

NACZELNA DYREKCJA ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH

OPRACOWANIE MATERIAŁÓW SFRAGISTYCZNYCH W ARCHIWACH

Opracowanie materiałów sfragistycznych w archiwach

NACZELNA DYREKCJA ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH

Opracowanie materiałów sfragistycznych w archiwach

Wyniki prac zespołu naukowego
powołanego przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych
do przygotowania wskazówek metodycznych do opracowania materiałów
sfragistycznych w zasobie archiwów państwowych

Opracowali:

Adam Baniecki, Dariusz Bednarek, Robert Forysiak-Wójciński, Robert Górski,
Janusz Grabowski, Paweł Gut, Marcin Hlebionek, Ivona Jablonskaja,
Elżbieta Jabłońska, Jagoda Jankowska, Anna Laszuk, Jolanta Leśniewska, Dorota Żygadło

pod redakcją Pawła Guta i Marcina Hlebionka

Warszawa 2020

Opracowali:

Adam Baniecki, Dariusz Bednarek, Robert Forysiak-Wójciński, Robert Górski, Janusz Grabowski, Paweł Gut, Marcin Hlebionek, Ivona Jablonskaja, Elżbieta Jabłońska, Jagoda Jankowska, Anna Laszuk, Jolanta Leśniewska, Dorota Żygadło

Redakcja:

Paweł Gut, Marcin Hlebionek

Recenzenci:

dr hab. Wojciech Krawczuk (Uniwersytet Jagielloński, Archiwum Narodowe w Krakowie), dr Tomasz Kałuski (Uniwersytet Śląski w Katowicach)

Redaktor prowadzący:

Dominika Pruszczyńska

Redakcja i korekta:

Redaktoria.com Wojciech Górnaś

Skład, łamanie i opracowanie graficzne:

Wydawnictwo Tekst Sp. z o.o., 85-307 Bydgoszcz, ul. Kossaka 72, tel./fax 52 348 62 50
www.tekst.com.pl, e-mail: info@tekst.com.pl

Instytucje, które udostępniły materiały ilustracyjne:

©Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie; Archiwum Akt Nowych; Archiwum Główne Akt Dawnych; Archiwum Narodowe w Krakowie; Archiwum Państwowe w Bydgoszczy; Archiwum Państwowe w Gdańsku; Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim; Archiwum Państwowe w Łodzi; Archiwum Państwowe w Poznaniu; Archiwum Państwowe w Szczecinie; Archiwum Państwowe w Toruniu; Archiwum Państwowe we Wrocławiu; Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim; Zakładu Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego

Druk i oprawa:

Archiwum Państwowe w Przemyślu

© Copyright by Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2020

ISBN: 978-83-66739-15-4 (wersja papierowa)

ISBN: 978-83-66739-16-1 (wersja PDF)

ISBN: 978-83-66739-17-8 (wersja EPUB)

ISBN: 978-83-66739-18-5 (wersja MOBI)

Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych
ul. Rakowiecka 2D
02-517 Warszawa
www.archiwa.gov.pl

In memoriam
Dariusz Bednarek

SPIS TREŚCI

SŁOWO WSTĘPNE	9
 CZĘŚĆ I. WPROWADZENIE DO SFRAGISTYKI	
1. SFRAGISTYKA W SYSTEMIE NAUK. PODSTAWOWE POJĘCIA SFRAGISTYCZNE (<i>MARCIN HLEBIONEK</i>).....	15
2. PRAWO PIECZĘTNE: RODZAJE KANCELARYJNO-PRAWNE I FAŁSZERSTWA PIECZĘCI. KRĘGI FUNKCJONOWANIA PIECZĘCI (<i>PAWEŁ GUT, MARCIN HLEBIONEK</i>).....	19
3. BUDOWA PIECZĘCI: TYPARIUSZ, ODCISK, KOPIA TRÓJWYMIAROWA (<i>PAWEŁ GUT</i>)	33
4. TYPOLOGIA PIECZĘCI. WYBRANE ZAGADNIENIA (<i>MARCIN HLEBIONEK</i>)	53
5. PIECZĘĆ JAKO MEDIUM, DZIEŁO SZTUKI I ŹRÓDŁO HISTORYCZNE (<i>MARCIN HLEBIONEK</i>)	59
6. METODYKA OPRACOWANIA ARCHIWALNEGO PIECZĘCI (<i>JAGODA JANKOWSKA</i>).....	65
7. ZALECENIA KONSERWATORSKIE DLA ZBIORÓW SFRAGISTYCZNYCH (<i>ELŻBIETA JABŁOŃSKA, IVONA JABLONSKAJA</i>)	79
 CZĘŚĆ II. WSKAZÓWKI METODYCZNE DO OPRACOWANIA MATERIAŁÓW	
SFRAGISTYCZNYCH W ZASOBIE ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH	91
 WYKAZ SKRÓTÓW	216

SŁOWO WSTĘPNE

Materiały sfragistyczne stanowią bardzo cenną część dziedzictwa kulturowego. Składają się na nie fizyczne typariusze (tłoki pieczęci), wykonane nimi odciski, a ponadto trójwymiarowe kopie pieczęci. Również fotografie oraz rysunki pieczęci czy tłoków pieczęci stanowią często bezcenne świadectwo po nieistniejących już obiektach sfragistycznych.

Pieczęcie znajdują się w zasobie każdego archiwum. Często są związane z dokumentami czy aktami, ale występują też jako samodzielne byty archiwalne (jednostki archiwalne). W zasobach archiwów dość licznie występują także trójwymiarowe kopie, np. gipsowe czy lakowe, a także same typariusze. Wszystkie te materiały sfragistyczne podlegają opracowaniu archiwalnemu.

Według danych statystycznych w archiwach państwowych na koniec 2019 roku zinwentaryzowanych było 26 834 typariuszy, odcisków i trójwymiarowych kopii pieczęci. Dane te jednak nie oddają w pełni wielkości zasobów sfragistycznych archiwów. Odnoszą się do zbiorów tłoków, pieczęci luźnych czy związanych z dokumentami pergaminowymi i papierowymi, a także do kopii gipsowych, lakowych itd. – lecz nie informują o liczbie zachowanych odcisków pieczęci (woskowych, lakowych, papierowych na podkładzie, tuszowych) znajdujących się w księgach, poszytych, teczkach akt nowożytnych i współczesnych, przechowywanych w zasobach archiwów państwowych. Podobnie jest z zasobami innych archiwów i podmiotów przechowujących materiały archiwalne, w tym obiekty sfragistyczne. Taki, a nie inny profil opracowania materiałów sfragistycznych wynika przede wszystkim z zainteresowania naukowców pieczęciami, które od końca XVII wieku stały się przedmiotem badań w ramach dyplomatyki. Stąd też zajmowano się przede wszystkim pieczęciami przywieszonymi do dokumentów pergaminowych ze średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. Nie zmieniło tego w XVIII wieku (a na pewno na początku XIX wieku) wyodrębnienie się badań nad pieczęciami w osobną dyscyplinę: sfragistykę, która weszła do kanonu nauk pomocniczych historii.

Temu zakresowi inwentaryzacji – katalogowania pieczęci służyły również instrukcje archiwalne, tworzone już w XIX wieku¹. W archiwach państwowych w Polsce taki dokument wydano dopiero w 1961 roku². Opracowanie materiałów sfragistycznych w określonych przez te wytyczne metodyczne ramach miało być pierwszym krokiem ku opracowaniu idealnego katalogu pieczęci polskich (*Corpus sigillorum Poloniae*). Choć zadanie nie wyszło poza ramy planowania, to same wytyczne stanowią nadal aktualne narzędzie dla archiwistów przy opracowaniu zasobu sfragistycznego³.

¹ Książę Friedrich Karl von Hohenlohe Waldenburg, przygotowując w drugiej połowie XIX w. katalog pieczęci stanów dawnej Rzeszy, wypracował specjalny formularz do opisu odcisków, który wykorzystywany był w archiwach krajów niemieckich do inwentaryzacji zbiorów sfragistycznych na potrzeby projektu. Zob. P. Gut, *Kolekcja tłoków pieczętnych w zbiorze sfragistycznym Archiwum Państwowego w Szczecinie (1580–1950)*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, nr 18, 2004, s. 52; szerszy zakres miały działania związane z katalogowaniem pieczęci we Francji. Zob. też niżej rozdz. 6.

² Wytyczne w sprawie opracowywania zbiorów pieczęci, [w:] *Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000*, oprac. M. Tarakanowska i E. Rosowska, Warszawa 2001, s. 302–310; dokument dostępny on-line: https://www.archiwa.gov.pl/files/zarzadzenia_NDAP/zarz8_1961.pdf [dostęp: 1.05.2020].

³ Szerzej: M. Hlebionek, *W stronę Sigillum. Problem opisu pieczęci w polskich archiwach*, „Archiwista Polski”, 2006, nr 4(44), s. 10–12.

Zmiany zachodzące pod koniec XX wieku w metodyce i technice opracowania zasobów archiwów, zwłaszcza zmiany technologiczne, oraz rozwój współpracy międzynarodowej spowodowały konieczność weryfikacji dotychczasowych metod postępowania. Na początku lat 90. XX wieku archiwiści z Archiwum Państwowego we Wrocławiu (Dariusz Bednarek, Dorota Sokołowska, Dorota Żygadło) zainicjowali dyskusję nad nowymi wytycznymi dla opracowania pieczęci w archiwach państwowych, a także wykorzystaniem nowych rozwiązań metodycznych (międzynarodowe standardy archiwalne, międzynarodowy słownik sfragistyczny⁴) i technicznych (narzędzia informatyczne). Pierwszym efektem tej dyskusji był projekt bazy danych *Sigillum 97* opracowany we wrocławskiej placówce w 1997 roku (Dariusz Bednarek). Z kolei w 2003 roku Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych przekazał do konsultacji projekt nowych wskazówek do inwentaryzacji i opracowania pieczęci w archiwach państwach. Dokument ten wywołał dyskusję w internecie (Internetowe Forum Archiwalne), a także poważny metodyczny głos Marcina Hlebionka na łamach „Archiwisty Polskiego”⁵.

W 2007 roku archiwiści z Wrocławia (Adam Baniecki, Dariusz Bednarek, Dorota Żygadło), Bydgoszczy (Marcin Hlebionek), a także Szczecina (Paweł Gut) przedstawili nową propozycję przygotowania instrukcji sfragistycznej (*Założenia wstępne projektu instrukcji metodycznej do opracowania zasobu sfragistycznego*⁶) na podstawie najnowszych osiągnięć międzynarodowej archiwistyki i badań sfragistycznych. Mimo zastrzeżeń części środowiska archiwalnego projekt ten spotkał się z zainteresowaniem Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych dr. Sławomira Radonia.

26 marca 2008 roku zarządzeniem nr 12 Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych powołał zespół naukowy ds. przygotowania wskazówek metodycznych do opracowania materiałów sfragistycznych w zasobie archiwów państwowych. W skład zespołu weszli: dr Dariusz Bednarek – przewodniczący (Archiwum Państwowe we Wrocławiu), dr Marcin Hlebionek – sekretarz (Archiwum Państwowe w Bydgoszczy / Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), mgr Dorota Żygadło (Archiwum Państwowe we Wrocławiu), mgr Adam Baniecki (Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Lubaniu), dr Paweł Gut (Archiwum Państwowe w Szczecinie), mgr Jolanta Leśniewska (Archiwum Państwowe w Płocku, Oddział w Kutnie), a także mgr Robert Forsyś-Wójciński (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu)⁷. Zespół opracował w latach 2008–2010 pierwszą redakcję projektu wskazówek, a także model elektronicznego narzędzia do inwentaryzacji: prototyp bazy *SPHRAGIS*. Fundamentem opracowanych wskazówek stały się międzynarodowe standardy archiwalne ISAD(G), ISAAR(CPF) oraz ISDIAH, a przede wszystkim idea wielopoziomowego opisu archiwalnego, który umożliwił wprowadzenie do instrukcji nowatorskiego systemu inwentaryzacji i opracowania zasobu sfragistycznego, nie tylko w archiwach, ale również w innych placówkach opiekujących się dziedzictwem kulturowym. Projekt opracowany przez zespół został przekazany przez Naczelnego Dyrektora do opinii archiwów państwowych. Dyskusja nad dokumentem trwała do 2013 roku. Głównym przedmiotem dyskusji stał się wielopoziomowy opis zasobu sfragistycznego, a także wyodrębnienie opisów dysponenta i wzorca pieczęci.

W 2013 roku zespół odniósł się do nadesłanych propozycji i przekazał skorygowaną pracę Nacelnemu Dyrektorowi. Dwa lata później prof. Władysław Stępniaś powołał ponownie zespół naukowy do wskazówek sfragistycznych, którego zadaniem miało być przepracowanie projektu. W skład nowego zespołu weszli: dr Dariusz Bednarek (Archiwum Państwowe we Wrocławiu) – przewodniczący, mgr Robert Górski (Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych) – sekretarz, mgr Adam Baniecki (Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Lubaniu), mgr Robert Forsyś-Wójciński (Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu), dr hab. Janusz Grabowski (Archiwum Główne Akt Dawnych), dr hab. Paweł Gut (Archiwum Państwowe w Szczecinie), dr hab. Marcin Hlebionek (Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu), dr Anna Laszuk (Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych), mgr Jolanta Leśniewska (Archiwum Państwowe w Płocku, Oddział w Kutnie), mgr Dorota Żygadło (Archiwum Państwowe we Wrocławiu). W trakcie pracy nad projektem uwzględniono konstruktywne uwagi, a także dokonano kolejnych korekt autorskich dokumentu, utrzymując wszystkie główne założenia metodologiczne. Te bowiem opierały się na dokonanej przez zespół analizie wprowadzonych na świat rozwiązania metodycznych dotyczących opisu materiałów sfragistycznych i adaptacji na gruntach narodowych wielopoziomowego opisu archiwalnego⁸.

⁴ *Vocabulaire international de la sigillographie*, ed. S. Ricci-Noè, Roma 1990.

⁵ M. Hlebionek, *W stronę Sigillum...*, s. 9–26.

⁶ *Założenia wstępne projektu instrukcji metodycznej do opracowania materiałów sfragistycznych przechowywanych w archiwach państwowych*, dokument dostępny on-line: <http://adacta.archiwa.net/file/sceaux/sigillum20071005ost.pdf> [dostęp: 1.05.2020].

⁷ Szeroko o pracy zespołu: M. Hlebionek, *O opracowaniu materiałów sfragistycznych w archiwach państwowych*, [w:] *Toruńskie Konfrontacje Archiwalne*, t. VI, *Pogranicza Archiwistyki*, red. W. Chorańczewski, A. Rosa, Toruń 2019, s. 229–249.

⁸ Przeanalizowano między innymi: *Rules for Archival Description*, 2008 (Kanada); *Norma de Descripció Arxivística de Catalunya*, 2006 (Katalonia); *Description des collections sigillographiques*, DITN/RES/2005/003, z 29.03.2005 (Francja); *Catalogo delle risorse archivistiche* (CAT-SAN), 2008–2009, moduły: *Complessi Archivistici i Soggetti Conservatori* (Włochy); *Le Norme italiane per l'elaborazione dei record di autorità archivistiche di enti, persone, famiglie - NIERA (EPF)*, 2011 (Włochy); *Linee guida alla descrizione e alla gestione del patrimonio documentario*, Vol. II. 3, *La scheda sigilli*, 2005 (Włochy – w 2007 r. ukazało się wydanie drugie, poprawione); *Schweizerische Richtlinien für die Umsetzung von ISAD(G) – International Standard Archival Description (General)*, 2009 (Szwajcaria); *Program*

Skorygowany dokument wiosną 2016 roku stał się przedmiotem opiniowania przez Centralną Komisję Metodyczną. Ze względu na skrócenie jej kadencji przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych dr. Wojciecha Woźniaka prac tych nie dokończono. Powołana przez niego nowa Centralna Komisja Metodyczna nie podjęła tematu opracowania materiałów sfragistycznych. Chociaż w maju 2018 roku przewodniczący zespołu Dariusz Bednarek przesłał Naczelnemu Dyrektorowi ostateczną wersję projektu wskazówek, nie została ona poddana ponownemu procedowaniu.

Prócz przygotowania projektu wytycznych do opracowania pieczęci w zasobach archiwów członkowie zespołu podjęli próbę kodyfikacji terminologii sfragistycznej stosowanej w polskich badaniach naukowych⁹, a w latach 2012–2016 stanowili główny trzon komitetu redakcyjnego polskiego tłumaczenia *Vocabularium internationale sigillographicum*¹⁰.

Niniejsza publikacja stanowi wynik pracy członków zespołu naukowego do spraw przygotowania wskazówek metodycznych do opracowania materiałów sfragistycznych w zasobie archiwów państwowych, którym kierował przez 10 lat dr Dariusz Bednarek z Archiwum Państwowego we Wrocławiu. W tym miejscu należą się szczególne słowa uznania dla poświęcenia kolegi Dariusza Bednarka, którego wiedza z zakresu sfragistyki, dyplomatyki, archiwistyki i historii, a także informatyki, oraz wieloletnie doświadczenie zawodowe stanowiły o merytorycznym i sprawnym opracowaniu wskazówek uwzględniających dorobek międzynarodowych i polskich badań naukowych. Poza tym należy mu się także wielki szacunek za ustawiczne pokonywanie zawiłych procedur administracyjnych, co umożliwiło bezproblemowe funkcjonowanie zespołu sfragistycznego. Z głębokim smutkiem i żalem członkowie zespołu przyjęli wiadomość o niespodziewanej śmierci kolegi Dariusza Bednarka w styczniu 2019 roku.

Publikacja składa się z dwóch części. W pierwszej, *Wprowadzenie do sfragistyki*, zebrano podstawowe wiadomości z zakresu nauki o pieczęciach, które zdaniem autorów mogą służyć pomocą w pracy archiwalnej, w zrozumieniu specyfiki wskazówek, a także przybliżyć zagadnienia ochrony tych zabytków. Na ich kształt miało wpływ przeświadczenie, że normy tego typu powinny wyjaśniać nie tylko to, co trzeba zrobić, ale też – jak i dlaczego. *Wprowadzenie* podzielono na siedem rozdziałów poświęconych odpowiednio: podstawowym pojęciom sfragistyki; aspektom prawnym funkcjonowania pieczęci; budowie pieczęci (typariuszy, odcisków i kopii trójwymiarowych); zagadnieniom typologii pieczęci; znaczeniu zabytków sfragistycznych jako nośników informacji, dzieł sztuki i źródeł historycznych; metodyce opracowania materiałów sfragistycznych; a także konserwacji i zabezpieczeniu pieczęci w zasobie archiwalnym. Autorami tej części opracowania są Elżbieta Jabłońska, Ivona Jablonskaja, Jagoda Jankowska, Paweł Gut i Marcin Hlebionek.

Drugą część publikacji stanowi projekt *Wskazówek metodycznych do opracowania materiałów sfragistycznych w zasobie archiwów państwowych*, który przewodniczący zespołu dr Dariusz Bednarek przekazał w maju 2018 roku do Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych. W trakcie przygotowania tego dokumentu do druku dokonano w nim jedynie niezbędnych modyfikacji na potrzeby korekty językowej i wydawniczej. Jedyną poważną zmianą było uzupełnienie bibliografii *Wskazówek* o najnowsze publikacje (do kwietnia 2020 roku).

Mając na uwadze wysiłek włożony w opracowanie projektu *Wskazówek* i brak możliwości wprowadzenia zaproponowanych rozwiązań metodycznych do wykorzystania w archiwach państwowych jako obowiązujących wytycznych, członkowie zespołu zaproponowali wydanie projektu instrukcji wraz ze wstępem jako prezentacji dorobku polskich badań archiwalnych. W tym miejscu należą się szczególne wyrazy wdzięczności dr. Pawłowi Pietrzykowi, Naczelnemu Dyrektorowi Archiwów Państwowych, za przychylne przyjęcie propozycji i włączenie jej do planu wydawniczego NDAP.

Osobne wyrazy wdzięczności chcielibyśmy złożyć recenzentom niniejszego opracowania: dr. hab. Wojciechowi Krawczukowi oraz dr. Tomaszowi Kałuskiemu, których uwagi pozwoliły nadać opracowaniu kształt ostateczny.

Członkowie zespołu w tym miejscu dziękują również dyrektorom Archiwum Głównego Akt Dawnych i archiwów państwowych w Bydgoszczy, Płocku, Szczecinie, Wrocławiu, a także dyrekcji Zakładu Narodowego im. Ossolińskich za udzielenie delegacji pracownikom do pracy nad projektem wskazówek.

pro evidence a rešrše ze sfragisrikého materiálu (pečetě, pečetidla, sbírkové odlitky) “Pečete” verze 1.0, 1996 (Czechy – w 2011 r. ukazało się wydanie drugie, poprawione, dla bazy danych opracowanej przez firmę BACH); Základní pravidla pro zpracování archiválií, 2013 (Czechy – w 2015 r. ukazało się wydanie drugie, poprawione); Describing archives. A content Standard. Second edition, 2013 (USA).

⁹ A. Baniecki, D. Bednarek, R. Forysiak-Wójciński, P. Gut, J. Leśniewska, D. Żygadło, M. Hlebionek, *Materiały do polskiego słownika sfragistycznego*, „Archiwista Polski”, 2010, nr 3(59), s. 43–56.

¹⁰ Słownik sfragistyczny opracowany przez Międzynarodowy Komitet Sfragistyczny ukazał się w 1990 roku (zob. przyp. 4). Polskie tłumaczenie ukazało się we wspólnej 4-języcznej edycji słownika (czeskiej, słowackiej, węgierskiej, polskiej). Redakcji tego wielojęzycznego wydania podjęli się badacze: Karel Müller (Czechy) i Ladislav Vrtel (Słowacja), a edycję polską sfinansowała Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych za kadencji prof. Władysława Stępnia. *Vocabularium internationale sigillographicum*, red. L. Vrtel, K. Müller, M. Hlebionek, V. Keresztes, Bratislava 2016.

Serdeczne podziękowania należą się również dyrektorom Archiwum Państwowego we Wrocławiu – dr. Józefowi Drozdowi i dr. Januszowi Gołaszewskiemu za życzliwe wsparcie i udostępnienie Oddziału w Jeleniej Górze na organizację kilkunastu spotkań roboczych zespołu. Nie mniejsze podziękowania składamy kierownikowi Archiwum Państwowego we Wrocławiu Oddział w Jeleniej Górze, koledze Iwonowi Łaborewiczowi za miłe przyjęcie zespołu w murach placówki.

Istotną rolę w publikacji odgrywa materiał ikonograficzny, ilustrujący problem opracowania zasobu sfragistycznego. Jego podstawę stanowią zdjęcia i skany pieczęci, typariuszy i kopii trójwymiarowych z zasobów archiwów państwowych oraz zbiorów odlewów pieczęci zgromadzonych w muzeach i placówkach naukowych. Z tego też powodu wyrazy wdzięczności należą się dyrektorom Archiwum Głównego Akt Dawnych, Archiwum Akt Nowych; archiwów państwowych w: Bydgoszczy, Gdańsku, Gorzowie Wielkopolskim, Krakowie, Łodzi, Poznaniu, Szczecinie, Toruniu, Wrocławiu; Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim oraz kierownikowi Zakładu Nauk Pomocniczych Historii Instytutu Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego za możliwość wykorzystania przechowywanych w zasobach tych placówek materiałów sfragistycznych jako materiału ilustracyjnego we *Wskazówkach* i tekstach zamieszczonych w książce.

Paweł Gut, Marcin Hlebionek

CZĘŚĆ I. WPROWADZENIE DO SFRAGISTYKI

ROZDZIAŁ 1. SFRAGISTYKA W SYSTEMIE NAUK. PODSTAWOWE POJĘCIA SFRAGISTYCZNE

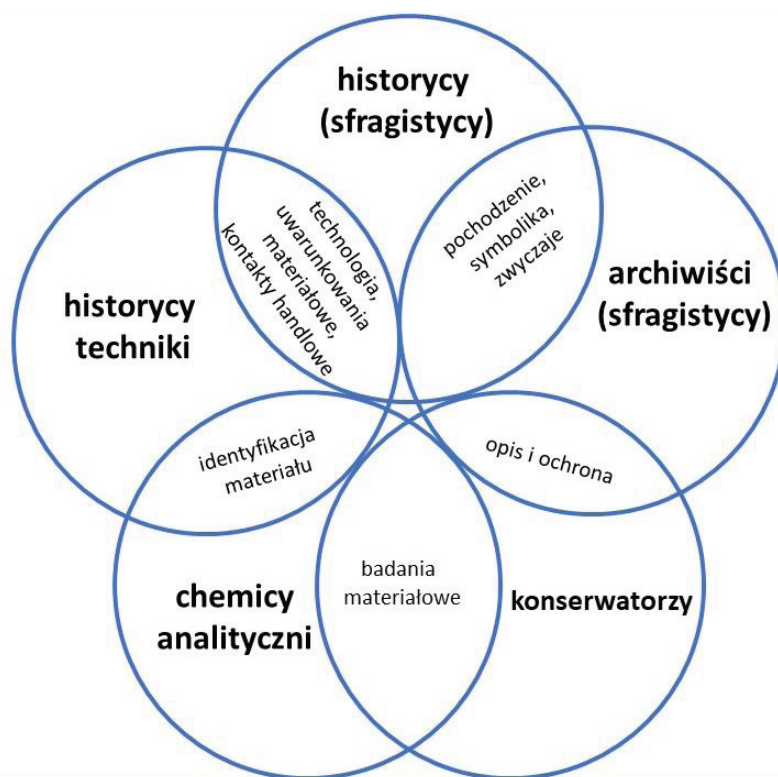
Sfragistyka (od greckiego *σφραγίς* [*sfragis*] – pieczęć), nazywana rzadziej sigillografią bądź sygillografią (od łacińskiego *sigillum* – pieczęć), jest subdyscypliną historii zajmującą się pieczęciami. Jako taka wchodzi w skład tradycyjnych dyscyplin pomocniczych historii i bywa włączana w krąg dyscyplin pomocniczych archiwistyki. W ramach nauk pomocniczych historii sfragistyka bada pieczęć jako źródło historyczne, ale też dostarcza narzędzi krytyki źródłowej pozwalających na ustalenie autentyczności i wiarygodności konkretnych odcisków, tłoków (typariusza) czy innych form przekazu pieczęci. W obszarze archiwistyki sfragistyka zajmuje się przede wszystkim zasadami opisu pieczęci, choć w zakresie jej zainteresowań znajdują się także zagadnienia przechowywania materiałów sfragistycznych.

Badania sfragistyczne prowadzone na gruncie nauk pomocniczych historii i źródłoznawstwa wyrastają z badań nad dokumentem. Już Jean Mabillon (1632–1707), uważany za ojca nauk pomocniczych historii, traktował pieczęć jako jeden z elementów określających wiarygodność opatrzonego nią pisma. Od tego czasu analizy sfragistyczne włączają się w szerszy nurt badań dyplomatycznych i aktoznawczych nad środkami uwierzytelniania dokumentów. Spośród innych klasycznych dyscyplin pomocniczych historii jako szczególnie bliskie sfragistyce wskazać trzeba genealogię z prozopografią, epigrafikę i heraldykę. Dla genealogii pieczęcie to często wykorzystywane źródło stanowiące niejednokrotnie jedyne świadectwo istnienia danej osoby, ale też pozwalające na przypisanie jej do określonego herbu czy powiązanie jej z konkretnym urzędem. Ponieważ legendy napieczętnie (zob. rozdz. 3) często notowały zmiany godności piastowanych przez dysponenta (zob. niżej), umożliwiają one śledzenie jego kariery. Istotne informacje przynosi badaczom także sama forma napisu, co wiąże badania sfragistyczne z epigrafiką.

Od XIV wieku elementem szczególnie często pojawiającym się na pieczęciach są różnego rodzaju herby, stąd znaczenie pieczęci dla badań heraldycznych. Wyobrażenia napieczętnie (zob. rozdz. 3, 4) już w XIX wieku stały się przedmiotem obserwacji historyków sztuki i architektury, a także naukowców zajmujących się studiami nad wizualnością. Obecnie zainteresowanie nie tylko wyobrażeniami napieczętnymi, ale też samymi typariuszami jako małymi dziełami sztuki rośnie. Na gruncie polskim w ostatnich latach szczególnie intensywnie prowadzone są badania nad ikonografią pieczęci, pozwalające zrozumieć symboliczny wymiar powielanego za pomocą typariusza wyobrażenia. Wynikające z tych badań postrzeganie pieczęci jako znaku konstruowanego w przemyślany sposób i niosącego określone przesłanie włącza pieczęcie w orbitę zainteresowania semiotyki i z jednej strony stanowi klucz do poznania niektórych aspektów mentalności dysponenta, z drugiej zaś – wprowadza w krąg szerszych zagadnień związanych z problematyką komunikacji społecznej.

Znakiem była też pieczęć jako taka. Samodzielne odciski mogły pełnić funkcję pozwów przed sąd, a typariusze z czasem stały się atrybutem urzędu kanclerskiego. Takim funkcjonowaniem pieczęci zajmuje się archeologia prawna. Ponieważ dokumenty opatrzone pieczęciami stanowiły nowy lub poświadczwały istniejący stan prawny i z tego względu zasady ich funkcjonowania określały właściwe normatywy, zagadnienia „prawa sfragistycznego” i pieczęci jako środka uwierzytelniającego postanowienia stanowią przedmiot obserwacji nauk prawnych. Na gruncie badań środków służących uwierzytelnianiu dokumentów rozwinęła się sfragistyka kryminalistyczna, którą interesuje pieczęć jako przedmiot lub środek dokonywania przestępstw.

Z przyczyn podobnych do prozopograficznych zabytki sfragistyczne przyciągają uwagę administratywistów. Dysponentami pieczęci były bowiem nie tylko osoby fizyczne, ale i prawne: różnego rodzaju urzędy, instytucje, a odciski używanych przez nie pieczęci są często (jak w przypadku królewskiego trybunału apelacyjnego dla Prus Królewskich z XV wieku) jedynymi realnymi świadectwami ich funkcjonowania. Wreszcie pieczęciami jako zabytkami, które niekiedy przechowywała ziemia, interesują się archeolodzy. Swoistym kondominium sfragistyki i archeologii jest gliptyka, zajmująca się m.in. kamiennymi typariuszami używanymi w czasach antycznych (zob. też rozdz. 5). Strona materialna pieczęci, materiał, z którego były one wykonywane, i jego właściwości mogą stanowić (i stanowią) przedmiot badań naukowo-technicznych. Te aspekty materiałów sfragistycznych budzą szczególne zainteresowanie badaczy związanych z ochroną i konserwacją zabytków.

Il. 1.1 Wybrane kręgi zainteresowania pieczęciami (wg E. Cwiertnia, A. Ailes, P. Dryburgh, *Wax Seals: Material and Context' An Interdisciplinary Research Project*, Staatliche Museen zu Berlin 2016, <https://siegel.hypotheses.org/155> [dostęp: 3.03.2020])

Rozwijająca się na styku różnych dyscyplin naukowych sfragistyka wykształciła z czasem własny aparat pojęciowy. Charakteryzuje się on pewnym zróżnicowaniem regionalnym, wynikającym z odmiennych tradycji, na których wyrastały lokalne szkoły sfragistyczne, a także stopniem zaawansowania rozwoju dyscypliny. Ponadregionalną próbą jego kodyfikacji jest *Międzynarodowy słownik sfragistyczny*, opublikowany w 1990 roku¹¹, który stosunkowo niedawno doczekał się przekładu na język polski¹². Niezależnie od kręgu kulturowego fundamentalnym dla sfragistyki terminem jest oczywiście ***pieczęć**¹³. Etymologicznie w językach słowiańskich związany jest on z czasownikiem „piec”, wskazującym na wypalanie znaków (piętn). Pojęcie pieczęci jest trudne do precyzyjnego określenia, nawet jeżeli chcemy zawrzeć w definicji tylko podstawowe aspekty pojawiające się na przestrzeni długiego trwania. Wedle standardowej wykładni tego terminu, zaproponowanej w pierwszym polskim podręczniku sfragistyki z 1960 roku przez Mariana Haisiga, pieczęć to „znak rozpoznawczo-własnościowy określonej osoby fizycznej lub prawnej, wyciśnięty za pomocą twardego stempla w odpowiedniej masie plastycznej lub farbie, a pełniący rolę świadectwa wiarygodności i mocy prawnej, wykładnika woli jego właściciela, jak również środka kontrolującego i zabezpieczającego nienaruszalność zamkniętego nim pisma lub przedmiotu”¹⁴. Próbę redefinicji tego pojęcia podjął w 1966 roku Stefan Krzysztof Kuczyński. Zaproponował, by jako pieczęć rozumieć „znak wytłoczony przy pomocy twardego stempla w miękkiej masie i zaopatrzony w odpowiednie cechy obrazowe i napisowe, odnoszące się do jego właściciela – osoby fizycznej lub prawnej”¹⁵. *Novum* tej definicji polegało na zaakcentowaniu roli elementów pozwalających na identyfikację dysponenta.

Z kolejną próbą wyjaśnienia pojęcia pieczęci (co ciekawe: powstała w kręgu archiwistyki) spotykamy się w opublikowanym w 1974 roku *Polskim słowniku archiwalnym*. Autorzy podzielili hasło słownikowe na dwie części. W pierwszej podają definicję zaczerpniętą z podręcznika sfragistyki. Jako drugą możliwość rozumienia pieczęci proponują następującą wykładnię: „środek uwierzytelnienia pisma lub dokumentu, względnie środek zabezpieczają-

¹¹ *Vocabulaire international de la sigillographie*, ed. S. Ricci-Noè, Roma 1990.

¹² *Vocabularium internationale sigillographicum*, red. L. Vrtel, K. Müller, M. Hlebionek, V. Keresztes, Bratislava 2016.

¹³ Gwiazdką oznaczono pojęcia wyjaśnione w słowniku stanowiącym 6. część *Wskazówek* (przyp. red.).

¹⁴ M. Haisig, *Sfragistyka ogólna*, [w:] M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, *Sfragistyka*, Warszawa 1960, s. 59.

¹⁵ S.K. Kuczyński, *Pieczęć – zakres pojęcia i znaczenia*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 1966, nr 2(15), s. 254.

cy nienaruszalność zamkniętego nią pisma lub przedmiotu”¹⁶. Przywołane wyżej definicje tylko w pewnym stopniu odpowiadają sfragistyce „archiwalnej”. Powstały one bowiem na gruncie badań nad pieczęciami średniowiecznymi. Tymczasem archiwiści w swej praktyce stykają się z zabytkami nie tylko średniowiecznymi czy staropolskimi, ale też pochodzącymi z XIX i XX wieku. Wśród nich znajdują się odciski bądź stemple, które można byłoby uznać w świetle tych definicji za pieczęcie, jednak ich podstawową funkcją było usprawnienie pracy kancelaryjnej (pieczęćki nagłówkowe, pieczęćki wpływu, pieczęćki imienne). Pojawiają się wówczas także obiekty genetycznie związane z pieczęciami, także służące zamykaniu korespondencji i sporadycznie uwierzytelnianiu dokumentów, mające jednak inną formę (zaklejkę). Stąd też kolejne próby definiowania pieczęci na potrzeby archiwistyki zwracają uwagę na aspekty funkcjonalne, nie zaś formalne.

Definicja opublikowana w *Materiałach do polskiego słownika sfragistycznego* określa pieczęć jako „powtarzalny znak uwierzytelniający dokument w miejsce podpisu bądź obok niego, mogący służyć także do fizycznego zabezpieczania nienaruszalności rzeczy lub pism albo jako wykładnia woli dysponenta. Znak ten zazwyczaj jest powielany przez odcisnięcie matrycy w plastycznej masie bądź też w barwniku”¹⁷. Można ją uzupełnić o stwierdzenie S.K. Kuczyńskiego, że znak ten „zaopatrzony jest w odpowiednie cechy obrazowe i napisowe, odnoszące się do jego właściciela – osoby fizycznej lub prawnej”¹⁸.

Tak sformułowana definicja kładzie nacisk na funkcje pieczęci, abstrahując od ich strony formalnej. Pozwala to wyeliminować z punktu zainteresowania sfragistyki (a także archiwistów w perspektywie mających inwentaryzować materiały sfragistyczne) dużą grupę obiektów, niebędących *de facto* pieczęciami, a często spotykanych w materiałach archiwalnych powstałych w XIX i XX wieku (***parasigilla**, zob. rozdz. 2). Zarówno bowiem pieczęcie nagłówkowe, pieczęcie wpływu, pieczęcie imienne (termin „pieczęć” użyty tu został w kolokwialnym, szerokim rozumieniu), jak i innego rodzaju stemple lub stampile – mimo iż od strony formalnej odpowiadały starszym definicjom pieczęci (w węższym rozumieniu) – służyły przede wszystkim powielaniu sformalizowanych elementów pism (np. intytulacja, podpis – czy raczej wyjaśnienie podpisu, tabele, ale też noty kancelaryjne) i miały na celu usprawnienie pracy biurowej. Choć, co trzeba zauważyć, zdarzały się (i zdarzają) sporadyczne przypadki wykorzystywania niektórych ich rodzajów do uwierzytelniania pism.

Wszystkie powyższe definicje pieczęci podkreślają jedną z jej właściwości: powtarzalność. Mogą istnieć setki, a nawet tysiące identycznych odcisków wykonanych jednym typariuszem, różniące się jedynie jakością wykonania bądź stanem zachowania. Jest to spostrzeżenie ważne z punktu widzenia pracy archiwalnej, pozwala bowiem na sprowadzenie dużej liczby zabytków sfragistycznych do wspólnego mianownika, którym jest ***wzorzec pieczęci** (typ) (szerzej: zob. rozdz. 3, 5 i 6).

Przywołane w poprzednich akapitach definicje pieczęci wprowadzają kolejne ważne dla sfragistyki terminy: ***tłok pieczętny**, ***odcisk** oraz ***dysponent**. Już dawniejsi autorzy podejmujący próby definiowania pieczęci zauważyli, że w języku polskim (ale nie tylko) termin ten używany jest zarówno na określenie przedmiotu, za pomocą którego powiela się znak charakterystyczny dla właściciela pieczęci, jak i na określenie obiektu powstałego na skutek tego działania. Pierwszy z nich określany jest mianem **tłoka pieczętnego** (typariusza, stempla, matrycy). Jest to narzędzie, na którym umieszczono negatyw (wkłęsły bądź wypukły – w zależności od materiału, w którym miało być odciskane; zob. rozdz. 3, 7) znaku i/lub napisu charakteryzującego dysponenta, służący do odciskania go na nośniku. Typariusze mogą przybierać różne rozmiary i kształty w zależności od przeznaczenia, epoki i zamożności właściciela. **Odcisk** z kolei to efekt odciskania tłoka pieczętnego: trwały znak powstały w wyniku odcisnięcia typariusza w masie plastycznej lub typariusza z barwnikiem na nośniku lub materiale przymocowanym do nośnika. Nośnikiem będzie tu na przykład karta papieru, na której odcisnięto zabarwiony tuszem stempel. Szczególnym rodzajem odcisków, o którym trzeba tu wspomnieć, są ***bulle**, czyli dwustronne zazwyczaj odciski wykonane w metalu (szerzej nt. typariuszy i odcisków zob. rozdz. 3). Znaczenie trzeciego z przywołanych wyżej terminów zbliżone jest do używanego na gruncie archiwistyki terminu „aktotwórca”, oznaczającego osobę prawną bądź fizyczną, która w wyniku swojej działalności wytwarza i gromadzi akta. W rozumieniu sfragistyki **dysponent** (właściciel pieczęci) to właśnie osoba fizyczna lub prawna uprawniona do posiadania pieczęci, w której imieniu odciskany jest tłok pieczętny i której znak (znaki) na owym tłoku został umieszczony. Podkreślić jednak trzeba, że dysponenta należy odróżniać od urzędników czy funkcjonariuszy osoby bądź instytucji zajmujących się faktycznym pieczętowaniem dokumentów wystawianych w imieniu owej osoby bądź instytucji. Na przykład w dawnej Rzeczypospolitej za pieczętowanie dokumentów wystawianych w imieniu króla królewską pieczęcią odpowiedzialny był kanclerz (lub podkanclerzy, względnie sekretarz wielki), który czynności związane z przygotowaniem wosku czy odciskaniem tłoka

¹⁶ *Polski słownik archiwalny*, red. W. Maciejewska, Warszawa 1974, s. 61.

¹⁷ A. Baniecki, D. Bednarek, D. Żygadło, R. Forysiak-Wójcicki, P. Gut, J. Leśniewska, M. Hlebionek, *Materiały do polskiego słownika sfragistycznego*, „Archiwista Polski”, 2010, nr 3(59), s. 51.

¹⁸ S.K. Kuczyński, *Pieczęć...*, s. 254.

zlecał urzędnikom niższego szczebla. Ale dysponentem pieczęci królewskiej był król, którego imię i znaki zostały umieszczone na tłoce pieczętnym. Podobnie wygląda sytuacja w przypadku pieczęci urzędowych: mimo iż pieczęć faktycznie odciska konkretny urzędnik, to dysponentem pieczęci jest instytucja, której nazwa została umieszczona na typariuszu.

Ostatnim pojęciem, które wymaga w tym miejscu wyjaśnienia, jest ***system sfragistyczny**. Oznacza ono zbiór pieczęci należących do jednego dysponenta, połączonych wzajemnymi relacjami wynikającymi z chronologii użytkowania, praktyki kancelaryjnej oraz jego (tj. dysponenta) pozycji społecznej i kompetencji prawnych. Owe relacje znajdują zazwyczaj odbicie w wyobrażeniu napieczonym (z reguły zróżnicowanym treściowo w zależności od właściwości prawnych dysponenta), legendzie i inskrypcjach (które towarzysząc przedstawieniu, werbalnie identyfikują dysponenta pieczęci i informują o charakterze i zakresie jego władzy), a także wielkości (wskazującej często na miejsce pieczęci w hierarchii systemu) oraz – niekiedy – kształcie pieczęci. Systemy sfragistyczne zaczęły formować się w czasie, kiedy wzrost produkcji kancelaryjnej wymusił na dysponentach używanie więcej niż jednej pieczęci, które z czasem zaczęły różnicować się także pod względem wartości prawnej (zob. niżej, rozdz. 2). Pojęcie systemu sfragistycznego doskonale sprawdza się przy opracowaniu kolekcji sfragistycznych złożonych z pieczęci późnośredniowiecznych i nowożytnych. Rozpoznanie struktury systemu, zbliżone nieco do odtwarzania układu pierwotnego aktu, prowadzi w konsekwencji do stworzenia schematu, który wykorzystuje się do nadania układu realnego, bądź na poziomie informacyjnym, zbiorowi pieczęci należących do jednego dysponenta (zob. rozdz. 6).

WYBRANA LITERATURA:

- Baniecki A., Bednarek D., Żygadło D., Forysiak-Wójcicki R., Gut P., Leśniewska J., Hlebionek M., *Materiały do polskiego słownika sfragistycznego*, „Archiwista Polski”, 2010, nr 3(59).
- Gumowski M., Haisig M., Mikucki S., *Sfragistyka*, Warszawa 1960.
- Hlebionek M., *Pieczęć jako obiekt archiwalny. Wybrane problemy*, [w:] *Toruńskie Konfrontacje Archiwalne*, t. II, *Teoria archiwalna wczoraj – dziś – jutro*, red. W. Chorążyczewski, A. Rosa, Toruń 2011.
- Kałuski T., *Badania nad wizualnością pieczęci w Europie Zachodniej i w Polsce. Główne kierunki i nowe możliwości interpretacji*, „Сфрагістичний щорічник”, вип. III, 2012.
- Kałuski T., *Semiotyka w badaniach sfragistycznych*, [w:] *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej*, red. A. Jaworska, R. Jop, K. Madejska, Warszawa 2016.
- Kozaczekiewicz E., *Kierunki badań współczesnej sfragistyki francuskiej*, [w:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2015.
- Kuczyński S.K., *Pieczęć – zakres pojęcia i znaczenia*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 1966, nr 2(15).
- Piech Z., *Perspektywy polskich badań sfragistycznych*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2016, s. 31–58.
- Vocabularium Internationale Sigillographicum*, red. L. Vrtel, K. Müller, M. Hlebionek, V. Keresztes, Bratislava 2016.

ROZDZIAŁ 2. PRAWO PIECZĘTNE: RODZAJE KANCELARYJNO-PRAWNE I FAŁSZERSTWA PIECZĘCI. KRĘGI FUNKCJONOWANIA PIECZĘCI

1. PRAWO PIECZĘTNE I RODZAJE KANCELARYJNO-PRAWNE PIECZĘCI

W różnych regionach Europy od średniowiecza powstawał zbiór norm kształtujących ***podstawy prawne stosowania pieczęci**. Składały się na niego tak zwyczaje, jak i spisane reguły wynikające z przywilejów, statutów, wilkierzy czy różnego rodzaju zarządzeń o charakterze ogólnym oraz partykularnym. W zależności od kraju, ale też społeczności, której dotyczyły, regulacje te były mniej lub bardziej precyzyjne. Nowożytni prawnicy system ten określili mianem *ius sigillorum* (prawo pieczętne). Doczekał się on licznych komentarzy, które stały się jednym z fundamentów sfragistyki. Prawo pieczętne określało ***właściwości prawne pieczęci**, czyli zespół cech wynikających z waloru prawnego i mocy dowodowej, jaką pieczęć posiadała w sferze publicznej. Od właściwości prawnej zależało, dla jakich dokumentów dana pieczęć stanowiła właściwe poświadczenie autentyczności ich treści.

A) ŚREDNIOWIECZE

Rozważania prawników nad rolą pieczęci widoczne są już w XII stuleciu, a wiązały się z umacnianiem się roli prawnej dokumentu. Skupiały się zatem na pieczęci jako środku uwierzytelniania pism. Ważną cezurę w tym zakresie wyznacza datowany na lata 1167–1170 dekret *Scripta authentica* wydany przez papieża Aleksandra III (+1181). Stawiał on wyżej wartość dowodową dokumentu opieczetowanego niż dokumentu opatrzonego listą świadków, a to dlatego, że po śmierci świadków ich wykaz stawał się bezużyteczny, podczas gdy pieczęć nawet po śmierci dysponenta nadal potwierdzała jego wolę. W dekretale Aleksander III wprowadził podział na dokumenty publiczne i prywatne. Dokumentu publicznego nie można było podważyć bez zarzucenia mu nieautentyczności, tzn. wykazania, że jest fałszyfikatem. Warunkiem uznania dyplomu za publiczny było zaś albo sporządzenie go przez notariusza publicznego (instrument notarialny), albo opatrzenie go ***pieczęcią autentyczną** (*sigillum authenticum*). **Oderwanie pieczęci** uchylało stan prawny tworzony przez dokument.

Termin „pieczęć autentyczna” nie doczekał się ani w wiekach średnich, ani w czasach późniejszych precyzyjnego wyjaśnienia. Jego znaczenie wynika poniekąd z charakteru dokumentu publicznego: pieczęć musiała należeć do dysponenta mającego możliwość stanowienia prawa, skoro koniecznym warunkiem podważenia dokumentu publicznego było wykazanie jego fałszerstwa. Niemniej rozumienie tego terminu było różne w zależności od regionu i epoki, a prawnicy określali je raczej poprzez wyliczenie osób lub instytucji, które takimi pieczęciami mogły dysponować, niż wyjaśnienie samego terminu. Pieczęciami tego rodzaju mieli ich zdaniem dysponować przede wszystkim papieże, cesarze, królowie, książęta, biskupi i sędziowie. Działający w drugiej połowie XIII wieku niemiecki uczony Konrad z Mure w swym dziele *Summa de arte prosandi* za cechę główną pieczęci autentycznej uznał możliwość uwierzytelniania nią dokumentów osób trzecich; wskazał ponadto, że powinna być ona dobrze znana i rozpoznawalna (*bene cognito et famoso*). To ostatnie stwierdzenie powodowało, że wpływ na autentyczność pieczęci mogły mieć także określona zwyczajem forma oraz stan zachowania: uszkodzenie odcisku mogło przyczynić się do zakwestionowania właściwości prawnych danego dokumentu. Oprócz pieczęci autentycznych średniowieczni prawnicy wyróżniali **pieczęcie nieautentyczne** (*sigillum non authenticum*), tj. prywatne, których odciski nie nadawały dokumentom waloru wiary publicznej. Podział na pieczęcie autentyczne i prywatne odnosi się do ***statusu prawnego pieczęci**.

Na gruncie polskim wzmianki w koroboracjach (formułach dokumentu zapowiadających sposób jego uwierzytelnienia) o pieczęciach autentycznych pojawiają się już w drugiej dekadzie XIII wieku. Z nielicznych przekazów zdaje się wynikać, że prawo do posiadania pieczęci autentycznych przypisywano u nas w tym czasie przede wszystkim książętom i biskupom, choć niekiedy mianem pieczęci autentycznych określane są także pieczęcie możnych. Pierwsze prawne kodyfikacje zawierające próby definicji pieczęci autentycznej na ziemiach dzisiejszej Polski (wyłączający prawo kanoniczne) związane są z recepcją prawa miejskiego. Wedle prawa starochełmińskiego, w tym punkcie wzorowanego niemal dosłownie na rozwiązaniach prawa magdeburskiego, pieczęć autentyczną posiadali oprócz papieża także królowie oraz książęta duchowni (biskupi) i świeccy, a także zgromadzenia duchowne. Pieczęcie, którymi dysponowali sędziowie, miały walor autentyczności, ale tylko w sprawach sądowych. Również miasta miały prawo do pieczęci autentycznych, ograniczonych jednak do spraw miejskich; były nimi te pieczęcie, których

używały za zgodą władzy zwierzchniej. Pozostałe pieczęcie (miasto mogło bowiem wykorzystywać ich więcej) nie miały już waloru autentyczności. Z zapisu prawa miejskiego wynika też, że pieczęcią mógł posługiwać się każdy, ale poza wymienionymi grupami dysponentów miały one znaczenie tylko w sprawach własnych. Nie były więc autentyczne.

Między XII a XIV wiekiem rozbudowie uległy systemy sfragistyczne znaczących dysponentów. Umacnianie się roli prawnej dokumentu oraz rozwój piśmienności pragmatycznej spowodował, że korzystanie z jednej pieczęci mającej walor autentyczności do pieczętowania dużej liczby pism stało się niepraktyczne – tym bardziej że użycie pieczęci autentycznej miało określone konsekwencje prawne. Właściwości prawne pieczęci autentycznej powodowały też, że musiała być ona pilnie strzeżona, tak aby zapobiec potencjalnym nadużyciom. Naturalnie, utrudniało to do niej dostęp. Stąd najpierw w kancelariach monarszych (później też innych) zaczęto równolegle używać więcej niż jednej pieczęci. Początkowo ich wartość dowodowa była identyczna bądź zbliżona do siebie, z czasem uległa jednak coraz większemu zróżnicowaniu, co znalazło odzwierciedlenie w nazewnictwie. Oprócz pieczęci autentycznych pojawiają się **pieczęcie sekretne** (*sigillum secretum*) i ***pieczęcie sygnetowe** (*sigillum annulare*, pierścień pieczętny) czy ***contrasigilla** (kontrasigillum, pieczęć odwrocina). Analizując zebrane przekazy źródłowe, Charles Du Cange doszedł do wniosku, że termin *sigillum authenticum* z czasem zaczął oznaczać **pieczęć wielką**, najważniejszą z pieczęci dysponenta, podczas gdy terminem pieczęci sekretnej (sekrety) oznaczano **pieczęcie mniejsze**, o ograniczonych właściwościach prawnych¹⁹. Rzeczywistość była jednak bardziej skomplikowana. W mocno sformalizowanych systemach sfragistycznych Europy Zachodniej, w mniejszym stopniu na ziemiach Polski, pieczęcie mniejsze odróżniano od pieczęci sekretnych. Ponadto w ramach zbioru pieczęci mniejszych pojawiły się ich wyspecjalizowane rodzaje (np. pieczęcie *ad causas*, *ad contractus*), stosowane do określonych rodzajów pism. Pieczęcie sygnetowe, jako najbardziej prywatne z pieczęci dysponenta, pełniły w systemie sfragistycznym szczególną rolę, podkreślając często osobisty (ale też mniej istotny) charakter opatrywanych nimi pism. **Contrasigilla** to umieszczane na odwrocie miski pieczętny (zob. rozdz. 3) odciski służące ***konfirmasi pieczęci** głównej, stanowiące formę podniesienia jej wartości prawnej oraz zabezpieczenia przed fałszerstwem. W sfragistykach Europy Zachodniej *contrasigillum* zwykle związane było z konkretną pieczęcią główną i rzadko wykorzystywano je samodzielnie. Na ziemiach Polski z takim zjawiskiem właściwie się nie spotykamy. Częste jest natomiast wykorzystywanie innych pieczęci jako *contrasigillum*. Zazwyczaj do kontrasygilacji używano tu pieczęci sygnetowych, ale też innych, np. pieczęcie majestatowe Władysława Jagiełły kontrasygilowane były odciskami pieczęci większych (kanclerskich) koronnych, a analogiczne pieczęcie Władysława Warneńczyka pieczęci mniejszych (podkanclerskich) koronnych. *Contrasigilla* odróżniać trzeba od rewersów pieczęci dwustronnych (zob. rozdz. 3). Konfirmacja dokonywała się niekiedy również poprzez umieszczenie dodatkowego odcisku (bądź dodatkowych odcisków) mniejszej pieczęci (najczęściej sygnetu) na licu pieczęci głównej. Podkreślić w tym miejscu jednak trzeba, że relacje między pieczęciami wielkimi a mniejszymi oraz sygnetami nigdy nie były sztywne i właściwe określenie ich funkcji zawsze wymaga analizy systemu sfragistycznego konkretnego dysponenta, a niekiedy nawet kontekstu wystawienia danego pisma.

Z czasem znacznemu rozszerzeniu uległ krąg dysponentów pieczęci. W momencie kiedy papież Aleksander III ogłaszał swe dekretalia, pieczęciami dysponowali jedynie przedstawiciele najwyższych warstw społecznych: papież, królowie, niekiedy książęta, biskupi oraz, znacznie rzadziej, możnowładztwo. Rozszerzanie się grup posiadających pieczęcie postawiło przed prawnikami problem **prawa posiadania pieczęci** w ogóle, niekoniecznie pieczęci autentycznej. W XIV wieku najczęściej przyjmowano już, że prawo posiadania pieczęci przysługuje każdemu wolnemu. Podobne sformułowanie znajdujemy w przywołanym wyżej prawie starochełmińskim. Zaznaczono w nim jednak, że pieczęcie takie mają moc prawną tylko we własnych sprawach dysponenta. Nie były więc pieczęciami autentycznymi. Zwiększeniu mocy prawnej pieczęci prywatnych służyć miało **współpieczętowanie** (pieczętowanie wielokrotne), czyli uwierzytelnianie dokumentu większą liczbą odcisków pieczęci pozbawionych waloru autentyczności. Niekiedy zdarzało się jednak, że osoba uwierzytelniająca dokument nie dysponowała prawem posiadania pieczęci bądź – dysponując nim – nie miała z jakichś względów własnej pieczęci, a do pieczętowania dokumentu używała użyczonej pieczęci osoby trzeciej. Zjawisko takie nazywamy **karencją pieczęci**. Karencja pieczęci bywa trudna do ustalenia i często jest mylona z **absencją pieczęci**, tzn. sytuacją, kiedy dysponent w momencie uwierzytelniania dokumentu nie posiadał przy sobie fizycznie typariusza, więc wykorzystał pieczęć osoby trzeciej, którą przyłożył do dokumentu we własnym imieniu. W kręgu rodzinnym mogło następować także **dziedziczenie pieczęci**. Mówimy o nim w przypadku, kiedy po śmierci dysponenta wykonany dla niego typariusz jest dalej używany przez jego spadkobiercę. Pieczęcie dziedziczone mogły być poddane przerytowaniu aktualizującemu legendę bądź elementy wyobrażenia napieczętnego (zob. rozdz. 3), często jednak korzystano z nich dalej bez żadnych przeróbek, a o zmianie dysponenta świadczyła jedynie treść dokumentu opatrzonego odciskiem takiej pieczęci.

¹⁹ Ch. Du Cange, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, t. IV, Graz 1956, s. 245.

Prawne życie pieczęci kończyło wycofanie typariusza z użytku. Mogło się ono dokonać na mocy pisemnej bądź ustnej deklaracji dysponenta wyłączającej daną pieczęć z używania na przykład na skutek utraty (kradzieży, zagubienia) typariusza (**unieważnienie pieczęci, kasacja pieczęci**) bądź też w sposób naturalny po jego śmierci. Jeżeli pieczęć nadal znajdowała się w rękach dysponenta lub jego spadkobierców, unieważnienie pieczęci wiązało się z reguły ze zniszczeniem jej tłoka. Mogło ono przyjąć dwie formy: **kruszenia pieczęci** (tłuczenie pieczęci) lub **kasacji** (kancelacji) **tłoka pieczętnego**. Kruszenie pieczęci polegało na rozbiciu typariusza na kawałki. Do dziś po śmierci papieża kardynał kamerling kruszy jego osobisty sygnet zwany pierścieniem Rybaka, w czasach dawnej Rzeczypospolitej zaś podczas królewskiego pogrzebu tłuczono gipsowe modele pieczęci królewskich, w sposób symboliczny je unieważniając (same typariusze, zazwyczaj srebrne, były często dziedziczone i po przerytowaniu służyły następcy zmarłego króla). Kasacja tłoka z kolei to celowe uszkodzenie (ale nie rozbicie na części) typariusza w stopniu uniemożliwiającym dalsze jego wykorzystywanie. Z praktyką taką spotykamy się niezwykle często w czasach nowożytnych, kiedy albo obtłukiwano brzeg matrycy tłoka, zauważalnie deformując jej kształt, albo też piłą, pilnikiem bądź ostrzem (pieczęcie kauczukowe) wyraźnie uszkadzano wyobrażenie i legendę napieczętne.

II. 2.1 Skasowana pieczęć prezydenta m. Krakowa (ANK, Zbiór tłoków, sygn. T 032)

B) OKRES STAROPOLSKI

Omówione wyżej problemy składają się na ukształtowane w czasach średniowiecza fundamenty prawa pieczętnego, wspólne właściwie dla całej kultury europejskiego Zachodu. W epoce nowożytnej uległo ono jednak daleko idącej regionalizacji. Stąd poniższe uwagi, dotyczące okresu późniejszego, związane będą przede wszystkim z ziemiami koronnymi dawnej Rzeczypospolitej.

System prawny dawnej Rzeczypospolitej opierał się na dwóch filarach: prawie stanowionym oraz prawie zwyczajowym. Normy dotyczące pieczęci znajdujemy w obu tych kręgach. Prawo pospolite (czyli wynikające z prawa stanowionego i zwyczajowego normy regulujące relacje państwo – obywatel) nie ingerowało w sferę sfragistyki wyznaniowej, pozostawiając ją powszechnemu prawu kościelnemu (w tym szczególnie statutom kapitulnym bądź zakonnym) lub regulacjom właściwym dla konkretnych wyznań. Podobnie było w przypadku grup etnicznych rządzących się własnymi normami czy niektórymi praw partykularnych (stanowych), jak na przykład wspomniane już prawo starochełmińskie. W ramach prawa stanowionego regulacje dotyczące pieczęci miały charakter rozproszonych precedensów, do których odwoływano się w czasach późniejszych. Taką właściwość miały choćby przywileje królewskie (np. postanowienia udzielające miastom prawa do czerwonego wosku czy przywileje lokacyjne określające kształt herbu miejskiego – często utożsamianego z pieczęcią). Należące do sfery prawa stanowionego konstytucje sejmowe stosunkowo rzadko podejmowały zagadnienia sfragistyczne. W dziejach prawodawstwa sejmowego dotyczącego pieczęci wydzielić można dwa okresy, dla których cezurą będzie wstąpienie na tron króla Stanisława Augusta i przyspieszenie prac nad modernizacją systemu prawnego Rzeczypospolitej. W okresie pierwszym dominującą rolę odgrywało prawo zwyczajowe, a normy sejmowe dotyczące pieczęci związane były przede wszystkim

z regulacją odstępstw od niego. W okresie drugim, ze względu na przebudowę ustrojową państwa, z którą wiązało się tworzenie nowych instytucji administracyjnych, gros normatywów dotyczących spraw sfragistycznych związanych było ze stanowaniem nowych pieczęci, przeznaczonych dla kreowanych wówczas organów władzy. W konstytucjach z tego okresu widać wyraźną myśl przewodnią, mającą na celu porządkowanie, ujednolicanie rzeczywistości prawnej wraz z jej sfragistycznymi aspektami. Doprowadziło to do stworzenia zrębów nowoczesnego państwowego systemu sfragistycznego. Bardziej kompleksowe niż na ziemiach Korony były do XVIII wieku normy dotyczące funkcjonowania pieczęci na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego zawarte w kolejnych redakcjach statutów litewskich.

Równie istotne, a może istotniejsze dla ówczesnych mieszkańców Rzeczypospolitej były rozwiązania funkcjonujące na gruncie prawa zwyczajowego, które siłę czerpało z dawności praktykowania. Miało ono zazwyczaj charakter partykularny, ograniczony do konkretnej prowincji. Prawo zwyczajowe jest szczególnie istotne z punktu widzenia sfragistyki, bo jak się wydaje, to ono właśnie sankcjonowało długo formę i zakresy funkcjonowania pieczęci poszczególnych kategorii dysponentów. Dlatego też staropolscy znawcy prawa (np. Gotfryd Lengnich) w fragmentach swych rozpraw dotyczących prawa pieczętnego – oprócz przywoływania przywilejów oraz konstytucji (zatem elementów prawa stanowionego) – odwoływali się do prac historycznych czy korespondencji zawierających wzmianki o pieczęciach. Chcieli w ten sposób uchwycić właśnie elementy zwyczaju, który dziś możemy rekonstruować, jedynie opierając się na obserwacjach praktyki. Zwyczajem był określony na przykład kształt systemu sfragistycznego królów Polski. Próby wprowadzenia nowych rodzajów pieczęci królewskich, odbiegających od tradycji, często wywoływały spory ze szlachtą. Kończyły się one wydaniem konstytucji sejmowej dopuszczającej pieczęć do użytku i określającej jej kompetencje prawne bądź zabraniającej jej używania.

II. 2.2. *Pieczęcie kancelarii koronnych i litewskich oraz pieczęć sygnetowa Zygmunta I* (APT, AmT, Kat. I, 2828; 2963; AGAD, ZDPerg, sygn 7556; 1392; APG, AmG, 300, D/5B, 143)

Warto tu zaznaczyć, że znaczna część zbioru pieczęci używanych w dawnej Rzeczypospolitej funkcjonowała na pograniczu prawa publicznego i prywatnego. Niech za przykład posłużą pieczęcie urzędnicze (starostów, ale też podskarbińskie, hetmańskie, kanclerskie i inne), których używano zarówno w sferze publicznej, w ramach kompe-

tencji przysługujących poszczególnym urzędom, ale które też były wykorzystywane przez konkretnych urzędników do uwierzytelniania pism dotyczących ich spraw prywatnych. Powoduje to, że najczęściej bardzo trudno określić charakter prawny pieczęci osobistych, tzn. wskazać, czy była to pieczęć prywatna, czy urzędnicza (tzn. posiadana z racji piastowanego urzędu). Uporządkowanie tych zagadnień proponował już w drugiej połowie XV wieku Jan Ostroróg, ale jego postulaty nie znalazły zastosowania.

c) CZASY ZABORÓW

Ukształtowane w średniowieczu i okresie wczesnonowożytnym znaczenie pieczęci nie zmieniło się w czasach budowy nowoczesnych państw i społeczeństw w świecie postfeudalnym XIX i XX wieku. Pieczęć stanowiła nadal środek uwierzytelnienia czynności prawnych i znak rozpoznawczo-własnościowy w toku działalności administracji centralnej i regionalnej, władz państwowych czy samorządowych oraz podmiotów i osób prawnych (jak np. kościoły i związki wyznaniowe, przedsiębiorstwa, organizacje społeczne i polityczne). Zbiór pieczęci urzędów różnych pionów administracji połączonych wzajemnymi relacjami tworzy w ramach państwa zhierarchizowany system sfragistyczny oparty na przepisach prawa.

System taki jest dynamiczny. Powstaje w wyniku rozwoju ustrojowego i społecznego państwa, jest rozwijany, ewoluje, a czasem jego żywot bywa gwałtownie przerywany – i w miejsce dotychczasowego tworzony jest nowy. To ostatnie wiąże się często z nagłymi zmianami ustrojowymi (np. rewolucja francuska 1789 roku) lub upadkiem państwa (wojna, aneksja przez inne państwo) bądź z innymi wydarzeniami, na skutek których tworzony jest nowy ustrój społeczny, polityczny i prawny a częścią tego ostatniego jest też nowy system sfragistyczny. Wiek XIX przynosi gwałtowny wzrost liczby dysponentów pieczęci, wynikający z rozwoju systemu zarządzania i postępu cywilizacyjnego.

Likwidacja państwa polskiego w 1795 roku na skutek rozbiorów między trzy mocarstwa spowodowała, iż urzędowe pieczęcie dotąd stosowane przez władze różnego szczebla (sądy, trybunały, komisje) straciły swą moc prawną, a na ziemiach polskich zaczęły się rozwijać różne praktyki posługiwania się pieczęcią i trzy odrębne systemy sfragistyczne – pruski, austriacki i rosyjski. Mniejszym zainteresowaniem władz zaborczych przez jakiś czas cieszyły się pieczęcie instytucji samorządowych (miasta) i gmin wyznaniowych. W zaborze pruskim urzędy stosowały pieczęcie z królewskim orłem, a także wielopolowym herbem Hohenzollernów, jak np. Sąd Nadworny w Bydgoszczy do 1805 roku. W tym czasie znaczna liczba miast, zwłaszcza na ziemiach II i III zaboru, ale też gmin wyznaniowych, nadal używała typariuszy z okresu Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

W zaborze austriackim władze cesarskie wprowadziły dla administracji prowincji (gubernium, cyrkuły, dystrykty) atrybuty władzy, w tym pieczęcie zgodne z przepisami państwowymi. W okresie rozbiorów pieczęcie urzędów wyobrażały cesarskiego orła. W zależności od regionu monarchii habsburskiej na piersiach orła pojawiać się mogła tarcza z godłem krajowym, czasem połączonym ze znakami innych ziem monarchii. Niekiedy godła krajowe mogły występować na pieczęciach samodzielnie, tak jak na pieczęci starostwa w Bochni z 1792 roku prezentującej herb Galicji i Lodomerii.

Il. 2.3. Pieczęcie (typariusze) władz zaborczych z przełomu XVIII i XIX wieku: a) południowopruskiej kamery wojennej i domen w Kaliszu (APP, Zbiór tłoków, sygn. T IX, 43); b) galicyjskiego urzędu powiatowego (ANK, Zbiór tłoków, sygn. T 333)

W Księstwie Warszawskim pieczęcie władz państwowych i komunalnych rozwijały się od momentu formowania się pierwszych instytucji nowego państwa. Ostatecznie dla władz państwowych centralnych i regionalnych, a także sądowych stworzony został jeden system sfragistyczny, którego głównym wyróżnikiem był herb sasko-polski Księstwa – choć występowały odstępstwa od tej reguły. Wyjątkiem była tu Galicja, którą włączono w granice Księstwa w 1810 roku, po zwycięskiej wojnie z Austrią w roku 1809. W okresie przejściowym terytorium to podlegało bezpośrednio Napoleonowi, stąd na pieczęciach urzędowych umieszczano orła napoleońskiego siedzącego na wiażące piorunów.

Z kolei pieczęcie władz miejskich w części czynności (administracja policyjna) posługiwały się pieczęciami urzędowymi z herbem Księstwa, posiadały jednak też własne symbole, bardzo często o różnej proveniencji ustrojowej, a także nowe tworzone na podstawie własnych tradycji. W 1809 roku potwierdziły to przepisy ministra spraw wewnętrznych Księstwa Warszawskiego dzielące je na dwa typy. Pieczęciami z herbem Księstwa posługiwały się organy wykonawcze władz komunalnych: prezydenci i burmistrzowie; odciskami z herbem miejskim: organy uchwałodawcze, czyli rady miejskie bądź gminne. Istotnym elementem nadzoru nad państwowym systemem sfragistycznym była kontrola jego spójności.

W pierwszych latach funkcjonowania Księstwa typariusze wykonywali prywatni rzemieślnicy grawerzy, zwani pieczętarzami. Tłoki pieczęci dysponentów poszczególnych działów administracji i władz posiadały często różną budowę zewnętrzną (wielkość, kształt) i wewnętrzną (legenda, rysunek napieczony). Powodowało to niespójność systemu sfragistycznego. Władze Księstwa próbowały wprowadzić instytucję pieczętarza rządowego, który miałby monopol na produkcję tłoków pieczęci, a co za tym idzie – dbał o jakość wytwarzanych wzorców pieczęci, lecz do końca istnienia państwa projekt ten nie został zrealizowany. W okresie okupacji Księstwa Warszawskiego przez wojska rosyjskie (1813–1815) Rada Najwyższa Tymczasowa administrująca państwem w imieniu cara Aleksandra I nakazała wprowadzić na pieczęcie Orła Białego w koronie, co do 1815 roku dość powszechnie zostało wykonane.

a)

b)

c)

II. 2.4. *Pieczęcie (typariusze) urzędowe i miejskie z czasów Księstwa Warszawskiego: a) miasta Poznania (APP, Zbiór tłoków, sygn. T IX, 138); b) krakowskiego komisariatu ubiorczego z orłem napoleońskim (ANK, Zbiór tłoków, sygn. T 489); c) komisarza prefektury departamentu poznańskiego z czasów Rady Najwyższej Tymczasowej (APP, Zbiór tłoków, sygn. T IX, 153)*

Po zakończeniu wojen napoleońskich na ziemiach zaboru pruskiego wprowadzono w pełni system sfragistyczny państwa Hohenzollernów. Ustawa z 1817 roku ukształtowała podstawy przepisów o systemie pieczęci urzędowych w państwie pruskim, w tym też na ziemiach polskich będących pod panowaniem tego państwa. Ich rozwinięcie następowało w kolejnych regulacjach resortowych i administracji prowincjonalnej. Początkowo, przynajmniej na terenach Wielkiego Księstwa Poznańskiego, przepisy te obejmowały również wszystkie pieczęcie miejskie. Szczególnie mniejsze ośrodki, niespełniające odpowiednich kryteriów, nie mogły używać na swych pieczęciach znaków samorządowych. Realia te zmieniły się w drugiej połowie XIX wieku wraz z kolejnymi korektami ordynacji miejskich. Stąd w tym okresie następuje powrót pieczęci miejskich odwołujących się do własnej symboliki ośrodka. Niemniej miasta nadal używały pieczęci z godłem państwowym, choć tylko w zakresie kompetencji delegowanych im przez władze państwowe. Sytuacja taka na ziemiach tzw. Prus właściwych istniała już zresztą wcześniej. Zjednoczenie Niemiec i utworzenie Cesarstwa Niemieckiego mimo unii personalnej tronu pruskiego z cesarskim nie wpłynęły znacząco na

kształt krajowej sfragistyki urzędowej w Prusach. W skali całych Niemiec spowodowały jednak powstanie poziomu nadrzędnego wobec krajowych systemów sfragistycznych, obejmującego pieczęcie instytucji działających w imieniu cesarza na terenie całej Rzeszy. Tylko na takich pieczęciach kładziono wizerunek herbu cesarskiego.

a)

b)

c)

II. 2.5. *Pieczęcie urzędowe z terenu zaboru pruskiego i urzędowa pieczęć administracji cesarskiej Niemiec:*

- a) *typariusz wielkksiążęcej poznańskiej pieczęci Fryderyka Wilhelma IV (APP, Zbiór tłoków sygn. T I, 3);*
 b) *typariusz pieczęci landrata wschowskiego (APP, Zbiór tłoków, sygn. T IX, 286); c) wzór pieczęci urzędowej Gubernatora Niemieckiej Afryki Wschodniej z herbem cesarskim (APB, Rejencja, sygn. RHK 8/90)*

Po 1806 roku pieczęcie urzędów administracji państwowej na terenie Cesarstwa Austrii uległy ujednoliceniu i wyobrażały mały herb cesarski. W Galicji władze lokalne, a później – w dobie autonomii – również samorządowe na swych pieczęciach mogły odwoływać się do herbu prowincji. Na pieczęciach istniejącego w latach 1816–1846 Wolnego Miasta Krakowa konsekwentnie kładziono herb miejski. Po jego likwidacji powrócono jednak do wykorzystywania herbów cesarskiego bądź prowincji. Kształt tych wyobrażeń ulegał przekształceniom wraz ze zmianami w organizacji administracji, a także ewolucją herbów państwowego i prowincjonalnych. Kwestie pieczęci gminnych regulowały zarządzenia z lat 80. XVIII wieku, a na pewno decyzje Gubernium Lwowskiego z 1820 i 1825 roku. Następnie problem ten poruszono w patencie cesarskim z 1859 roku oraz ustawie z 1866 roku o ustroju gmin wiejskich. Jednakże żadna z tych regulacji nie precyzowała dokładnie legendy i wizerunku napieczętnego. Stan ten utrzymał się do czasów I wojny światowej. Już w początkach panowania habsburskiego widoczne są ingerencje władzy państwowej w kształt pieczęci miejskich. Ich przykładem może być proces zmian w herbach miejskich, zapoczątkowany w 1785 roku. Ustawodawstwo, poza ogólnym wymogiem posiadania pieczęci, generalnie nie ingerowało w sfragistykę gmin wyznaniowych, choć w XIX wieku w różnych wyznaniach można zaobserwować adaptację przez prawo wyznaniowe regulacji państwowych.

a)

b)

c)

II. 2.6. *Pieczęcie (typariusze) urzędowe z terenu Galicji: a) C.K. Urzędu cenzury w Krakowie z orłem cesarskim (ANK, Zbiór tłoków, sygn. T 494); b) Senatu Wolnego Miasta Krakowa (ANK, Zbiór tłoków, sygn. T 222) c) Krajowego Archiwum Aktów Grodzkich i Ziemskich w Krakowie z herbem Galicji (ANK, Zbiór tłoków, sygn. T 644)*

W 1815 roku na ziemiach Królestwa Polskiego, utworzonego z większości terenów Księstwa Warszawskiego i podporządkowanego carskiej Rosji, także wprowadzono nowy system sfragistyczny, którego podstawą była aktualna tytulatura monarchy i tworzonych władz oraz herb państwowy: orzeł carski z Orłem Białym na piersi. System pieczęci władz państwowych i komunalnych w Królestwie długo posiadał liczne niedoskonałości. Dysponentci posługiwali się ciągle jeszcze starymi typariuszami, nawet z czasów przedrozbiorowych, a wiele nowych tłoków wykonanych było według nieprzepisowych wzorów. W 1818 roku Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji nakazała wycofanie wszystkich nieaktualnych stempli, co powtórzono ponownie w 1822 i 1823 roku. Wprowadzenie pieczętarzy (grawerów) przysięgłych w reskrypcie Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji 21 kwietnia 1824 roku nie przyniosło poprawy sytuacji i 7 grudnia tego roku Rada Administracyjna Królestwa Polskiego na wniosek ministra przychodów i skarbu księcia Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego ogłosiła ustawę o powierzeniu produkcji tłoków pieczęci urzędowych Mennicy Królestwa Polskiego²⁰. Decyzja ta stała u podstaw stworzenia jednolitego systemu znaków uwierzytelniających dokumenty oraz pisma i zamykających korespondencję.

W 1837 roku przepisy o pieczęciach sprecyzowano, ustalono dokładne wielkości stempli, układ legendy (również dwujęzycznej: rosyjskiej i polskiej) i wizerunku napieczętnego²¹. Ze względu na wprowadzenie nowych wzorów herbów rosyjskiego i Królestwa (1858 rok) w 1860 roku car Aleksander nakazał wymienić pieczęcie urzędowe w Królestwie Polskim. Znaczące zmiany w zakresie prawa sfragistycznego zaszły na przełomie lat 60. i 70. XIX wieku. Wiązały się one z trwającym procesem likwidacji resztek autonomii Królestwa i włączania jego terytorium do systemu administracyjnego Imperium Rosyjskiego. W 1867 władze rosyjskie zlikwidowały mennicę w Warszawie, a także zezwoliły na wytwarzanie typariuszy dla dysponentów urzędowych przez podmioty prywatne. Rok później Komitet Urządzający nakazał wprowadzić na wszystkie pieczęcie administracji państwowej i samorządowej herb cesarski, choć zastrzeżono, że w przyszłości miały pojawić się na pieczęciach herby regionalne (gubernialne). Usunięto wówczas język polski z legendy pieczęci. Zarządzenie to potwierdzono w roku 1870, po przyjęciu przez cara nowo kreowanych herbów gubernialnych. Odtąd pieczęcie urzędowe musiały zawierać mały herb cesarski. Wyjątek stanowiły zarządy gmin oraz część miast, które mogły posługiwać się pieczęciami z herbami guberni. W 1876 roku herb guberni umieszczono na typariuszach dozorów religijnych. Wprowadzenie w Rosji w 1883 roku nowego wzoru herbu cesarskiego stało się podstawą do kolejnej nowelizacji przepisów o pieczęciach. Odtąd władze administracyjne państwowe i samorządowe, w tym magistraty, miały posługiwać się tłokami z nowym herbem cesarskim. Herby gubernialne nadal miały być właściwe insygniom gmin oraz dozorów kościelnych. System pieczęci ukształtowany w latach 80. XIX wieku w zaborze rosyjskim funkcjonował do końca panowania carskiej administracji na ziemiach polskich w 1915 roku.

a)

b)

c)

Il. 2.7. Pieczęcie (typariusze) urzędowe z terenu zaboru rosyjskiego: a) komisarza do układania dziesięcin obwodu opoczyńskiego z herbem Królestwa Polskiego (APP, Zbiór tłoków, sygn. T VIII, 1), b) naczelnika powiatu kieleckiego z małym herbem cesarskim (APP, Zbiór tłoków, sygn. T VIII, 3); c) wójta gminy Mierzwin z herbem guberni kieleckiej (APP, Zbiór tłoków, sygn. T VIII, 11)

²⁰ Postanowienie Namiestnika Królestwa z 1 grudnia 1824 roku nakazujące wyrabianie pieczęci i stempli rządowych tylko w mennicy rządowej. Dz.P.K.P., t. 9, s. 66–68.

²¹ Postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa z 20 lipca (1 sierpnia) 1837 roku o formach i wielkości pieczęci władz rządowych. Dz.P.K.P., t. 21, s. 218–226.

D) DWUDZIESTOLECIE MIĘDZYWOJENNE I II WOJNA ŚWIATOWA

W II Rzeczypospolitej system sfragistyczny początkowo bazował na przepisach ustawy z 1 sierpnia 1919 roku o godłach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej²². W świetle powyższej ustawy za pieczęć Rzeczypospolitej Polskiej uznawano: „pieczęć okrągłą z herbem Państwa na tle heraldycznym”. Warto nadmienić, iż ustawa przewidywała trzy odmiany owej pieczęci (przedstawione na załączonych do normatywu wzorach). Były to: pieczęć dla aktów prawno-państwowych, pieczęć Naczelnika Państwa oraz pieczęć władz i urzędów państwowych. Przepisy te prezentowały zagadnienie pieczęci państwowej i urzędowej dość ogólnikowo. Dopiero wprowadzenie w 1927 roku rozporządzenia o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach²³ oraz przepisów wykonawczych²⁴ szczegółowo uregulowało kwestię systemu sfragistycznego II RP. Rozporządzenie z 1928 roku o pieczęciach urzędowych określa wizerunek napieczony, ogólne zasady stosowania pieczęci oraz wymiary poszczególnych odmian pieczęci dla władz i instytucji państwowych, samorządowych, oświatowych i naukowych. Ustawa z 1919 roku zabraniała władzom miejskim, jako instytucjom niepaństwowym, używania na swych pieczęciach orła. Stąd widoczne jest stopniowe zastępowanie na pieczęciach urzędowych symboli państwowych przez samorządowe. Proces ten zahamowało rozporządzenie prezydenta RP z 1927 roku, które dopuściło używanie na pieczęciach miejskich wyłącznie znaków państwa. Dopiero w 1930 roku pod wpływem protestów dopuszczono dla pieczęci miejskich wyjątek od reguły, zezwalając na umieszczanie na typariuszach własnych herbów, pod warunkiem że były one historycznie uzasadnione. Musiały też uzyskać zatwierdzenie Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Od 1927 roku jedynym uprawnionym do tego wytwórcą pieczęci urzędowych była Mennica Państwowa w Warszawie. Rozporządzeniem prezydenta RP z 1930 roku zniesiono monopol Mennicy Państwowej, dopuszczając wykonywanie pieczęci z Orłem państwowym również przez innych wytwórców²⁵.

a)

b)

c)

Il. 2.8. Pieczęć Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego: a) ok. 1920 roku; b) z godłem państwowym według wzoru z 1919 roku; c) z godłem państwowym według wzoru z 1927 roku (APB, UWP, sygn. 1350)

W trakcie II wojny światowej na ziemiach okupowanej Polski już od jesieni 1939 roku stosowano pieczęcie według wzorów wskazanych przez władze hitlerowskie. Nie były one jednak jednolite. Na terytoriach wcielonych do Rzeszy wdrożono z czasem system sfragistyczny nazistowskich Niemiec. W Generalnym Gubernatorstwie problem pieczęci stosowanych przez władze niemieckie i polskie urzędy komunalne oraz sądy został uregulowany w przepisach z 20 września 1941 roku²⁶. Jako zasadę wprowadzono funkcjonowanie pieczęci z godłem III Rzeszy o niemieckojęzycznej, względnie dwujęzycznej legendzie. Władze dopuszczały jednak używanie dawnych polskich pieczęci, o ile ich symbolika była neutralna dla władz niemieckich i zyskały one ich akceptację. Istotne zmiany zaszły w zakresie sfragistyki komunalnej w związku z koniecznością weryfikacji kształtów herbów miejskich. Te miały odpowiadać zasadom poprawności politycznej oraz być zgodne z „tradycją germańską”. Stąd też widoczne zjawisko tworzenia nowych herbów, odpowiadających realiom politycznym, ale i obowiązującej stylistyce sztuki

²² Ustawa z dnia 1 sierpnia 1919 r. o godłach i barwach Rzeczypospolitej Polskiej, art. 1 pkt 2 Dz.U. 1919 nr 69 poz. 419.

²³ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 13 grudnia 1927 r. o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach, chorągwiach i pieczęciach. Dz.U. 1927 nr 115 poz. 980.

²⁴ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 czerwca 1928 r. o pieczęciach urzędowych. Dz.U. 1928 nr 65 poz. 593.

²⁵ M. Adamczewski, *Sfragistyka państwowa i samorządowa II Rzeczypospolitej Polskiej. Geneza niektórych rozwiązań prawnych*, Warszawa 2019, s. 143.

²⁶ Verordnungsblatt für Generalgouvernement, nr 88, 20 września 1941, s. 545–550.

narodowosocjalistycznej. Produkcją pieczęci urzędowych – zarówno dla władz niemieckiej administracji, jak i dla polskich sądów i administracji komunalnej – zajmowała się od wiosny 1940 roku Mennica Państwowa i Drukarnia Państwowa, czyli działające do 1939 roku i kontrolowane następnie przez Niemców: Mennica Państwowa i Polska Wytwórnia Papierów Wartościowych.

II. 2.9. Pieczęcie niemieckiej administracji Generalnego Gubernatorstwa: a) i b) wzory z Verordnungsblatt für Generalgouvernement, nr 88, 20 września 1941, s. 549–550, c) pieczęć miejska Łodzi (Litzmannstadt) ze zmienionym herbem (APŁ, AmŁ, Stadtverwaltung, sygn. 28554)

E) Po 1945 roku

Po zakończeniu wojny system pieczęci urzędowych w Polsce opierał się na przepisach z 1928 roku i kolejnych lat. Jedyną zmianą był tylko wygląd Orła (przede wszystkim brak korony). Początkowo pieczęcie, zwłaszcza na ziemiach zachodnich i północnych, tworzone często *ad hoc*. W 1948 roku dokonano kompleksowej wymiany pieczęci według wzorów z rozporządzeń z okresu II RP. W 1955 roku w związku z dekretem o godle, barwach i pieczęciach państwowych wydane zostało Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 grudnia 1955 roku w sprawie tablic i pieczęci urzędowych²⁷. Choć oficjalnie zniosło ono przepisy o pieczęciach z czasów II RP, to potwierdziło większość wzorów i form pieczęci państwowych i urzędowych z tego okresu. Przywracało także monopol Mennicy Państwowej w Warszawie na produkcję typariuszy. To nowelizowane kilkakrotnie rozporządzenie obowiązuje po dziś dzień, stanowiąc podstawę dla urzędowego systemu sfragistycznego państwa polskiego²⁸. W 1980 roku do ustawy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych wprowadzono zapis zapowiadający rewizję urzędowego systemu sfragistycznego²⁹, która nie została jednak do tej pory przeprowadzona. Po 1989 roku doszło do istotnych zmian prawnych w zakresie sfragistyki samorządowej. Ustawodawca dopuścił używanie przez organy samorządu terytorialnego własnych herbów, w tym umieszczanie ich na pieczęciach samorządowych. Umożliwił także wykonywanie pieczęci z herbem samorządowym przez inne podmioty niż Mennica Państwowa w Warszawie³⁰. Jednak w 1998 roku uznano, iż pieczęcie z herbami samorządowymi nie mogą być stosowane w postępowaniach z zakresu administracji państwowej powierzonych jednostkom samorządowym³¹. Pamiętać trzeba, że szczegółowe informacje o pieczęciach wpisywano często do statutów powołujących instytucje do życia, a niektóre z nich dysponowały szczegółowymi instrukcjami określającymi nie tylko elementy składowe własnego systemu sfragistycznego, ale też zasady jego funkcjonowania. W ostatnich latach widoczna jest tendencja do ograniczania roli tradycyjnych pieczęci, związana m.in. z upraszczaniem procedur administracyjnych.

²⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 grudnia 1955 r. w sprawie tablic i pieczęci urzędowych. Dz.U. 1955 nr 47 poz. 316.

²⁸ Aktualnie kształt urzędowego systemu sfragistycznego w Polsce reguluje Obwieszczenie Marszałka Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 kwietnia 2016 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu ustawy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych, Dz.U. 2016, poz. 625.

²⁹ Ustawa o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych, Dz.U. 2016, poz. 625, art. 16 d.

³⁰ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 22 października 1990 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie tablic i pieczęci urzędowych. Dz.U. 1990 nr 73 poz. 436.

³¹ Art. 1 ustawy z dnia 29 grudnia 1998 r. o zmianie niektórych ustaw w związku z wdrożeniem reformy ustrojowej państwa. Dz.U. 1998 nr 162 poz. 1126.

a)

b)

c)

Il. 2.10. Pieczęcie urzędowe z okresu PRL oraz III RP: a) Powiatowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego w Toruniu, 1948 rok (APB, KWSP, sygn. 264); b) Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Szczecinie 1957 rok (APSz, UMMRN, sygn 322); c) Archiwum Państwowe w Szczecinie, po 1990 roku (APSz, registratura)

Zmiany w technice sporządzania dokumentu przez przeniesienie tej czynności w świat wirtualny (elektroniczny) nie oznaczają jednak zaniku pieczęci. Podpis elektroniczny upowszechniony wraz z rozwojem e-dokumentu z racji pełnionej roli stanowi informatyczny odpowiednik pieczęci. Nie jest on bowiem fizycznym podpisem osoby, lecz – podobnie jak pieczęć – identyfikatorem dysponenta (osoby fizycznej) umieszczonym na nośniku informatycznym. W celu takiej samej identyfikacji instytucji (osób prawnych) wprowadzono z czasem termin „pieczęć elektroniczna”. Zgodnie z rozporządzeniem Parlamentu Europejskiego z dnia 23 lipca 2014 roku (nr 910/2014) w sprawie identyfikacji elektronicznej i usług zaufania [...] pieczęć elektroniczna „oznacza dane w postaci elektronicznej dodane do innych danych w postaci elektronicznej lub logicznie z nimi powiązane, aby zapewnić autentyczność pochodzenia oraz integralność powiązanych danych” (art. 3 pkt 25)³². W 2016 roku pojęcie to zostało oficjalnie wprowadzone do prawa polskiego³³.

2. NADUŻYCIA I FAŁSZERSTWA PIECZĘCI

Pieczęcie jako główny środek uwierzytelnienia dokumentów były przedmiotem częstych **nadużyć i fałszerstw** mających na celu legalizację podrobionych dokumentów. O **nadużyciu pieczęci** mówimy wtedy, kiedy fałszerz do uwiarygodnienia swego produktu posłużył się – bez wiedzy i zgody dysponenta – oryginalnym odciskiem bądź typariuszem. Żeby dokonać nadużycia, fałszerz musiał wejść zatem w posiadanie tłoka pieczętnego, który mógł zostać wyłudzony, skradziony bądź znaleziony. Niekiedy, wykorzystując być może dobrą wolę dysponenta, posługiwano się typariuszem osoby trzeciej, niepozostającej w żadnym związku z treścią dokumentu. Było to dość skomplikowane, dlatego też częściej wykorzystywano oryginalne odciski, np. oderwane od autentycznego dokumentu i wtórnie przy-mocowane do dokumentu sfalszowanego bądź znajdujące się przy dokumentach, w których wprowadzano zmiany. Czasem z kolei razurowano (tzn. zeszkrobywano dotychczasowy tekst) opieczętowaną kartę pergaminu wcześniejszego dokumentu, by wpisać na nią nową treść. Techniki przekładania pieczęci były różne i zależały od pomysłowości fałszerza. Zdarzało się, że z miski pieczętniej wyjmowano sam odcisk, który umieszczano następnie w nowej misce. Niekiedy z nadciętej bądź rozgrzanej miski pieczęci wiszącej przy oryginalnym dokumencie wysuwano wiązadła, a w to miejsce przekładano wiązadła dokumentu sfalszowanego. W przypadku pieczęci odcisniętych wprost na dokumencie, pergaminie bądź papierze podważano odcisk nożem i przekładano w nowe miejsce. W przypadku pieczęci przywieszonych na sznurach miskę z odciskiem niekiedy odcinano, a nici, na których wisiała, podwiązywano do nowych wiązadeł znajdujących się przy sfalszowanym piśmie.

³² Dz.U. UE L257/73.

³³ Ustawa z dnia 5 września 2016 roku o usługach zaufania oraz identyfikacji elektronicznej; tekst jednolity Dz.U. 2019 poz. 162.

Il. 2.11. Nadużycie pieczęci króla Zygmunta I: dokument sporządzony na razurowanej karcie pergaminu z dokumentu Zygmunta I zawierający sfalszowany przywilej Zygmunta Augusta. Stąd celowe wykruszenie fragmentu legendy po imieniu SIGISMVNDVS (APB, Strzelno, sygn. 127)

Z fałszerstwem pieczęci (*pieczęć fałszywa) mamy do czynienia wtedy, kiedy fałszerz posługiwał się specjalnie wykonanym w tym celu typariuszem lub w inny sposób naśladował odcisk oryginalny bądź mający udawać oryginalny (w przypadku dokumentów fantazyjnych). Tłok wykorzystywany do fałszerstwa mógł powstać na podstawie oryginalnej pieczęci, niekiedy posługiwano się w jego zastępstwie matrycami odlewów, ale mógł też być w całości skomponowany przez fałszerza, przy zachowaniu imienia dysponenta i jego tytułatury prawdziwej bądź wymyślonej. Sporządzenie takiej matrycy było bardziej skomplikowane od nadużycia pieczęci, ale umożliwiało jej wielokrotne wykorzystanie. Strona techniczna wykonania fałszywych typariuszy zależała od umiejętności i możliwości fałszerza i zakładanej częstotliwości ich wykorzystywania. Najprostszą metodą było uzyskanie matrycy przez odciski oryginalnego odcisku w masie plastycznej (glinie) oraz wykonanie odlewu w siarce. Jednak ze względu na swoją kruchość stemple takie miały ograniczony czas funkcjonowania. Trwalsze były matryce wykonane z metalu – techniką wykonania odlewu z odlewu pieczęci lub przez wyrytowanie na podstawie wzoru oryginalnego odcisku. Wprowadzenie do użytku pieczęci odciskanych w barwniku spowodowało pojawienie się nowych technik fałszerzkich, które nie wymagały aż takiego wysiłku. Do częściej wykorzystywanych należały (i należą): zrobienie odręcznego rysunku pieczęci (bądź jej fragmentu – w przypadku kiedy fałszerz nadużywa typariusza dysponenta innego niż wystawca pisma), przerys odcisku dokonany za pomocą kalki bądź kopiowanie odcisku poprzez nakłuwanie folii, a następnie przeniesienie uzyskanego wzoru za pomocą barwnika wciieranego w ową folię. Fałszując pieczęcie, uciekano się niekiedy do wykonywania fikcyjnych stempli z pojedynczych czcionek metalowych bądź gumowych, ewentualnie składania jednej pieczęci z fragmentów kilku gumowych stempli³⁴. Współcześnie kryminalistyka notuje fałszowanie pieczęci również przy pomocy skanerów i drukarek (nadużycie pieczęci), niekiedy odpowiednio opracowanych w programie graficznym, by uzyskać pożądaną efekt.

³⁴ L. Koźmiński, Zagadnienia fałszowania pieczęci w świetle wybranych materiałów z zasobu Instytutu Pamięi Narodowej, „Kwartalnik Prawno-Kryminalistyczny”, 1, 2016, s. 10–12.

a)

b)

- Il. 2.12. a) Falsyfikat pieczęci mniejszej koronnej Zygmunta I wykonany przez Corneliusa Wrighta na zlecenie Krzysztofa Janikowskiego w I poł. XVII wieku (APG, AmG, 300, 52/946, Janikowskische Fälschungen 3)
b) oryginalny odcisk pieczęci królewskiej (APT, AmT, Kat. I, 2963)

Analiza sfragistycznych falsyfikatów pokazuje pewną prawidłowość ułatwiającą wykrycie fałszerstwa dawnych pieczęci. Im bowiem odleglejsze od epoki, w której fałszerz działał, są czasy, z których miała pochodzić pieczęć, tym zazwyczaj mniejsza jego wiedza o panujących wówczas zwyczajach kancelaryjnych i formie pieczęci. Dzięki porównaniu falsyfikatu z zabytkami o określonej chronologii stosunkowo łatwo wychwycić nieprawidłowości. Znacznie trudniej ustalić fałszerstwa lepiej przygotowane, na przykład wykonane na podstawie wzoru z oryginalnej pieczęci. Wymaga to żmudnych badań porównawczych, w których oprócz aspektów sfragistycznych uwzględnić trzeba również treść i znamiona samego dokumentu.

- Il. 2.13. Sfalszowana na zlecenie Krzysztofa Janikowskiego przez Corneliusa Wrighta pieczęć księcia Mściwoja II (APG, AmG, 300, 52 / 946, Janikowskische Fälschungen 13)

3. SFERY FUNKCJONOWANIA PIECZĘCI

Omówione wyżej zagadnienia dotyczą przede wszystkim funkcjonowania pieczęci jako środka uwierzytelniania dokumentu. Jednak pieczęcie znajdowały również inne zastosowania. Najstarszym z nich jest wykorzystywanie odcisków pieczętnych jako środków zamykających dostęp do zawartości przechowywanej w skrzyniach, szkatułach czy amforach (funkcje pełnione przez dzisiejsze plomby), ale też treści pism. Ze wzmiankami mówiącymi o stosowaniu pieczęci jako środka zamykającego spotykamy się już w Biblii: „przyniesiono kamień i zatoczono na otwór jaskini lwów. Król zapieczętował go swoją pieczęcią i pieczęcią swych możnowładców, aby nic nie uległo zmianie w sprawie Daniela” (Dn 6,18). W podobny sposób odciski pieczęci urzędowych stosowane są i dziś. Odciskając pieczęć na odpowiednio złożonym lub umieszczonym w kopercie piśmie, zabezpieczano jego treść przed

oczami niepowołanych osób. Upowszechnienie się pieczęci jako środka zamykającego pisma nastąpiło wraz z popularyzacją wykorzystywania w kancelariach papieru, a ich kontynuacją były używane jeszcze w okresie powojennym pieczęcie „do pakietów”. Inne, nieznane wcześniej funkcje pieczęci zyskały w średniowieczu na Węgrzech, w kręgu południowej słowiańszczyzny, w Czechach, a prawdopodobnie i w Polsce. Funkcjonowały tam tzw. pieczęcie pozewne, które samodzielnie – bez dokumentu – stanowiły wezwanie do stawienia się przed sądem. Miały one formę metalowych plakiet z wyobrażeniem odwołującym się do dysponenta i legendzie wzorowanej na inskrypcjach jego pieczęci. Z traktatów rusko-bizantyjskich wiemy, że samodzielne pieczęcie służyły jako glejt, świadcząc, że towary kupca zostały zwolnione od cła. Już w kręgu zachodnioeuropejskim w późniejszym średniowieczu pojawiła się – i funkcjonowała dalej w czasach nowożytnych – odmiana metalowych pieczęci, tzw. plomby towarowe (tekstylne), których umieszczenie na towarze miało zaświadczać o jego jakości.

Zmiany technologii wykonywania typariuszy, powodujące zmniejszenie się kosztów wykonania tłołka pieczętnego, spowodowały widoczną w XIX i XX wieku coraz dalej idącą specjalizację poszczególnych ich odmian i pojawianie się kolejnych zastosowań pieczęci. Trzeba tu wspomnieć, że w okresie tym upowszechniło się wykorzystywanie stempli do powielania sformalizowanych not kancelaryjnych bądź różnego rodzaju formularzy (**parasigilla*). Obiekty te nie znajdują się jednak w kręgu zainteresowania sfragistyki, a należą raczej do dziedziny aktoznawstwa. Nie sposób tu wymienić wszystkich możliwych przeznaczeń pieczęci, które rozciągały się od tradycyjnego uwierzytelniania dokumentów – przez stemplowanie listów (stemple pocztowe), mające walor poświadczenia umowy zawartej między nadawcą a pocztą; stemplowanie mięsa czy jajek mające potwierdzać autorytetem dysponenta ich jakość – po stemple reklamowe lub pamiątkowe, których podstawowym zadaniem było informowanie. Mimo tej różnorodności wykorzystywania typariuszy funkcje pełnione przez pieczęcie na przestrzeni wieków sprowadzić można do czterech głównych obszarów: uwierzytelnianie, zamykanie (przedmiotów bądź pism), potwierdzanie woli dysponenta oraz informowanie. Dodać do nich można funkcje społeczne pieczęci. Zdaniem badaczy we wcześniejszym średniowieczu (XI–XII wieku) stanowiły one medium wpływające na tożsamość osób i grup społecznych.

WYBRANA LITERATURA:

- Adamczewski M., *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, cz. 1, *Pieczęcie władz kościelnych do połowy XX wieku*; cz. 2, *Pieczęcie sądów szlacheckich do 1793 roku*; cz. 3, *Pieczęcie władz miejskich do 1950 roku*, Łódź 2010.
- Adamczewski M., *Sfragistyka państwowa i samorządowa II Rzeczypospolitej Polskiej. Geneza niektórych rozwiązań prawnych*, Warszawa 2019.
- Bedos-Rezak B., *When Ego Was Imago. Signs of Identity in the Middle Ages*, Leiden, Boston, 2011.
- Цітоў А., *Пячаткі старажытнай Беларусі. Нарысы сфрагістыкі*, Мінск 1993.
- Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015.
- Dorczy K., *Pieczęcie miejskie i gminne oraz wykonawcy pieczęci w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, 6, 2003.
- Gut P., *System sfragistyki państwowej w Prusach w XIX i XX wieku*, [w:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2015.
- Haisig M., *Historia pieczęci i jej znaczenie prawne*, [w:] M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, *Sfragistyka*, Warszawa 1960, s. 59–124.
- Hlebionek M., *Instrukcje w sprawie używania pieczęci. Przykład zakładów Telkom-Telfa w Bydgoszczy*, [w:] *Zarządzanie dokumentacją, archiwistyka i... koty. Księga jubileuszowa Profesor Haliny Robótki*, red. R. Degen, M. Jabłońska, W.K. Roman, Toruń 2016, s. 65–82.
- Palkij H., *Stosowanie pieczęci w kancelariach koronnych w czasach saskich. Zarys problematyki*, [w:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2015.
- Strzyżewski W., *Herby i tytuły. Pieczęć szlachecka w księstwie głogowskim (XVI–XVIII wiek)*, Warszawa 2009.

ROZDZIAŁ 3. BUDOWA PIECZĘCI: TYPARIUSZ, ODCISK, KOPIA TRÓJWYMIAROWA

W języku polskim termin „pieczęć” może oznaczać zarówno tłok pieczęci (typariusz), czyli matrycę, którą wykonuje się odciski, jak i sam odcisk. Jedne i drugie stanowią przedmiot zainteresowania sfragistyki, ale też – wchodząc w skład zasobu archiwalnego czy zbiorów różnych instytucji – podlegają opracowaniu. Oprócz tego w zbiorach sfragistycznych znaleźć się mogą rozmaite kopie pieczęci, tak trójwymiarowe (odlewy, odciski kolekcjonerskie), jak i dwuwymiarowe (odrysy, fotografie). Opracowaniu archiwalnemu w kategoriach sfragistyki podlegają jednak tylko kopie trójwymiarowe.

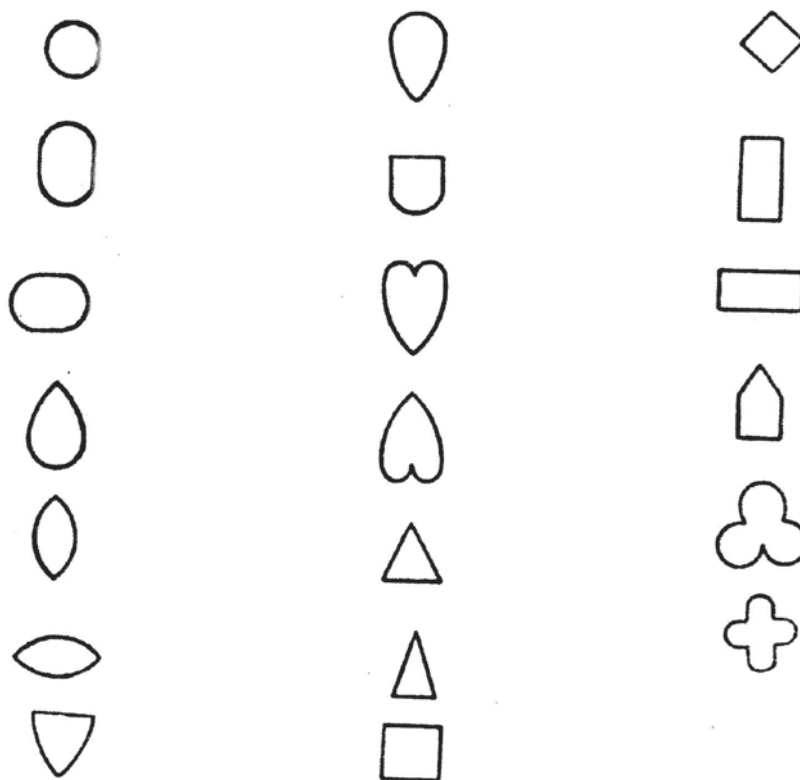
1. WZORZEC PIECZĘCI

***Wzorzec pieczęci** (typ) to zespół cech nadających pieczęci unikatowy charakter. Składają się nań określone znamiona typariusza, później przenoszone na kolejne odciski. Są to zatem właściwości wspólne dla tłoka pieczętnego i pochodzących od niego odcisków (zob. też rozdz. 5). Wyróżnić można w nim parametry techniczne, jak kształt i wielkość pieczęci, oraz merytoryczne, jak wyobrażenie napieczętnie i (zazwyczaj) legenda. Występują jednak wzorce zawierające tylko jeden z tych dwóch elementów. W przypadku braku legendy mamy do czynienia z **pieczęcią anepigraficzną** (anepigraf, pieczęć beznapisowa), a w przypadku braku wyobrażenia – z **pieczęcią napisową** (bezobrazową).

Il. 3.1. Tłok napisowej pieczęci tuszowej KW PZPR w Szczecinie o kształcie trójkąta równobocznego (APSz, ZPiT, sygn. Tł. 988)

Kształt pieczęci wyznacza krawędź stempla, a odcisków – zazwyczaj **linia otokowa zewnętrzna**, czyli ciągły lub przerywany kontur, ograniczający od zewnątrz powierzchnię tłoka pokrytą reliefem. Może ona składać się z ciągu kropek bądź perełek, choć niekiedy przybiera bardziej złożone formy: linii wielokrotnej ciągłej lub z kropek (perełek) bądź wstęgi czy wieńca (festonu). O kształcie pieczęci decydował i nadal decyduje dysponent, choć w czasach nowszych (od XIX wieku) zagadnienie to regulują również przepisy prawa państwowego. Z tego też wynika różnorodność kształtów pieczęci. Badacze w zależności od metody klasyfikacji wyróżniają ich od kilku do kilkunastu, a nie wyczerpuje to wszystkich możliwości. Jedno z bardziej rozbudowanych zestawień form pieczęci stworzył Theodor Ilgen (zob. il. 3.2).

II. 3.2. *Kształty pieczęci pionowo od lewej: okrągła, owalna, poprzecznie owalna, okrągła zaokrąglona u góry (gruszkowa), ostroowalna (mandorla), poprzecznie ostroowalna, tarczowa, tarczowa o zaokrąglonej głowicy, tarczowa o zaokrąglonej podstawie, sercowa, sercowa odwrócona, trójkątna, czworokątna, romboidalna, prostokątna, poprzecznie prostokątna, pięciokątna, trójkątowa, czworokątowa (wg T. Ilgen, Sphragistik, w: T. Ilgen, E. Gritzner, F. Friedensburg, Sphragistik. Heraldik. Deutsche Münzgeschichte, Leipzig 1912)*

Marian Haisig w 1960 roku w podręczniku do sfragistyki sprowadził kształty, które mogą przybierać pieczęcie, do ośmiu zasadniczych form: 1) kolistej, 2) owalnej, 3) ostroowalnej, 4) tarczowej, 5) czworobocznej, 6) wielobocznej, 7) trój- i 8) czworokątowej³⁵. W publikowanych niżej *Wskazówkach* (zob. *Wskazówki*, pkt 5.2.2.13) proponowana została nieco inna klasyfikacja kształtów pieczęci: 1) okrągła, 2) owalna, 3) ostroowalna, 4) wieloboczna (poligonalna), 5) wielolistna (polilobalna) i 6) *amorficzna. Ta ostatnia odnosi się przede wszystkim do współczesnych pieczęci pozbawionych wyraźnie zaznaczonego otoku.

W jeszcze większym stopniu niż kształty pieczęci zróżnicowana jest ich wielkość. Wyznacza ją długość osi (dla pieczęci okrągłych: średnica) pokrytej reliefem części pieczęci bądź odcisku [zob. *Wskazówki*, 7.8. Załącznik nr 8. *Zasady wymiarowania wzorca pieczęci (tłoka)*]. Może się ona wahać od kilku milimetrów w przypadku pieczęci sygnetowych po kilkanaście centymetrów w przypadku okazałych pieczęci monarszych. Wielkość pieczęci zależna była od miejsca zajmowanego przez nią w systemie sfragistycznym dysponenta, miejsca, które zajmował dysponent w hierarchii właściwej grupy społecznej, ale też czasu, w którym wykonany został tłok pieczęci (zob. rozdz. 5). Wielkość i formy pieczęci długo nie były znormalizowane, a jedynym punktem odniesienia był zwyczaj (zob. rozdz. 2). Dopiero nowoczesne państwo w XIX wieku wyznaczyło standardy wielkości i formy odcisków pieczęci. W Prusach zgodnie z przepisami z 1817 roku pieczęć ceremonialna stosowana przez władze prowincjonalne miała wielkość 3–4 cali (1 cal pruski = 2,615 cm), a odcisk z małym herbem królewskim stosowany w codziennej praktyce urzędowej miał średnicę 1 cala. W Królestwie Polskim ustalono w 1837 roku wielkość pieczęci na 1 do 1 i 6/8 cala (1 cal = 2,4 cm). W Polsce w okresie międzywojennym w XX wieku urzędowa pieczęć miała mieć średnicę od 20 do 77 mm, zależnie od rangi dysponenta³⁶. Te wielkości obowiązują również współcześnie w przepisach o pieczęciach państwowych i urzędowych w Polsce³⁷.

³⁵ M. Haisig, *Elementy pieczęci*, [w:] M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, *Sfragistyka...*, s. 142–143.

³⁶ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 czerwca 1928 r. o pieczęciach urzędowych. Dz.U. 1928 nr 65 poz. 593.

³⁷ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 7 grudnia w sprawie tablic i pieczęci urzędowych. Dz.U. 1955 nr 47 poz. 316; Ustawa z dnia 28 lipca 2005 roku o zmianie ustawy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej. Dz.U. nr 172 poz. 1439.

Kolejną grupą elementów wzorca pieczęci są znajdujące się na nim napisy oraz wyobrażenia. Marian Haisig podzielił napisy występujące na pieczęciach, ze względu na ich umiejscowienie, na trzy grupy: 1) inskrypcje w otoku pieczęci, 2) inskrypcje na krawędzi zewnętrznej pieczęci monetowej, 3) inskrypcje umieszczone w środku pola pieczęci łącznie z rysunkiem lub zamiast niego. Niezależnie od miejsca, w którym się pojawiają, wszystkie napisy występujące na pieczęci określamy jako ***inskrypcje napieczętne**. Termin ten nawiązuje do epigrafiki, czyli nauki pomocniczej historii zajmującej się napisami wykonanymi w twardym materiale i zazwyczaj (podobnie jak pieczęcie) wystawionymi na widok publiczny. Napisy takie nazywane są właśnie inskrypcjami. Inskrypcje napieczętne ze względu na treść podzielić możemy generalnie na dwie grupy: takie, które mogą funkcjonować samodzielnie, dostarczając informacji np. o dysponencie bądź samej pieczęci (głównie jej miejscu w systemie sfragistycznym), oraz takie, które związane są z wyobrażeniem napieczętym oraz wyjaśniają bądź doprecyzowują jego treść. Inskrypcje służące identyfikacji dysponenta pieczęci lub określające jej charakter kancelaryjno-prawny nazywamy ***legendami napieczętymi**. Rozpoczynał je zazwyczaj **krzyżyk inicjalny**. Treść legend była zwykle stosunkowo prosta i zawierała predykaty dysponenta, niekiedy uzupełnione o formułkę dewocyjną. Zdarza się też, że w legendzie spotykamy daty, zazwyczaj roczne. Nazywamy je **elementem chronologicznym** pieczęci. Nie muszą one wskazywać na czas wykonania typariusza – mogą odnosić się do wydarzeń ważnych z punktu widzenia dysponenta, stąd należy zachować szczególną ostrożność przy próbach wykorzystywania ich do ustalania datacji pieczęci. Elementy chronologiczne spotyka się też w polu pieczęci. Nie stanowią wówczas elementu legendy – powinny zostać opisane wraz z wyobrażeniem, tak jak inskrypcja napieczęta. Szczególny przypadek stanowią legendy imaginacyjne (pseudolegandy), złożone z liter uszeregowanych bez żadnego znaczenia (nie tworzą żadnego słowa w jakimkolwiek języku), imitujące jedynie słowa czy napisy.

Ze względu na ograniczoną ilość miejsca w legendach często spotykamy się z różnymi formami skrótów, nie zawsze zaznaczonymi odpowiednimi znakami. Powszechnie stosowano **sygle**, czyli inicjały wyrazów (np. „S” – *sigillum*, „BVDW” – Balthasar von dem Wolde), ale też **suspensje**, polegające na odcięciu końcówki wyrazu, czy **kontrakcje**, czyli ściągnięcia wyrazu (pozostawienie jego początkowych i końcowych liter). Wewnątrz poszczególnych wyrazów często stosowane były **ligatury**, to jest wiązania dwóch lub więcej liter w jeden znak; rzadziej **enklawy**, czyli wpisywanie jednej litery w drugą. Poszczególne składniki legendy mogły być oddzielone specjalnymi znakami zwanymi ***dywizorami** (znakami interpunkcyjnymi, znakami oddzielenia). Na charakter inskrypcji napieczętej składają się język, alfabet, system pisma oraz typ jego liter. W kręgu kultury europejskiej powstałej na gruzach zachodniego cesarstwa rzymskiego legendy były pisane alfabetem łacińskim, a ich treść formułowano po łacinie. Pozostawała ona językiem legend po wiek XVIII, choć spotykamy ją także na pieczęciach XIX wieku, a także współczesnych (np. pieczęcie królowej brytyjskiej Elżbiety II).

W późnym średniowieczu, przynajmniej od XIV stulecia, w niektórych kręgach kulturowych łacinę zaczynają wypierać języki narodowe, w pierwszej kolejności francuski i niemiecki. Język polski w legendach pieczęci spotykany jest częściej od drugiej połowy XVI wieku, choć już w XV wieku pojawiają się w nich pojedyncze polskie wyrazy, głównie imiona, np. „Voytech” na pieczęci Wojciecha z Parzęczewa przywieszzonej do dokumentu traktatu brzeskiego z 1435 roku. W Europie Wschodniej i na Bałkanach związanych z kulturą bizantyjską dominowały w tym czasie inskrypcje pieczęci pisane alfabetem greckim lub cyrylicą w językach greckim i słowiańskich. Poza tym w obu kręgach kulturowych występowały również legendy na pieczęciach wyrażone w innych językach i systemach pisma, np. w alfabecie ormiańskim czy w abdadach (hebrajski i arabski). Było to związane z funkcjonowaniem enklaw (diaspor) innych kultur (Żydzi, Ormianie, Arabowie, Turcy).

Badaniem inskrypcji (w tym tych, które znajdują się na pieczęciach) zajmuje się osobna dyscyplina zwana epigrafiką. Stąd nie będziemy się dłużej zatrzymywać nad formą legendy. Ograniczymy się do uwag pozwalających na osadzenie inskrypcji na osi czasu i związanych z datacją pieczęci. We wczesnym średniowieczu inskrypcje napieczętne ryte były pismem majuskułowym, nawiązującym do kroju klasycznej kapitały (VIII–IX wiek). W kolejnych stuleciach w epigrafice pieczęci nadal dominowało pismo majuskułowe – przybierało jednak formy romańskie. Niektóre znaki zyskały wówczas zaokrąglone kształty, przejęte z uncjały i półuncjały. Od XIII wieku pismo romańskie zaczęło ustępować majuskułce gotyckiej, w której poszczególne litery uległy wydłużeniu. Widoczna była też tendencja do zamykania liter okrągłych, a także do zdobienia (np. wydłużonymi szeryfami). Majuskuła gotycka funkcjonowała w niektórych kręgach jeszcze w XV wieku. Niemniej już w XIV stuleciu coraz częściej spotykamy na pieczęciach minuskułę gotycką, która zdominowała liternictwo legend pieczęci piętnastowiecznych. Renesans, którego chronologia jest zróżnicowana i zależy od kręgu kulturowego, przyniósł powrót do czytelniejszych, klasycznych form pisma. Jego zwiastunem w Europie Środkowej była pojawiająca się na przełomie XV–XVI wieku kapitała protorenesansowa, czerpiąca jeszcze z dziedzictwa gotyku, ale zawierająca wiele elementów klasycznej kapitały. Jej następczynią stała się antykwa, przeważająca w liternictwie pieczęci nowożytnych. W tym okresie oprócz antyki stosowano na pieczęciach również pismo neogotyckie, a także kursywę (zob. tab. 1).

	Pismo romańskie	Majuskuła gotycka	Minuskuła gotycka (XIV–XV wiek)	Minuskuła gotycka (XV–XVI wiek)	Kapitała protorenesansowa
A	A H H	A A H H	a	ā	A A A
B	B	B	b	b	B b
C	C C C	C C	c	c	C C
D	D O O D	D	d	d	D d
E	E E E E	e	e	e e	E E E
F	F	F F	f	f	F
G	G G G	G	g	g	G G G
H	H H h	H h	h	h	H h
I,J	I	I	i	i j	I
K	K	K K	k	k	K
L	L	L L	l	l	L
M	M M M O O O W W	M M M	m	m	M M M
N	N N N	N N	n	n	N
O	O	O	o	o	O O
P	P P	P	p	p	P
Q	Q	Q	q	q	Q
R	R R	R	r	r r	R
S	S	S	sc	s l	S S
T	T T	T T	t	t	T
U,V	V V U U U	U U V	u v	u v	V
W		W			W
X	X X X P	X X	x	x	X
Y	Y V Y	Y Y	y	y	
Z	Z Z	Z	z	z z	Z

Tab. 3.1. Wzory liter inskrypcji napieczętych (za: G. Demay, *La Paléographie des sceaux*, Paris 1881)

W przypadku dwustronnych pieczęci funkcjonujących w kręgu kultury bizantyjskiej lub nawiązujących do niej (w tym bullach papieskich) legendę umieszczano na rewersie. Jednak na większości pieczęci z kręgu zachodnio-europejskiego biegła ona wzdłuż krawędzi tłoka bądź pochodzącego z niego odcisku. Tę część pieczęci, na której znajduje się legenda, nazywamy **polem legendy** (***otokiem**). Pole legendy od strony krawędzi pieczęci wyznaczone jest zazwyczaj przez linię otokową zewnętrzną, a od ***pola pieczęci** przez **linię otokową wewnętrzną** (jej cechy formalne odpowiadają linii otokowej zewnętrznej). Jak już wspomniano, pole legendy biegnie zazwyczaj wzdłuż krawędzi pieczęci. W takim przypadku legendy o bardziej rozbudowanej treści umieszczano w kilku równoległych wierszach, a na pieczęciach dwustronnych (monetowych) często dzielono je na dwie uzupełniające się części. Ta, która zawierała informacje ważniejsze, znajdowała się na awersie; druga, z informacjami uzupełniającymi, na rewersie pieczęci. W drugiej połowie XV wieku modne stało się umieszczanie napisów w polach legendy przybierających formę wstęg. Początkowo, tradycyjnie, obiegały one wyobrażenie; z czasem jednak wykorzystano możliwości kompozycyjne, które dawało takie rozwiązanie: zaczęły się one przeplatać z elementami wyobrażenia napieczętnego, często zmieniając bieg napisu (co mogło znacznie utrudnić odczytanie treści inskrypcji).

Il. 3.3. Pieczęcie Naczelnego Prezydenta Prowincji Pomorskiej (Oberpräsidium von Pommern) z 1919 roku z liniami otokowymi zewnętrzną i wewnętrzną, a także tylko z linią otokową zewnętrzną (APSz, NPPP, sygn. 472, k. 281)

Z reguły centralne miejsce na typariuszach i odciskach zajmuje ***pole pieczęci**, czyli miejsce, na którym znajduje się wyobrażenie (przedstawienie napieczętno). Skraj pola pieczęci wyznacza linia otokowa wewnętrzna, która oddziela je od pola legendy. Jednak w przypadku pieczęci anepigraficznych lub zawierających wyłącznie napis (bądź takich, na których umieszczona na wstędze inskrypcja przeplata się z elementami wyobrażenia) skraj pola pieczęci wyznaczany jest przez linię otokową zewnętrzną. Przestrzeń pola pieczęci przylegającą do wyobrażenia określa się mianem **tła pola pieczęci**. Niekiedy tło pola wypełnione jest różnego rodzaju ornamentami: może być kratkowane, pokryte siatką, szachowane (kiedy poszczególne kwatery mają różne, ale powtarzające się wypełnienie), wypełnione prostokątami, romboidalne, a wreszcie: usiane kropkami, perełkami czy elementami zaczerpniętymi z herbu dysponenta. Zdarzają się też sytuacje mieszane, na przykład wówczas, kiedy kwatery szachowanego pola wypełnione zostały wyobrażeniem godła z herbu dysponenta. Opisuując pieczęć, należy pamiętać, że wypełnienie tła, ze względu na płytszy relief typariusza, może być słabo czytelne. Zasadniczym elementem znajdującym się w polu pieczęci jest **wyobrażenie (*przedstawienie) napieczętno**.

Wyobrażenia napieczętno, stanowiące przedmiot zainteresowania nie tylko ikonografii historycznej, ale też historii sztuki czy badaczy z kręgu studiów nad wizualnością, są zróżnicowane w zależności od epoki i charakteru dysponenta. Na pieczęciach należących do przedstawicieli najwyższych warstw społecznych mogły one przybierać skomplikowane, a jednocześnie wyrafinowane pod względem estetyki i symboliki formy. Jednak od późnego średniowiecza wyobrażenia napieczętno zostały zdominowane przez różne mniej lub bardziej rozbudowane kompozycje heraldyczne (od wyobrażenia godła herbowego wprost w polu pieczęci, po np. herb króla Prus na pieczęci wielkiej, który według wzoru z 1817 roku składał się aż z 52 pól z godłami ziem wchodzących w skład państwa Hohenzollernów). Dopiero demokratyzacja prawa używania pieczęci, która nastąpiła na przełomie XVIII i XIX wieku, spowodowała, że chwilowo popularność odzyskały wyobrażenia o nieheraldycznym charakterze. Pieczęci takich używali dysponenti nienależący do stanu szlacheckiego. „Chwilowo”, dość szybko bowiem zostały one wyparte przez pieczęcie pismowe (napisowe), które stały się charakterystyczne dla czasów późnonowożytnych i najnowszych (XVIII–XXI wiek). Spotyka się je często jako atrybut gmin wiejskich w XIX wieku, a w XX wieku formę

taką często przybierają *parasigilla* (np. pieczęcie nagłówkowe instytucji [podmiotu prawnego] lub osoby [np. pieczęć identyfikacyjna lekarza]) (szerzej na temat wyobrażeń napieczętnych zob. rozdz. 4 oraz *Wskazówki*, pkt 7.3). Wyobrażeniu napieczętnemu towarzyszą często ornamenty, na przykład wici roślinne, które należy odróżniać od tła pola pieczęci.

Jak już wspomniano, czasem bezpośrednio z wyobrażeniem napieczętnym związane były inskrypcje. Inaczej niż legenda – służyły one wyjaśnieniu bądź doprecyzowaniu wyobrażenia napieczętnego. Mogły to być np. sygły pozwalające na identyfikację postaci świętych ukazanych bez swoistych atrybutów (np. sygły S PA(*ulus*) S PE(*trus*) towarzyszące wyobrażeniom głów obu świętych na papieskich bullach). Niekiedy były to bardziej rozbudowane napisy (np. napis *AVE MARLA* na wstędze trzymanej przez anioła klęczącego przed kobietą postacią pozwala na identyfikację kompozycji jako sceny zwiastowania). Inskrypcje takie były umieszczane luzem w polu pieczęci (jak w pierwszym z przywołanych wyżej przykładów), ale czasem kładziono je na wstędze trzymanej przez postać.

2. TYPARIUSZ

Wzorzec pieczęci powielany jest za pomocą ***typariusza**, czyli tłoka pieczęci, niekiedy (zazwyczaj potocznie) nazywanego też ***stemplem**. W terminologii sfragistycznej określenie stempel ma węższe znaczenie. Oznacza ono płytkę, na której umieszczono relief odzwierciedlający lustrzany rysunek wzorca pieczęci. Do tak rozumianego stempla przytwierdzane były dopiero elementy umożliwiające jego zawieszenie bądź ułatwiające chwyt i odciskanie. Część stempla z reliefem nazywamy **awersem** (przodem), drugą część – do której mógł być mocowany uchwyt – **rewersem** (odwrociem). Grubość stempla określa się mianem **rantu tłoka**. Tak na rancie, jak i odwrociu, ale też na rękojeści mogą być umieszczone różne napisy bądź znaki, np. **znak położenia tłoka** (określający górę wzorca pieczęci), sygnatura wykonawcy, inskrypcja fundacyjna bądź elementy o charakterze ozdobnym.

Il. 3.4. Pokryta inskrypcjami rękojeść tłoka pieczęci krakowskiego cechu rzeźniczego z 1755 roku
(ANK, Zbiór tłoków, sygn. T 218)

O rancie tłoka możemy mówić wyłącznie w przypadku pieczęci metalowych. Cienkie stemple gumowe, kaučukowe lub wykonane z innych tworzyw sztucznych mocowane są od razu do podstawy rękojeści. Do odwrocia najczęściej mocowane były różnego rodzaju uchwyty. Najstarsze z nich to oczka służące do zawieszenia stempla na łańcuszku. Często znajdowały się one w jednej płaszczyźnie z rantem tłoka, później zaczęły przybierać formę żebra (niekiedy schodków czy kabłączka) z oczkiem do przewleczenia zawieszki. Typariusze tego typu nazywamy **tłokami płaskimi**.

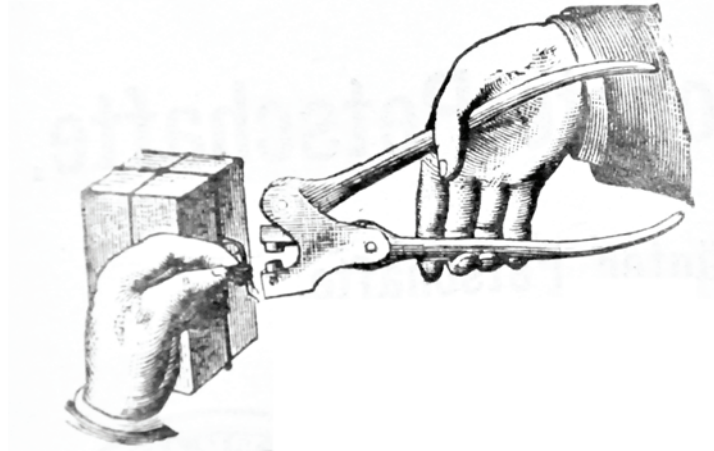
Il. 3.5. a) *Tłok pieczęci miasta Elbląga: przykład typariusza płaskiego z uchwytem* (APG, AmE, sygn. 3/1);
 b) *typariusz pieczęci miasta Poznania, przykład tłoka z rękojeścią* (kopia ze zbiorów prywatnych)

W XIV wieku pojawiają się nowe formy uchwyty: w postaci zdobionego niekiedy ostrosłupa lub stożka (tłok stożkowy, tłok piramidalny) lub o kształcie gałki (rękojeści), wykonanej często z tego samego metalu co stempel (tłok z rękojeścią). Z jedną rękojeścią można było połączyć więcej niż jeden stempel. W najprostszej formie umieszczane one były z obu jej stron. Czasem jednak kilka tłoków rytowano na wieloboku, który osadzano na osi połączonej z rękojeścią za pomocą strzemiączka.

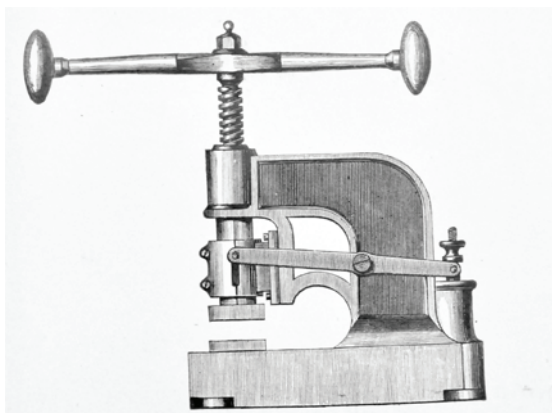
Il. 3.6. *Dwustronny piramidalny tłok pieczęci sekretnej i sygnetowej Elbląga. U góry (na rancie stempla) i u dołu uchwyty widoczne oznaczenia położenia stempla (gwiazdka i krzyż)* (APG, AmE, sygn. 3/3)

Tłoki z rękojeścią stały się charakterystyczne dla czasów nowożytnych. Zazwyczaj rękojeści wykonywano z materiału innego niż sam stempel (drewno, kość słoniowa, kamień itp.) i na różne sposoby mocowano do odwrocia: nabijano na połączony z odwrociem metalowy trzpień lub oprawiano w również umocowaną na odwrociu tuleję. Czasem trzpień bądź tuleja posiadały otwór służącym do zablokowania gwoździem bądź śrubką rękojeści w oprawie. Dziś często trzpień i tuleje są jedynymi pozostałościami po dawnych rękojeściach. Charakterystyczną formą uchwytu są pierścienie, do których mocowano stemple. Takie typariusze nazywamy ***sygnetami** (pieczęciami sygnetowymi). Odmienne formy typariuszy wymuszał niekiedy materiał, w którym miał być wykonywany odcisk, bądź sama forma odcisku. Przykładem pierwszych mogą być tłoki pieczętne wykorzystywane do wykonywania odcisków w metalu (bulli), które przybierały kształt szczypic z osadzonymi na końcach na stałe bądź wymiennymi stemplami. Tłoki takie czasem nazywa się **cęgami pieczętnymi** (dla kręgu kultury bizantyjskiej – bulloterionami).

Il. 3.7. Cęgi pieczętne do plombowania. Rysunek z ulotki reklamowej producenta (APB, Rejencja, sygn. RHK 8/90)

Swoistą formę przybierały wreszcie stemple do odciskania pieczęci dwustronnych. Nieliczne zachowane egzemplarze takich tłoków składają się z dwóch stempli, z których jeden posiadał przymocowane do rantu oczka, drugi zaś sztyfty (kołki), będące formą prowadnicy. Złożenie ich pozwalało na uzyskanie odcisków z dwóch stron krążka masy woskowej. Podobnie jak pieczęcie suche również bulle i pieczęcie dwustronne mogły być odciskane za pomocą prasy pieczętnej, czyli bardziej złożonego urządzenia pozwalającego uzyskać większą siłę nacisku, w którym umieszczane były stemple. Wreszcie: w drugiej połowie XIX wieku dla sprawniejszego wykonywania pieczęci tuszowych zaczęto montować stemple w automatach samotuszujących, pierwotnie metalowych, od drugiej połowy XX wieku również wykonanych z tworzywa sztucznego.

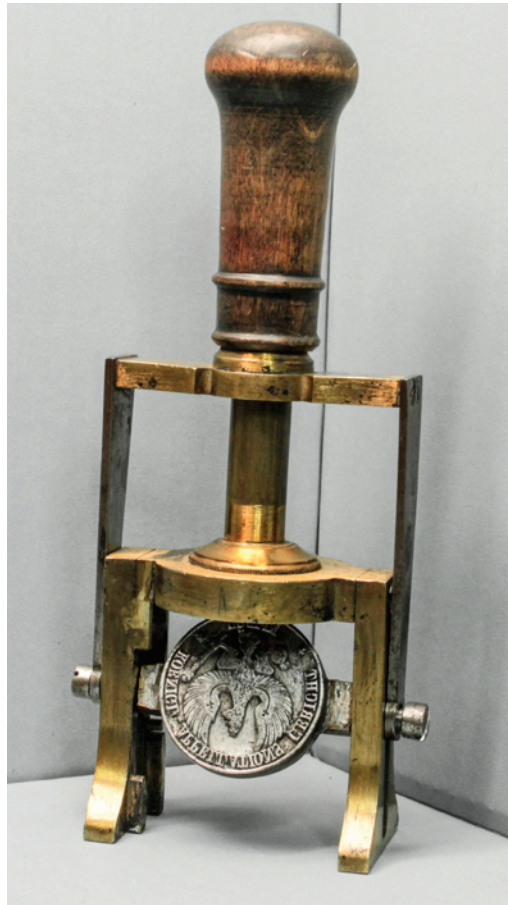

a)

b)

Il. 3.8. a) Śrubowa prasa pieczętna. Rysunek z ulotki reklamowej producenta, II poł. XIX w., (APB, Rejencja, sygn. RHK 8/90); b) Tłok do pieczęci papierowych na podkładzie Sądu Apelacyjnego w Koszalinie. Na grzbiecie płytki tłoka masywny kant z otworem do mocowania w prasie. 1861–1879 (APSz, ZPiT, sygn. 141)

Il. 3.9. *Automatyczna pieczęć Sądu Apelacyjnego w Koszalinie 1861–1879* (APSz, ZPiT, sygn. 141)

W zależności od materiału, w którym miały być wykonywane odciski, relief stempla mógł być wklęsły (do materiałów plastycznych, jak masa woskowa, lak, ciasto, metal) lub wypukły (odciski wykonywane w barwnikach). Specyficzną formę przybierały stemple pieczęci suchych, czyli odciskanych wprost w karcie papieru (zob. niżej – odciski), które składały się z wklęsłorytej matrycy i wypukłorytej patrycy. Złożenie obu pod naciskiem (często w prasie pieczętnej) umożliwia uzyskanie trójwymiarowego odcisku w grubości papieru. Podwójne stemple, ale już będące nośnikami różnych wzorów pieczęci, wykorzystywano również do uzyskiwania odcisków dwustronnych (monetowych). W tym przypadku jednak tłok zarówno awersu, jak i rewersu był rytowany wklęsło.

Il. 3.10. *Tłok mosiężny o rycie wklęsłym do laku i wosku oraz tłok gumowy do tuszu pieczęci cechu kołodziejów w Łobzie. W polu pieczęci element chronologiczny* (APSz, ZPiT, sygn. Tł. 873, Tł. 874)

Stemple, a zwykle i uchwyty typariusza, wykonywano z materiałów trwałych, które zapewniały jego użyteczność w dłuższym trwaniu. Podstawowym materiałem wykorzystywanym do produkcji tłoków w średniowieczu i czasach nowożytnych były metale bądź ich stopy: brąz, mosiądz i żelazo (stal), w tym także metale szlachetne, złoto, srebro. Rzadziej stosowano ołów, cynę, cynk czy miedź. Zdarzają się też typariusze wykonane z dwóch metali (nie ze stopu obu metali). Z przełomu XIX i XX wieku zachował się typariusz notariusza Georga Kahl-Gortana wykonany z cynku o rycie wypukłym, na który nałożono przez wtopienie płaszcz miedziany.

Il. 3.11. *Tłok warstwowy cynkowy z płaszczem miedzianym na mosiężnej płycie (APSz, ZPiT, sygn. Tł. 837)*

Dość często złożono bądź posrebrzano awers stempla, chociaż sama matryca była wykonana z mniej szlachetnego materiału. Współczesne urzędowe pieczęcie państwowe według przepisów muszą być metalowe i najczęściej wykorzystuje się do ich wykonania stopy metali (mosiądz)³⁸. Matryce pieczęci ryto w kamieniach szlachetnych, półszlachetnych i ozdobnych, jak szafir, rubin, chalcedon, onyks, alabaster czy kryształ górski. Tworzono też typariusze diamentowe, np. papieża Juliusza II. Matryce pieczęci z kamieni osadzano najczęściej w metalowej oprawie, która umożliwiała ich połączenie z rękojeścią. Stemple kamienne szczególnie często wykorzystywano w sygnetach, które oprócz pełnienia funkcji pieczęci stanowiły także biżuterię.

Il. 3.12. *Tłok pieczęci wykonany w alabastrze umieszczony na drewnianej rękojeści przy pomocy metalowej obręczy (APSz, ZPiT, Tł. 316)*

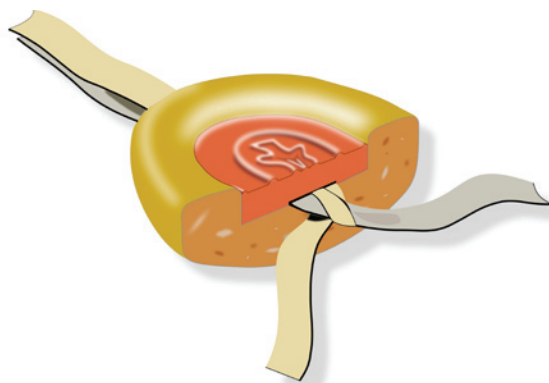
³⁸ Metalowe pieczęcie na gruncie ustawodawstwa polskiego zostały wprowadzone przez Rozporządzenie Prezydenta RP z 20 czerwca 1928 roku o pieczęciach urzędowych (art. 1; Dz.U. 1928 nr 65 poz. 593). Obecnie kwestię tę reguluje ustawa o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej (art. 1 pkt 4 Ustawy z dnia 28 lipca 2005 roku o zmianie ustawy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej – Dz.U. nr 172 poz. 1439).

Pod koniec XIX wieku materiałem do produkcji stempli stało się również tworzywo sztuczne: guma. Ze względu na niski koszt produkcji typariusze gumowe szybko weszły do powszechnego użycia, nie tylko w instytucjach prywatnych, ale także publicznych. Ten stan w Polsce usankcjonował m.in. przepis rozporządzenia prezydenta RP z 1931 roku zezwalający na wykonywanie pieczęci urzędowych z materiałów niemetalowych³⁹. Po II wojnie światowej stemple gumowe wykorzystuje się głównie dla parasigillów (np. stemple nagłówkowe z nazwą instytucji). Gumowe stemple posiadają zawsze ryt wypukły i stosowane są do pieczęci tuszowych (odciskanych w barwniku), a do **gryfu** (czyli drewnianego lub plastikowego uchwyty z podstawą do mocowania stempla) bywają najczęściej przyklejane. Niekiedy gumowa matryca była naklejana na metalową płytkę mocowaną do uchwyty (drewno, tworzywo sztuczne). Ryt wzorca pieczęci wykonywano w technice odlewniczej, rytowniczej lub szerzej grawerskiej. W pierwszym wypadku powstawał najpierw realny wzór odcisku pieczęci (wzorzec pozytywow), identyczny z późniejszymi pieczęciami. Stanowił on podstawę do odlewania negatywowego wzorca pieczęci, czyli jej tłoka. Uzyskany obraz odcisku na typariuszu dopracowywano często w technice rytowniczej, żłobiąc detale rylcem. Z kolei w drugim przypadku negatyw pieczęci powstawał bezpośrednio na przygotowanym materiale typariusza, na jego gładkiej powierzchni, przez rytowanie rylcem jej wzoru lub też przez wytrawianie substancjami chemicznymi. Współcześnie rytowanie typariuszy odbywa się często przy pomocy lasera, a rytownik tworzy projekt pieczęci w komputerze.

3. ODCISK

W efekcie odcisnięcia reliefu umieszczonego na stemple powstaje odcisk pieczęci. Inaczej niż na typariuszu, wzorzec pieczęci na pochodzących z niego odciskach nie jest już ukazany w lustrzanym odbiciu. W praktyce związanej z pieczętowaniem stosowano różne materiały, w których wykonywano odciski pieczęci: glinę, воск pszczeli oraz niektóre metale (ołów, złoto, srebro, żelazo), w późniejszym okresie wprowadzono także lak, papier, tusz (sadtę, farbę). Często dobór rodzaju materiału warunkowany był funkcją, którą pieczęć miała pełnić (np. do odcisków zamykających przedmiot często stosowana była glina, a później metalowe plomby). W średniowieczu wykształciły się dwie strefy materiału pieczętnego: masy z wosku pszczelego w Europie na północ od Alp oraz metale (przede wszystkim ołów) w krajach śródziemnomorskich. Ich pojawienie się było warunkowane z jednej strony kulturowo (regiony, w których pojawiał się ołów, zazwyczaj znajdowały się w kręgu bezpośrednich lub pośrednich wpływów Bizancjum: Bałkany, kraje Półwyspu Apenińskiego, ale też Ruś), z drugiej zaś względami praktycznymi. W ciepłym klimacie południowej Europy pieczęcie metalowe wykazywały większą trwałość. Niemniej z czasem także w krajach śródziemnomorskich zaczęły dominować pieczęcie woskowe – tańsze i łatwiejsze do wykonania.

Pierwotnie do pieczętowania używano masy z wosku pszczelego naturalnego bez dodatków i barwników (zob. też rozdz. 7). Nie wykazywała ona jednak należytych właściwości i łatwo się kruszyła. Stąd już we wcześniejszym średniowieczu zaczęto воск udoskonalać różnymi dodatkami: żywicą, olejem lnianym czy terpentyną. Różnorodność stosowanych dodatków, a także właściwości wosku pszczelego wpływały na barwę masy. W XII wieku zaczęto świadomie barwić воск, choć nadal używano materiału naturalnego. Masę woskową barwiono głównie na kolor zielony i czerwony, niekiedy na czarno lub niebiesko, a także na białe. Jako barwniki wykorzystywano różne surowce naturalne, np. cynober dla pieczęci czerwonych, grynspan dla pieczęci zielonych (zob. też rozdz. 7). Możliwości związane z barwieniem wosku doprowadziły do pojawienia się około XIV stulecia zasad gradacji kolorów masy woskowej, odnoszących się do statusu dysponenta (zob. rozdz. 5). Już w XVI stuleciu system gradacji barw masy woskowej w zależności od rangi dysponentów stracił znaczenie. Mimo to kolory pieczęci w niektórych kancelariach miały nadal wagę prawną i honorową (np. po dziś dzień w brytyjskiej kancelarii królewskiej).

Il. 3.13. *Przekrój odcisku wykonanego w misce pieczętniej* (rys. K. Chyrkowski)

³⁹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 2 grudnia 1931 r. w sprawie zmiany rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 czerwca 1928 r. o pieczęciach urzędowych. Dz.U. 1931 nr 107 poz. 831.

Pieczenie wykonane w masie woskowej mogły być albo odcisnięte wprost na dokumencie, albo też przywieszone do niego. Najstarsze znane pieczęcie odcisnięte bezpośrednio na dokumencie pochodzą z VI–VII wieku. Aby utrzymać na pergaminie pieczęć, wykonywano w nim otwory przez nacięcie krzyżowe karty i odgięcie języczków nacięcia – albo też w miejscu planowanego przyłożenia pieczęci nacinano i odginano niewielkie pergaminowe języczki. W pierwszym przypadku przez uzyskany otwór przekładano zmiekczoną masę woskową, w której odciskano stempel. Pod naciskiem wosk rozpląszczał się i przylegał do krawędzi pergaminu, a języczki nacięcia tworzyły dodatkowe wzmocnienie przyczepności. Wykonane w ten sposób odciski nazywa się **pieczęciami przeciętymi**. Podobną techniką wyciśnięto pieczęć przy dokumencie fundacyjnym Zbyluta dla klasztoru cysterskiego w Łeknie z 1153 roku. Natomiast w drugim przypadku wciskano pergaminowe języczki w masę woskową, w której następnie wykonywano odcisk. Są to **pieczęcie wprost odcisnięte**. Od XII wieku odciski pieczęci, wykonane w cienkiej warstwie naturalnego lub barwionego wosku, były wzmacniane i chronione przez woskowe **miski**. Ich forma zmieniała się z czasem. Najstarsze miały kształt płaskiego krążka, stanowiącego jedynie podkład dla właściwego odcisku. Później przybierały one rzeczywiście kształt głębokiej misy, której krawędzie wystają ponad płaszczyznę odcisku, tworząc ochronny **kołnierz**. Przed wykonaniem odcisku w tak przygotowany podkład wciskano paski pergaminowe bądź sznury, na których pieczęć miała być przywieszona do dokumentu. Często w miejscu, w którym miał znaleźć się odcisk, wykonywano żłobienia zapewniające lepsze połączenie obu elementów. Żeby opieczetować dokument, podgrzaną plastyczną masę woskową wciskano w posmarowany olejem stempel, po czym wraz z typariuszem przekładano do miski pieczętną, wcześniej połączoną z wiązadłami, z którą łączyła się ona pod siłą nacisku. Niekiedy na masę woskową wciśniętą w ustawiony reliefem ku górze stempel nakładano wiązadła zamocowane wcześniej w plice. Następnie na tak przygotowanym odcisku od góry umieszczano masę woskową i ręcznie formowano misę. Po zakończeniu tej czynności nożem odcinano naddatki masy wokół odcisku. Pozostała poniżej reliefu część masy tworzyła kołnierz. W końcu odwracano tłok i wyjmowano go z pieczęci. W taki sam sposób odciskano pieczęcie również w czasach nowożytnych, z tym że podkład dla odcisku stanowiła warstwa wosku umieszczona w puszcze, a sznury bądź wstążki przeciągano przez odpowiednie otwory wykonane w jej rancie.

Il. 3.14. a) Przejście wiązadła przez miskę króla Kazimierza Wielkiego (APB, Koronowo, sygn. 97) oraz b) przez drewniany kapsel (4 otwory) (APSz, ZD), sygn. 272)

Znacznie rzadziej odciskano pieczęcie w metalach. Jak już wspomniano, pieczęcie tego typu spotykamy głównie w strefie śródziemnomorskiej. Metalem, w którym wykonywano odciski, był przede wszystkim ołów, ale spotykamy też bulle złote, a także (jeszcze rzadsze) srebrne. W zależności od rodzaju metalu bulle mogły być masywne, wykonane albo z jednego krążka metalu z przechodzącym przez jego środek (zazwyczaj wzdłuż osi) otworem do przeciągnięcia sznurów, albo z dwóch płytek tego samego metalu łączonych pod wpływem nacisku cęgów lub prasy. W ten sposób wykonywano bulle ołowiane. Inaczej wytwarzano pieczęcie kruszczowe. Zazwyczaj kruszec wykorzystywany był jedynie jako cienka blaszka pokrywająca inne wypełnienie (np. wosk, gips). Masywne bulle złote lub srebrne należą do rzadkości. Specyficzną formą pieczęci metalowych są bulle cyzelowane. Ich osobliwość polega na tym, że nie były one odciskami z tłoka – każdorazowo rzeźbili je złotnicy, co pozwalało nadać im piękne, przestrzenne formy. Bulla cyzelowana jest zawsze unikatem, inaczej niż pozostałe pieczęcie, które stanowią materiał powtarzalny.

Od XVI wieku do powszechnego użytku wszedł lak, zwany też woskiem hiszpańskim. Stanowił on kompozycję żywicy, terpentyny, kredy i barwników (zob. rozdz. 7). W porównaniu z woskiem charakteryzowały go lepsze parametry, w tym trwałość, twardość i większa odporność na ścieralność. Łatwiejsza była także technika wykonywania odcisku. Wystarczyło podgrzać lak w specjalnej łyżeczce bądź bezpośrednio nad ogniem, nanieść jego warstwę na kartę, po czym przyłożyć do niej stempel. Największą popularnością cieszył się lak czerwony, choć gama jego barw była szeroka. Możemy spotkać odciski wykonywane w laku czarnym, niebieskim, żółtym (złotym) i innych.

Ostatnimi materiałami służącymi do wykonywania odcisków są tusz lub inne barwniki. Ich stosowanie wiąże się najpewniej z potrzebą masowego potwierdzania dokumentów pieczęcią. Pierwotnie odciski tego typu posiadały kolor czarny, odpowiadający barwie farby drukarskiej bądź sadzy. Dopiero od XVIII wieku zaczęto używać barwników w innych niż czarny kolorach. Początkowo rozsmarowaną na powierzchni wklęsłego typariusza farbę bądź sadzę odciskano na dokumencie, uzyskując efekt zbliżony do „negatywowego” druku (wklęsły relief pozostawał jasny, podczas gdy barwny ślad pozostawiała pozostała część stempla). Z czasem zaczęto tworzyć typariusze o rycie wypukłym, przystosowane do takiej metody pieczętowania. Z XVII wieku pochodzi typariusz pieczęci mniejszej Wolina o takim rycie, a z końca XVII wieku zachował się podobny tłok Sądowej Kasy Depozytowej w Słupsku.

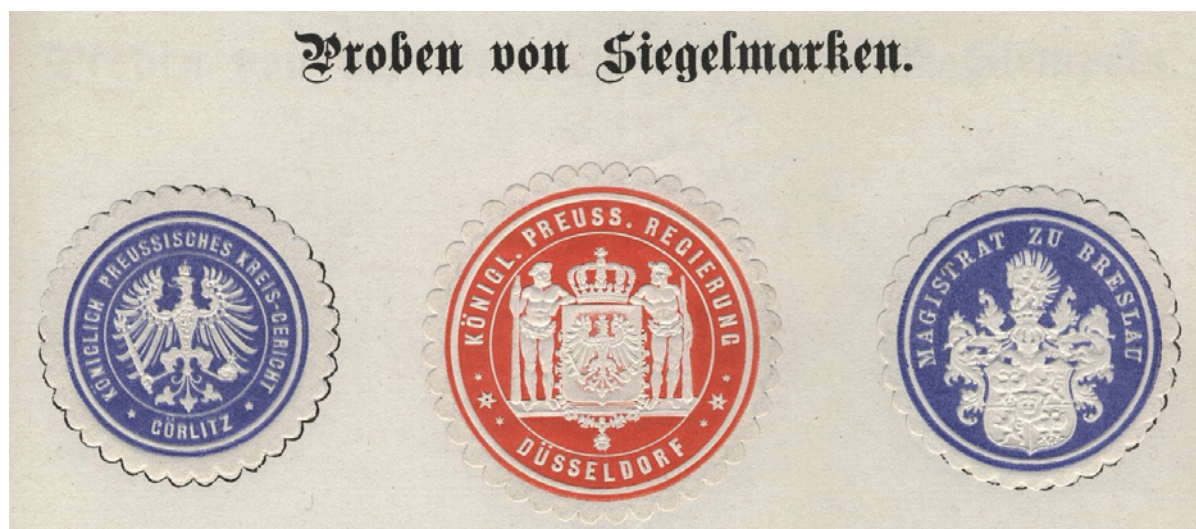

Il. 3.15. Tłok mosiężny Sądowej Kasy Depozytowej w Słupsku do pieczęci tuszowych z lat 1685–1809 (APSz, ZPiT, sygn. Tł. 588)

Szczególną formę odcisków pieczęci stanowią **odciski wykonane przez papier na podkładzie** z masy plastycznej. Często, niewłaściwie, określane są one mianem „pieczęci opłatkowych”. Tymczasem zazwyczaj jako podkład pod warstwę papieru stosowano wosk lub – rzadziej – lak. Niekiedy jako podkład wykorzystywany był miększy chlebowy lub surowe ciasto. Podstawą tej ostatniej masy były woda i mąka, dodawano do niej również barwniki. I to dla tego ostatniego rodzaju pieczęci powinno być zarezerwowane określenie „pieczęć opłatkowa”. Na podkład wykonany z takich materiałów nakładano papier: albo część kart samego dokumentu, albo specjalnie wycięty z innej karty kawałek, mogący przybierać fantazyjne formy przypominające wycinanki. Ową papierową osłonkę nazywamy ***kustodią**. Kustodia przed wykonaniem odcisku była nawilżana, co powodowało, że relief stempla utrwalał się tak

w masie podkładu, jak i na papierze. Pieczęcie takie odciskane były wprost na dokumencie, niekiedy w XV wieku i początkach XVI – na pergaminie. Stosowano wówczas techniki łączenia ich z dokumentem zbliżone do tych wykorzystywanych w przypadku pieczęci woskowych, odciskanych wprost na pergaminie.

Plastyczne właściwości papieru wykorzystuje się do wykonywania **pieczęci suchych**, wyciskanych bezpośrednio w papierze będącym materiałem uwierzytelnianego dokumentu. Posiadały one ryt wypukły, będący efektem odpowiedniego odkształcenia powierzchni. Ich wykonanie wymagało jednak typariusza o specjalnej formie, posiadającego stemple z wzorcem pieczęci tak wklęsło-, jak i wypukłorytm. Pieczęcie tego typu spotykamy na ziemiach Polski, choć rzadko, już w okresie przedrozbiorowym. Pochodną pieczęci suchych są **zaklejki** (*Siegelmarken*). Są to barwne, maszynowo drukowane na papierze wzory pieczęci urzędowej, najczęściej z wyciśniętym jak w pieczęciach suchych reliefem, o odwrocie pokrytym warstwą kleju, na wzór znaczków pocztowych. Zaklejki służyły do zamykania korespondencji bezkopertowej oraz kopertowej, a także paczek w miejsce pieczęci lakowych. Zaczęto je stosować w latach 60. XIX wieku, a wyszły z użycia w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939).

Il. 3.16. Wzory zaklejek (*Siegelmarken*) z nadrukami pieczęci urzędowych, 1873 rok
(APSz, NPPP, sygn. 472, k. 156)

Odciski pieczęci zazwyczaj były jednostronne. Niekiedy jednak spotykamy ***pieczęcie dwustronne** (monetowe). Pieczęć dwustronną tworzą odciski różnych stempli, tej samej średnicy, w przypadku pieczęci z masy woskowej połączonych płytką woskową, z których jeden stanowi awers, drugi zaś rewers pieczęci. Wyobrażenia i legendy awersu i rewersu mogą do siebie nawiązywać. Często legenda rewersu stanowi kontynuację legendy awersu. Co ciekawe, inskrypcje mogły też znajdować się na rancie takiej pieczęci. Pieczęcie dwustronne wykonywane były z wosku, ale znacznie częściej spotykamy pieczęcie metalowe tego typu. Bulle w wyjątkowych tylko przypadkach miały charakter jednostronny.

Kolejnym problemem jest zagadnienie wiązania pieczęci z nośnikiem. Pod pojęciem nośnika będzie rozumiany obiekt, z którym pieczęć była związana. Zazwyczaj są to dokumenty bądź szerzej – pisma, ale pieczęci używano również do zamykania różnego rodzaju przedmiotów. Działania związane z przywieszaniem pieczęci do dokumentu miały często wpływ na uznanie czynności prawnej za ważną. Wątek łączenia pieczęci z nośnikiem przewijał się już wyżej, teraz należy te informacje usystematyzować.

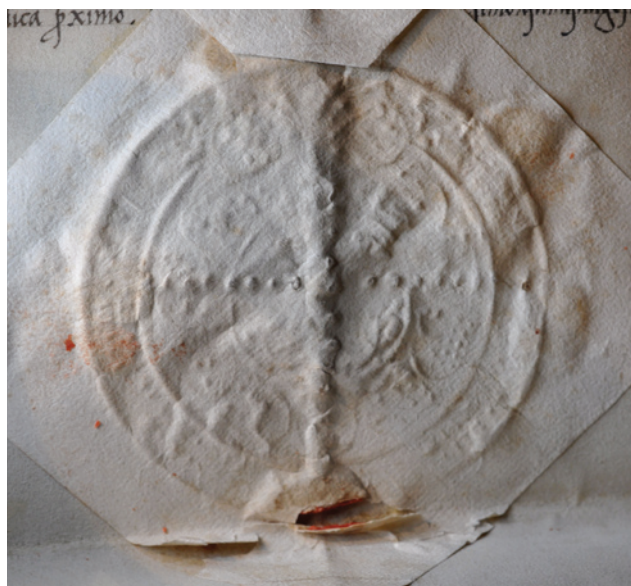
Technika powiązania odcisku z nośnikiem zależała od surowca użytego do wykonania odcisku, materiału, z którego wykonano nośnik, oraz funkcji, którą pieczęć miała przy nim pełnić. Hermann Grotefend charakteryzował techniki łączenia pieczęci z nośnikiem (głównie dokumentem) aż w siedmiu klasach⁴⁰. Z kolei Wilhelm Ewald zaproponował ich podział na cztery grupy: 1) pieczęcie wyciśnięte (*aufgedruckte*), 2) przyczepione (*eingehängte*), 3) przywieszane (*eingehängende*) i 4) zwisające (*abhängende*)⁴¹. Znacznie prostszy i łatwiejszy w stosowaniu podział znajduje się w polskim podręczniku sfragistyki, a także w *Międzynarodowym słowniku sfragistycznym*. Autorzy

⁴⁰ H. Grotefend, *Ueber Sphragistik: Beiträge zum Aufbau der Urkundenwissenschaft*, Breslau 1875, s. 15–16; 19–22.

⁴¹ W. Ewald, *Siegelkunde*, München–Berlin 1914, s. 164–172.

wyróżnili pieczęcie: 1) odcisnięte bezpośrednio na nośniku (czyli dokumencie, to tzw. pieczęcie wprost odcisnięte bądź wprost wyciśnięte, ew. przeciśnięte); 2) przywieszane do nośnika na wiązadle (pieczęć wisząca/przywieszona).

Najstarszymi metodami łączenia pieczęci z nośnikiem były: 1) wykonywanie odcisku wprost na nim, na skutek przeciśnięcia wosku przez otwór wykonany w karcie pergaminu; 2) przyczepienie do niej pieczęci przy wykorzystaniu języczków powstałych w efekcie nacinania karty pergaminu. Ponownie zyskały one na popularności w końcu XIV wieku w związku z upowszechnieniem się w kancelariach papieru. Na jego powierzchni umieszczano krążek masy woskowej (zazwyczaj przykryty kustodią), lak bądź ciasto, a następnie odciskano tłokiem pieczęć.

Il. 3.17. Pieczęć króla Zygmunta Augusta odcisnięta przez papier na podkładzie z masy woskowej wprost na karcie pergaminu, przy wykorzystaniu języczków (strony verso i dorso karty dokumentu) (APT, AmT, Kat. I, 2994)

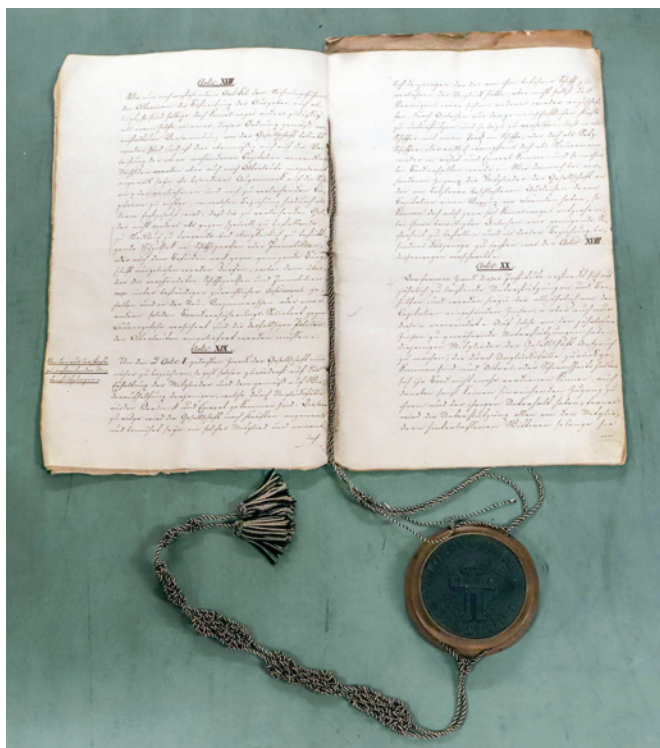
System przywieszania pieczęci przy dokumencie zaczęto stosować w XII wieku. Stanowił on bezpośredni skutek powiększania się średnicy odcisków, ale też zwiększania mocy prawnej pieczęci. Element służący do połączenia pieczęci z nośnikiem nazywamy ***wiązadłem** (rzadziej: przywiesiem). Wiazadłami mogły być sznury plecione bądź skręcane, a także taśmy lub wstążki wykonane z naturalnych włókien (jedwab, wełna, len, konopie), zwykle barwione (szerzej rozdz. 5 i 7). Niekiedy sznury pieczęci przeplatano lub oplatano złotymi bądź srebrnymi nićmi albo wykonywano kruszcowe wiazadła w formie łańcuszków. Mocowanie przełożonych przez wykonane w nośniku otwory wiazadeł ze sznurów, wstążek bądź nici kończono pętlą, która najczęściej pozostawała na stronie *verso* dokumentu. Łączenie wiazadła z pieczęcią wzmacniano węzłami powyżej i poniżej miski bądź puszki. Często pieczęcie przywieszano na paskach pergaminowych nadciętych z karty samego dokumentu (tzw. **języczek** bądź **ogonek**, niekiedy przeciągnięty przez otwór w karcie, tworzący tzw. **wiazadło paryskie**) albo luźnych, złożonych w pół i przewleczonych przez wykonany w karcie otwór (**pasek pergaminowy podwójny**). Już w XIII wieku, aby zwiększyć wytrzymałość miejsca przewleczenia wiazadła w pergaminie, wzmacniano go przez złożenie, tworząc zakładkę u dołu dokumentu. Powstawała w ten sposób podwójnej grubości plisa pergaminu, zwana **pliką** (plica, Bug, Umbug), w której wykonywano otwory do przełożenia wiazadła. Takie wzmocnienie ograniczało możliwość jego wyrwania, zwłaszcza kiedy pieczęcie stawały się coraz większe, a także umożliwiało przywieszenie większej liczby odcisków przy dokumencie (np. do pliki dokumentu erekcyjnego Związku Pruskiego z 14 marca 1440 roku przywieszono odciski ponad 70 pieczęci). W późnym średniowieczu dla dokumentów wielostronicowych powstałych przez złożenie arkusza *in folio*, często mających formę poszytu, wiazadła mocowano wzdłuż grzbietu. Stanowiły one wówczas element szycia składek, zapewniając integralność kart aktu. Zwykle pojedyncze wiazadło służyło do przywieszenia jednej pieczęci. Były jednak od tego wyjątki: niekiedy przy jednym wiazaniu wieszano kilka, a nawet kilkanaście odcisków.

II. 3.18. Dokument wielopieczątny z pieczęciami przywieszonymi do pliki – Akt erekcyjny Związku Pruskiego z 1440 roku (APG, KDE, sygn. VI/1)

II. 3.19. Wiązadła wielostronicowego dokumentu pergaminowego – Pokój brzeski 1435 roku (AGAD, ZDPerg, sygn. 1011)

a)

b)

Il. 3.20. a) *Wiązadło wielostronicowego dokumentu papierowego z ozdobnymi węzłami – Statut cechu cieśli w Wologoszczy (Wolgast), 1800 rok (APSz, ZD, sygn. 287); b) przywieszenie 28 pieczęci do jednego wiązadła. Stany Pomorza wznawiają akt sukcesji ewentualnej króla Szwecji Karola XII na Pomorzu brandenburskim, 1699 rok (APSz, ZD, sygn. 136)*

W przypadku pieczęci mających zamykać korespondencję, które – inaczej niż pieczęcie uwierzytelniające dokumenty – umieszczano zwykle na odwrocie pisma, stosowano mutację metody odciskania wprost na nośniku. Chcąc zapobiec możliwości manipulacji odciskiem, przez złożoną kartę listu przewlekano cienkie paski papieru lub pergaminu zszywające złożoną kartę papieru, następnie zaś końcówki tych pasków wciskano w masę woskową i w niej odciskano pieczęć. Próby zajrzenia do tak zabezpieczonego listu powodowały zerwanie owych pasków i zazwyczaj uszkodzenie pieczęci.

Kruczość odcisków, ale też mniej lub bardziej przestrzegane uzależnienie wartości dowodowej pieczęci od jej czytelności spowodowało, że na przestrzeni wieków podejmowano rozmaite próby ich zabezpieczania. Pieczęcie woskowe odcisnięte wprost na dokumencie osłaniano fragmentem materiału, pergaminu, a po upowszechnieniu się papieru – również on był wykorzystywany do tego celu, choćby w formie kustodii. Z kolei pieczęcie przywieszane do dokumentu wiązanym początkowo zawijano w skrawki materiału lub skóry (np. pergaminu, irchy), z czasem obszywano je, tworząc torebki. W XIV–XVI wieku ochronę odcisków zapewniały miski z mas woskowych, będące jednocześnie podkładem dla właściwego odcisku. One zresztą też mogły być obszywane. W kancelarii cesarza Fryderyka II (XIII wiek) dla ochrony odcisków przywieszonych zaczęto stosować kapsle (puszki) drewniane, jednak upowszechniły się one w Europie dopiero w XVI wieku. Wówczas prócz drewnianych osłon wykorzystywać zaczęto puszki metalowe, żelazne, mosiężne, cynkowe, srebrne, niekiedy pokryte cyną bądź pozłacane. Puszki drewniane i metalowe dla zapewnienia pełnej ochrony odcisku zamykano pasowanymi wieczkami. Ich wierzchnie strony były często zdobione, a oprócz ornamentów umieszczano na nich inskrypcje (np. tytułaturę wystawcy) bądź elementy ikonograficzne (np. herb dysponenta). Zdarza się, że do osłon drewnianych bądź metalowych przekładano (wraz z miskami) pieczęcie już w archiwum odbiorcy, często wiele lat po otrzymaniu dokumentu. Zabieg taki miał charakter konserwatorski.

Il. 3.21. Skórzana osłona pieczęci podkanclerskiej Kazimierza Jagiellończyka (APB, Strzelno, sygn. 158) i tekstylny woreczek ochronny jednej z pieczęci przy dokumencie przystąpienia do Związku Pruskiego rycerzy z komornictwa Wargen (APT, AmT, Kat. I, 987)

a)

b)

Il. 3.22. a) Wieczko puszek pieczęci majestatu Stanisława Augusta Poniatowskiego z inskrypcją o opieczętowaniu dokumentu za kanclerstwa Andrzeja Zamoyskiego kanclerza wielkiego koronnego (APSz, ZD, sygn. 218); b) wieczko puszek pieczęci cesarza Franciszka I z herbem cesarskim (APSz, ZD, sygn. 199)

Il. 3.23. Pieczęć króla Kazimierza Jagiellończyka umieszczana wtórnie, wraz z woskową miską, w specjalnie dopasowanej drewnianej puszcze (APT, AmT, Kat. I, 1756)

4. KOPIE TRÓJWYMIAROWE

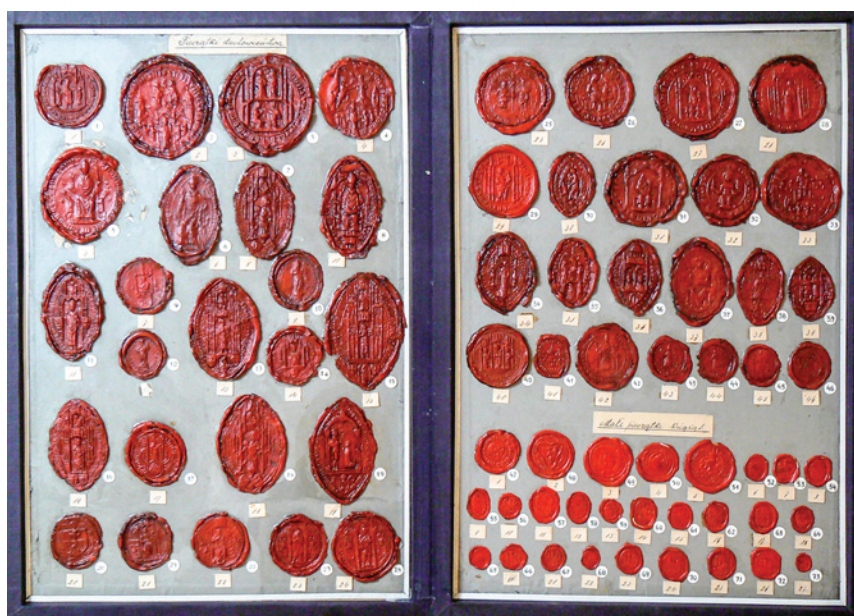
Ostatnią z form materiału sfragistycznego będącą przedmiotem opracowania archiwalnego są ***kopie trójwymiarowe odcisków pieczęci**. Stanowią one wierne odwzorowanie oryginalnych pieczęci w identycznej skali wykonane ze specjalnie sporządzonej matrycy (formy negatywowej) wzorca pieczęci, a często z oryginalnego typariusza.

Kopie trójwymiarowe pieczęci to przede wszystkim różnego rodzaju **odlewy pieczęci**. Taką technikę kopiowania odcisków wykorzystywali już średniowieczni fałszerze. Dla celów naukowych bądź kolekcjonerskich odlewy wykonywano już w pierwszej połowie XIX wieku. Współcześnie kolekcje takich kopii pieczęci znajdują się w archiwach, bibliotekach, muzeach, a także instytucjach naukowych i w rękach prywatnych.

Il. 3.24. Matryca (gipsowa) i odlew (woskowy) pieczęci sekretnej Torunia (zbiory prywatne)

Do uzyskania negatywowej matrycy potrzebnej do wykonania odlewu lub odcisku wykorzystywano gips, cement, glinę lub inny materiał, który pod wpływem czynników zewnętrznych przybierał trwałą formę. Współcześnie wykonywane matryce silikonowe mogą służyć do wykonania kilkudziesięciu odlewów. Właściwe kopie trójwymiarowe, z pozytywowym odzwierciedleniem reliefu, tworzone w technice odlewniczej, galwanotypii, odciskania w masach plastycznych itd. Materiałami do produkcji kopii były: wosk, plastelina, lak, glina, gips, cement, siarka, kauczuk naturalny i sztuczny oraz (obecnie) masy syntetyczne, dalej metale (mosiądz, ołów, brąz, cyna, cynk, żelazo, miedź), a także sam papier. Dzisiejszy rozwój e-techniki – zdjęcia cyfrowe (skany), a także druk 3D – umożliwia tworzenie kopii metodami nieinwazyjnymi, w formie wydruków trójwymiarowych na podstawie odwzorowania cyfrowego. Są one bezpieczne dla oryginalnych odcisków pieczęci, a jednocześnie pozwalają na uzyskanie niezrównanej jakości odwzorowania detali.

II. 3.25. Kopie (odciski kolekcjonerskie) pieczęci kościelnych i książęcych z Pomorza wykonane w laku, lata 20. XX wieku (AP Szczecin, ZPiT, sygn. kaseton I)

WYBRANA LITERATURA:

- Adamczewski M., *Sfragistyka państwowa i samorządowa II Rzeczypospolitej Polskiej. Geneza niektórych rozwiązań prawnych*, Warszawa 2019.
- Budka W., *Reprodukowanie pieczęci*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, 15, 1933.
- Czajka A., *Dawne metody zabezpieczania pieczęci woskowych*, [w:] *Zabytkowe dokumenty z pieczęciami. Konserwacja i badania*, red. M. Grocholska, K. Krocak, Wrocław 2019.
- Dorcz K., *Sfragistyka urzędowa na terenie powiatu koneckiego w latach 1939–1945*, [w:] *Heraldyka Polska w okresie II wojny światowej (1939–1945)*, Włocławek 2005.
- Giersz J., *Pieczęcie – niedoceniania i nie do końca znana działalność mennicy warszawskiej*, „Biuletyn Numizmatyczny”, 2018, nr 4(392).
- Gumowski M., *Pieczęcie w archiwach i ich reprodukcja*, „Archeion”, 19–20, 1951.
- Gumowski M., M. Haisig, S. Mikucki, *Sfragistyka*, Warszawa 1960.
- Hlebionek M., *Katalog pieczęci przy dokumentach samoistnych w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy*, Warszawa 2012.
- Hlebionek M., *Metalowe pieczęcie książąt polskich z XII wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, 47, 2009.
- Inskrypcje na pieczęciach. Treść, formy, funkcje*, red. P. Pokora, M. Hlebionek, T. Kałuski, Poznań 2016.
- Jabłońska E., *Metody wykonywania pieczęci woskowych*, „Ochrona Zabytków”, 51, 1998, nr 2(201).
- Kadziszewska M., Stróżyk P., *Repertorium dawnych sposobów reprodukcji pieczęci*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Kittel E., *Siegel*, Braunschweig 1970.
- Król-Próba J., *Akt Unii Lubelskiej (Zbiór Dokumentów Pergaminowych, sygn. 5627) – sznury*, [w:] S. Górzyński, *Unia Lubelska 1569. Pieczęcie i herby*, Warszawa 2019.
- Sigilla regum et reginarum Poloniae. Pieczęcie królów i królowych Polski ze zbiorów Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 2015.
- Vocabularium Internationale Sigillographicum*, red. L. Vrtel, K. Müller, M. Hlebionek, V. Keresztes, Bratislava 2016.
- Wież w heraldyce i sfragistyce polskiej*, red. A. Gut, P. Gut, Warszawa 2012.
- Wójcik M.L., *Pieczęcie rycerstwa śląskiego w dobie przedhusyckiej*, tom 1–2, Kraków–Wrocław 2018.
- Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Zbiór tłoków i stempli pieczętnych w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu*, red. P. Pokora, M. Hlebionek, Poznań 2015.

ROZDZIAŁ 4. TYPOLOGIA PIECZĘCI. WYBRANE ZAGADNIENIA

Pojęcie **typologii** w literaturze sfragistycznej rozumiane jest dwojako. W szerokim znaczeniu używane jest ono na oznaczenie wszelkich klasyfikacji służących porządkowaniu informacji o pieczęciach oraz wewnętrznemu porządkowaniu zbiorów pieczęci w ogóle. Podstawę dla nich stanowią zazwyczaj: 1) kryterium dysponenta pieczęci, 2) kryterium prawno-kancelaryjnego znaczenia pieczęci, 3) ikonografia pieczęci. W znaczeniu węższym oznacza ono klasyfikacje powstałe na podstawie ikonografii (szerzej **typ**, zob. niżej) pieczęci.

Klasyfikacje (typologie) zbudowane na fundamencie pierwszego z kryteriów zbliżone są do klasyfikacji aktów twórców. Opierają się one wskazaniu posiadających cechy wspólne grup dysponentów i przypisaniu im odpowiednich pieczęci. Klasycznym przykładem klasyfikacji tego typu jest systematyzacja, której założenia zaprezentował w połowie XIX wieku Louis Douët d'Arcq. Dokonywał on podziału na trzech poziomach. Na najwyższym dzielił pieczęcie na francuskie i obce, niżej na świeckie i kościelne, dalej zaś przyporządkowywał je konkretnym kategoriom dysponentów (zob. rozdz. 6). Systematyka ta stała się punktem wyjścia do wypracowania klasyfikacji dysponentów opublikowanej w *Materiałach do polskiego słownika sfragistycznego* (zob. tab. 2), wprowadzonej też do publikowanego niżej projektu wskazówek metodycznych (zob. *Wskazówki*, pkt 5.2.2.4). Nieco inaczej skonstruowana klasyfikacja tego rodzaju posłużyła M. Gumowskiemu do uporządkowania treści przygotowanej przezeń części podręcznika do sfragistyki, zawierającej charakterystykę polskich pieczęci (zob. tab. 2). Ponieważ interesowały go pieczęcie polskie, zrezygnował z nadrzędnego podziału na pieczęcie krajowe i obce. Mniej konsekwentnie został też zarysowany przezeń podział na pieczęcie świeckie i kościelne.

M. Gumowski, *Sfragistyka polska*, [w:]
M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki,
Sfragistyka, s. 172–261.

Materiały do polskiego słownika sfragistycznego,
s. 46–47.

PIECZĘCIE KRÓLEWSKIE

Pieczęcie królów

Pieczęcie królowych

Pieczęcie królewiczów i królewien

PIECZĘCIE KSIĄŻĘCE

PIECZĘCIE KOŚCIELNE

Pieczęcie arcybiskupów

Pieczęcie biskupów

Pieczęcie kapituł

Pieczęcie niższego duchowieństwa

Pieczęcie urzędów parafialnych

Pieczęcie klasztorne

Pieczęcie zakonów rycerskich

PIECZĘCIE RYCERSKIE

PIECZĘCIE MIEJSKIE

Pieczęcie cechowe

Pieczęcie wójtowskie

1. Pieczęcie świeckie

1.1. Pieczęć suwerena

1.1.1. Pieczęcie władz najwyższych suwerenów

1.1.2. Pieczęcie władz prowincjonalnych, regionalnych

1.1.3. Pieczęcie władz niższych

1.1.4. Pieczęcie władz wydzielonych

1.1.4.1. Wymiaru sprawiedliwości

1.1.4.2. Wojskowych

1.1.4.3. Inne

1.2. Pieczęcie miejskie

1.2.1. Pieczęcie wójta

1.2.2. Instytucji samorządu miejskiego

1.2.2.1. Urzędników miejskich

1.2.2.2. Instytucji miejskich

1.2.3. Związków miast

1.3. Pieczęcie samorządu

1.3.1. Samorządu terytorialnego

1.3.2. Samorządu zawodowego

1.3.2.1. Cechów

1.3.2.2. Inne

1.4. Pieczęcie pozostałych osób prawnych

1.5. Pieczęcie osób fizycznych

1.5.1. Szlacheckie

Pieczenie mieszczańskie	1.5.2. Mieszczańskie
Pieczenie wiejskie	1.5.3. Pozostałe
INSTYTUCJE I URZĘDY	2. Pieczęcie kościelne
Pieczenie ziem i województw	2.1. Pieczęcie religii chrześcijańskich
Pieczenie sądowe i trybunalskie	2.1.1. Duchowieństwa świeckiego
Pieczenie konfederacji	2.1.1.1. Najwyższych zwierzchników kościoła (papieskie, patriarchalne i inne)
Pieczenie wojskowe	2.1.1.2. Kardynałów i administracji pontyfikalnej/patriarszej
Pieczenie urzędów i szkół	2.1.1.3. Biskupie i administracji episkopalnej (konsystorz, oficjałat, dekanaty)
Pieczenie innych urzędów	2.1.1.4. Kapituł, kanoników i prałatów
	2.1.1.5. Parafii i niższego duchowieństwa
	2.1.2. Zgromadzeń zakonnych
	2.1.2.1. Zakonów rycerskich i szpitalnych
	2.1.2.2. Pozostałych zakonów
	2.1.2.3. Pieczęcie klasztorne (klasztorów, przełożonych i ciał kolegialnych)
	2.1.2.4. Pieczęcie pozostałych kościelnych osób prawnych
	2.2. Pieczęcie innych religii
	2.2.1. Pieczęcie duchowieństwa
	2.2.2. Pieczęcie instytucji i organizacji religijnych
	3. Pieczęcie innych wystawców / niezidentyfikowane

Tab. 2. Przykłady klasyfikacji pieczęci ze względu na dysponenta

Podziały pieczęci oparte na kryterium prawno-kancelaryjnym odnoszą się do właściwości prawnych pieczęci oraz funkcji, które pełniły one w systemie sfragistycznym dysponenta. Zagadnienia te omówione zostały wyżej (zob. rozdz. 2). Trzeba w tym miejscu zwrócić uwagę, że systematyzując pieczęcie według tego kryterium, nie można się opierać wyłącznie na informacjach wskazanych w legendzie pieczęci (określających ją jako pieczęć wielką, sekretną, sygnetową bądź inną), a równie istotne jest prześledzenie realnego kręgu stosowania pieczęci. Zdarzało się bowiem, iż pieczęcie określane w legendach mianem pieczęci mniejszych (np. sekretnych), po zagubieniu, wycofaniu z użytku bądź na skutek nieporządkowania pieczęci większej przejmowały jej funkcje. Spotykamy się z tym przykładowo w sfragistyce Braniewa, gdzie średniowieczna pieczęć sekretna miasta używana aż do połowy XVII wieku od drugiej połowy XV stulecia staje się faktycznie pieczęcią większą miasta.

W znaczeniu węższym, zgodnym z wykładnią *Międzynarodowego słownika sfragistycznego*, typologia jest rodzajem klasyfikacji pieczęci opartej o kryterium ikonograficzne. Jest więc tożsama z typologią (w szerszym znaczeniu) opartą na trzecim ze wskazanych wyżej kryteriów. Podstawą do stworzenia takich systematyk jest określenie **typu** pieczęci (np. typologia opracowana przez M. Haisiga czy opublikowana w *Międzynarodowym słowniku sfragistycznym*, zob. tab. 3). Jak już wspomniano (zob. rozdz. 3), typ (inaczej wzorzec) pieczęci to cechy nadające jej unikatowy charakter. Czasem jako typ rozumie się jednak tylko obraz odnoszący się do dysponenta typariusza i zawierający elementy pozwalające na jego identyfikację. Początki działań zmierzających do opracowania typologii pieczęci sięgają XIX wieku. Jako ich prekursora wskazuje się Friedricha Karla Hohenlohego-Waldenburga, który w pracy *Sphragistische Aphorismen* podzielił swe zbiory sfragistyczne na podstawie kryterium wyobrażenia⁴². Typologia ta, mimo krytyki, bywa wykorzystywana do dziś. Dążąc do możliwie pełnej obiektywizacji takich klasyfikacji, badacze próbowali krzyżować je z innymi kryteriami (najczęściej z kryterium dysponenta). Klasyfikacje te stawały się jednak coraz bardziej skomplikowane, a przez to trudne do praktycznego wykorzystania. Ostatnio widoczna jest tendencja do powrotu do „czystych” typologii ikonograficznych, z tym że opierają się one nie tyle na formie obrazu umieszczonego w polu pieczęci, ale na jego znaczeniu (np. typologia opracowana przez Toniego Diedericha, zob. tab. 3).

⁴² F.K. Hohenlohe-Waldenburg, *Mein sphragistisches System zur Classification aller Siegel nach ihren IV verschiedenen Haupt – Typen*, Stuttgart 1877, ss 31; Idem, *Sphragistische Aphorismen: 300 mittelalterliche Siegel, systematisch classificirt und erläutert*, Heilbronn 1882, ss 123.

M. Haisig, <i>Sfragistyka</i> , s. 155–156.	<i>Vocabularium internationale sigillographicum</i> , s. 289–309.	T. Diederich, <i>Prolegomena...</i> , s. 242–284.
I. Pieczęcie portretowe	Typ portretowy	A. <i>Siegel mit dem Bildnis des Siegelführers</i> (pieczęcie z wyobrażeniem postaci dysponenta)
A. Typ gemmowy (antyczny)	Pieczęć popiersiowa / typ popiersiowy	I. <i>Siegel mit dem Bildnis des Siegelführers ohne Hervorhebung von Besonderheiten</i> (pieczęcie z wyobrażeniem postaci dysponenta bez uwzględnienia jego cech szczególnych)
B. Typ majestatyczny	Pieczęć tronowa / typ siedzący	1. <i>Einfaches Bildnissiegel</i> (pieczęć z prostym wyobrażeniem dysponenta)
a. z popiersiem w majestacie	Pieczęć majestatowa (majestatyczna) / typ majestatowy (majestatyczny)	II. <i>Siegel mit dem Bildnis des Siegelführers, wobei dessen Eigenschaft, Rang oder wesentliche Funktion hervorgehoben wird</i> (pieczęcie z wyobrażeniem dysponenta, z uwzględnieniem [znaków] jego posiadłości, pozycji społecznej lub pełnionych funkcji)
b. z postacią siedzącą	Pieczęć tronowa kościelna / typ siedzący	2. <i>Majestätssiegel</i> (pieczęć majestatowa)
C. Typ pieszy	Pieczęć konna / typ konny	3. <i>Souveränitätssiegel</i> (pieczęć piesza, ukazująca władcę z przynależnymi mu insygniami)
a. bez motywów dodatkowych	a. pieczęć konna rycerska	4. <i>Siegel des Reiters in Rüstung</i> (pieczęć jeździecka rycerska [z wyobrażeniem dysponenta w rynsztunku])
b. w otoczeniu architektury	b. pieczęć konna myśliwska	5. <i>Jagdsiegel</i> (pieczęć myśliwska)
c. w otoczeniu motywów heraldycznych	c. pieczęć konna ceremonialna	6. <i>Siegel des Reiters in prunkvoller Herrscherdarstellung</i> (pieczęć jeździecka ceremonialna [z wyobrażeniem paradnym dysponenta])
D. Typ konny	Pieczęć piesza	7. <i>Bildnissiegel eines geistlichen Würdenträgers</i> (pieczęć z postacią dygnitarza świeckiego)
a. bez motywów dodatkowych	a. pieczęć piesza monarsza / pieczęć piesza książęca	8. <i>Richtersiegel</i> (pieczęć prawnika)
b. z motywami dodatkowymi	b. pieczęć piesza kościelna (kapłańska)	III. <i>Siegel mit dem Bildnis mehrerer Personen</i> (pieczęcie z wyobrażeniem wieloosobowym)
E. Typ pontyfikalny (kapłański)	d. pieczęć piesza kobieca	9. <i>Gruppenbildnissiegel</i> (pieczęć z wyobrażeniem grupowym)
a. z popiersiem	Pieczęć hagiograficzna	B. <i>Siegel mit der Wiedergabe persönlicher Zeichen des Siegelführers</i> (pieczęcie z wyobrażeniem osobistych znaków dysponenta)
b. z postacią siedzącą	a. pieczęć chrystologiczna	10. <i>Initialensiegel</i> (pieczęć inicjałowa)
c. z postacią stojącą	b. pieczęć maryjna	11. <i>Monogrammsiegel</i> (pieczęć monogramowa)
II. Pieczęcie obrazowe	Pieczęć dewocyjna / typ wotywny / pieczęć kultowa	12. <i>Namenssiegel</i> (pieczęć imienna)
A. Typ topograficzny	Pieczęć architektoniczna / pieczęć z motywem architektury / pieczęć topograficzna	13. <i>Gemerkesiegel</i> (pieczęć ze znakiem)
a. budowie pełne	Pieczęć z motywem statku	14. <i>Hausmarkensiegel</i> (pieczęć gmerkowa)
b. fragmenty budownictwa	Pieczęć herbowa	15. <i>Wappensiegel</i> (pieczęć herbowa)

c. motywy ikonograficzne w konfiguracji z innymi motywami	Pieczęć hełmowa z klejnotem	C. <i>Siegel, die durch ihre Darstellung auf den Namen oder die Tätigkeit des Siegelführers anspielen</i> (pieczęcie przez swoje wyobrażenie wskazujące na nazwę albo działalność dysponenta)
B. Typ przedmiotowy	Pieczęć emblematyczna / pieczęć symboliczna	16. <i>Redendes Siegel</i> (pieczęć mówiąca)
a. motywy zwierzęce	Pieczęć mówiąca	D. <i>Siegel, die Personen, Ereignisse, Handlungen oder Gegenstände darstellen, welche für den Siegelführer wichtig sind</i> (pieczęcie przedstawiające osobę, wydarzenia, działania bądź przedmioty ważne dla dysponenta)
b. motywy roślinne	Pieczęć napisowa / typ onomastyczny	17. <i>Stadtgründer- oder Stadtherrensiegel</i> (pieczęć z wyobrażeniem założyciela bądź posesora miasta)
c. narzędzia i wytwory rzemiosła	Pieczęć inicjałowa	18. <i>Kirchengründersiegel</i> (pieczęć z wyobrażeniem fundatora świątyni)
C. Typ fantastyczny	Pieczęć monogramowa	19. <i>Heiligensiegel</i> (pieczęć hagiograficzna)
a. zwierzęta fantastyczne	Pieczęć z elementami fantastycznymi	20. <i>Fischerringsiegel</i> (pierścień Rybaka)
b. sceny fantastyczne		21. <i>Erzählsiegel</i> (pieczęć narracyjna)
D. Typ hagiograficzny		22. <i>Handlungssiegel</i> (pieczęć z wyobrażeniem czynności [charakterystycznej dla dysponenta])
a. postacie świętych (patronów)		23. <i>Siegel mit idealisierter Architekturdarstellung</i> (pieczęć z wyidealizowanym wyobrażeniem architektonicznym)
b. symbole kościelne		24. <i>Siegel mit realistischer Architekturdarstellung</i> (pieczęć z realistycznym wyobrażeniem architektonicznym)
c. sceny treści religijnej		25. <i>Schiffssiegel</i> (pieczęć z motywem statku)
III. Pieczęcie herbowe		E. <i>Siegel mit schriftlicher oder symbolischer Aussage</i> (pieczęcie z napisem lub wymową symboliczną)
a. z herbem w polu pieczęci		26. <i>Schriftsigel</i> (pieczęć pismowa)
b. z herbem na tarczy, proporcu		27. <i>Symbolsiegel</i> (pieczęć symboliczna)
c. tylko z hełmem lub klejnotem herbu		F. <i>Siegel ohne erkennbare Aussage des Siegelführers</i> (pieczęć bez rozpoznawalnego wskazania na dysponenta)
d. z pełnym ujęciem herbu		28. <i>Ornamentsiegel</i> (pieczęć ornamentowa)
IV. Pieczęcie pismowe		
a. dewizy, sentencje		
b. monogramy, inicjały		

Tab. 3. Przykłady klasyfikacji ikonograficznych pieczęci

Zaprezentowane wyżej typy ikonograficzne wymagają krótkiego komentarza (zob. też *Wskazówki*, 7.3. Załącznik nr 3. Typy ikonograficzne pieczęci). Ze względu na charakter publikacji uwaga zostanie zogniskowana na najważniejszych z nich (zob. ***przedstawienie napieczętnie**). **Pieczęcie portretowe**, czy lepiej – jak zauważył Zenon Piech – **z wyobrażeniem postaci dysponenta**, ukazywały właściciela pieczęci. Są one charakterystyczne dla sfragistyki osób fizycznych. W przypadku wyobrażeń o zbliżonej formie pojawiających się na pieczęciach korporacji (miast, kapituł, zakonów, klasztorów itp.) nie można ich traktować jako „portretów” dysponenta, ale jako odwołanie się do postaci szczególnej dla kolektywnego właściciela typariusza. Na interesujących nas typach pieczęci jej właściciel przedstawiany mógł być w różnych konwencjach. Ale nawet zbliżone ujęcia postaci mogły przenosić nieco inne treści w zależności od kategorii dysponenta. Stąd w przypadku wizerunku tronuującego króla bądź cesarza mówi się

o **pieczęciach majestatowych**, podczas gdy analogiczne wyobrażenie książąt czy biskupów określa się raczej mianem **pieczęci tronowej** lub **typu siedzącego** (ew. **pieczęci tronowej kościelnej**). Bardzo często dysponent pieczęci przedstawiany był w postawie stojącej lub jako jeździec. Typy takie nazywane są odpowiednio pieczęciami **pieszymi** bądź **konnymi**. Występują one w sfragistyce zarówno świeckiej, jak i kościelnej.

W przypadku pieczęci należących do świeckich dysponentów typy te mogą pojawiać się w odmianach różniących się atrybutami dysponenta, w zależności od jego funkcji, którą miały ilustrować. W przypadku pieczęci pieszych (świeckich) dysponent zazwyczaj jest prezentowany jako rycerz w zbroi, z tarczą i włócznią z proporcem, niekiedy towarzyszą mu motywy architektoniczne. Niemniej zdarzają się przedstawienia prezentujące go w stroju dworskim z przysługującymi mu atrybutami (bądź insygniami). Pieczęcie piesze dysponentów z kręgów duchowieństwa ukazują stojącą postać: w przypadku biskupów – w pontyfikaliach, z pastorałem w jednej ręce, z drugą ręką wzniesioną w geście błogosławieństwa.

Zróznicowanie czytelniejsze jest wśród pieczęci konnych. *Międzynarodowy słownik sfragistyczny* oraz T. Diedrich wyróżniają trzy ich odmiany: **rycerską** – kiedy dysponent przedstawiony jest w rynsztunku rycerskim, często w momencie nacierania na przeciwnika; **łowiecką**, która ukazuje dysponenta bądź w scenie polowania, bądź też (częściej) z symbolizującym je sokołem trzymany przezeń na ręku; **ceremonialną (paradną)** prezentującą dysponenta pieczęci jako władcę w całej okazałości.

Osobny typ z gatunku portretowych stanowią wyobrażenia **popiersiowe**, wywodzące się z wczesnośredniowiecznych pieczęci władców ukazujących początkowo ich głowy, z czasem półpostać wraz z insygniami lub atrybutami. Wyobrażenia postaci spotyka się też na innych typach pieczęci, przede wszystkim na pieczęciach należących do gatunku **hagiograficznych**. Osoby na nich ukazane nie odnoszą się jednak bezpośrednio do dysponenta, a ukazują patrona, który w jakiś sposób z dysponentem jest związany. Wyobrażeniom postaci świętych towarzyszą najczęściej atrybuty pozwalające na ich identyfikację. Ze względu na częste występowanie w sfragistyce przedstawień związanych z Maryją lub Chrystusem *Międzynarodowy słownik sfragistyczny* wyróżnia też wśród pieczęci tego rodzaju pieczęcie maryjne oraz chrystologiczne. Trzeba podkreślić, że wśród wyobrażeń hagiograficznych spotykać można również wizerunki samych atrybutów przysługujących świętemu. Połączenie motywów występujących na pieczęciach portretowych i hagiograficznych właściwe jest dla pieczęci **dewocyjnych** (kultowych, ze sceną treści religijnej). Wyobrażają one zazwyczaj dysponenta pieczęci w scenie adoracji Chrystusa, Maryi bądź świętego patrona. Nieco inny charakter mają pieczęcie **narracyjne**, przedstawiające scenę ilustrującą realne bądź fantastyczne (np. zaczerpnięte z kręgu kultury rycerskiej) wydarzenie ważne dla dysponenta. Dla polskiej sfragistyki XIII stulecia charakterystyczne są choćby pieczęcie narracyjne ukazujące pieszą walkę księcia z bestią (lwem, smokiem, gryfem).

Typologie raczej zgodnie wyodrębniają w osobną grupę wyobrażenia napieczętno odwołujące się do wytworów rąk ludzkich. Najczęstsze wśród nich są różne odmiany pieczęci **topograficznych** (architektonicznych) z wizerunkami budowli (zamek, świątynia) lub ich części (fragmenty murów miejskich z bramą). Kompozycje owych pieczęci, charakterystycznych dla sfragistyki dysponentów kolektywnych (korporacyjnych), takich jak miasta, kapituły, niekiedy klasztory, mogą być uzupełniane o dodatkowe elementy. Wśród pieczęci miejskich szczególną grupę stanowią **pieczęcie z motywem statku**, charakterystyczne dla nadmorskich miast portowych (w Polsce np. Gdańsk i Elbląg). Oprócz samych budowli częste są wyobrażenia zaczerpnięte z krajobrazu naturalnego: motywy wzgórz, wód czy roślin, a także zwierząt. Zazwyczaj stanowią one element dodatkowy wyobrażeń o charakterze topograficznym (np. zamek na wzgórzu), ale niekiedy zwierzęta mogą stanowić główny motyw. W tym przypadku istotne jest jednak stwierdzenie, czy chodziło o przedstawienie zwierzęcia jako takiego (np. ze względu na to, że jest ono charakterystyczne dla okolicy, w której mieściła się siedziba dysponenta), czy też za danym wyobrażeniem kryją się głębsze treści (symboliczne, fonetyczne – w przypadku pieczęci mówiących; zob. niżej).

Podobnie jest w przypadku pieczęci należących do typu **fantastycznego**, które prezentują stworzenia zaczerpnięte ze świata fantastyki (według *Międzynarodowego słownika sfragistycznego* – również inne motywy o dekoracyjnym charakterze) bez związku z osobą dysponenta. Obrazy takie mają wyłącznie ornamentalny charakter. Jeżeli jednak zwierzę, roślina, mityczny stwór bądź przedmiot pojawiają się w wyobrażeniu napieczętnym jako nośnik głębszych treści (np. kielich z hostią na pieczęci duchownego, wskazujący na jego status), pieczęć należy zakwalifikować do typu **symbolicznego**. W ten sposób do typu pieczęci symbolicznych zaliczyć można zbiór pieczęci cechowych (po dziś dzień ukazujących z reguły narzędzia bądź wytwory rąk rzemieślników), które M. Haisig wyodrębnił w osobną grupę (pieczęcie z **wyobrażeniami narzędzi i wytworów rzemiosła**).

Szczególne miejsce wśród typów pieczęci zajmują **pieczęcie mówiące**, które poprzez wykorzystanie zjawiska homofonii lub homonimii w sposób graficzny oddają nazwę dysponenta. Konstrukcja takiego wyobrażenia w swej istocie stanowi formę rebusu, a umieszczony na niej obiekt istotny jest tylko ze względu na brzmienie jego nazwy. Dobrym przykładem tego zjawiska jest sfragistyka miasta *Schiffenburg* (obecnie Sępólno) – na jego pieczęciach wyobrażono statek (niem. *Schiff*), na którym znajduje się zamek (niem. *Burg*).

Wraz z upowszechnieniem się heraldyki niezwykle częstym zjawiskiem stały się pieczęcie **herbowe**. Wyobrażają one herb dysponenta w wersji pełnej (tzn. tarczę z godłem, hełmem i klejnotem) bądź uproszczonej (tarcza z herbem), a niekiedy samo godło herbowe. W tym ostatnim przypadku pole pieczęci semantycznie zastępuje tarczę herbową. Wśród pieczęci herbowych swoiste są pieczęcie **helmowe z klejnotem**, wyobrażające jedynie hełm rycerski zwieńczony klejnotem herbowym dysponenta. Są one szczególnie popularne w sfragistyce rycerstwa śląskiego. Ze względu na popularność herbów w kompozycjach napieczętnych stosuje się niekiedy kategorię pieczęci **z motywami heraldycznymi**. Ma ona doprecyzować główny typ wyobrażenia np. wówczas, kiedy postaci czy murom miejskim przedstawionym w polu pieczęci towarzyszy wizerunek herbu (pieczęć pieszka z motywami heraldycznymi, pieczęć topograficzna z motywami heraldycznymi itp.).

Pieczęcie typu **pismowego** (napisowe, onomastyczne) zamiast obrazu mają w polu pieczęci inskrypcję. Może to być dewiza (jak np. na pieczęciach instytucji insurekcji kościuszkowskiej), nazwa dysponenta, jego inicjały bądź monogram. W tych dwóch ostatnich przypadkach wyróżnia się odpowiednio podtypy: pieczęcie **inicjałowe** bądź **monogramowe**. Jak już wspomniano, nowsze typologie (w węższym rozumieniu) odchodzą od prostych klasyfikacji opartych na kształcie wyobrażenia, starając się porządkować ikonografię na podstawie treści przypisywanych obrazowi napieczętnemu. Zastosowanie takiego mechanizmu ilustruje przywołana wyżej typologia zaproponowana przez T. Diedericha, który obrazy napieczęte podporządkował określonym znaczeniom przez nie przenoszonym. Wydaje się, że ujęcie takie prowadzi jednak do klasyfikacji nie tyle samych wyobrażeń, ile ich interpretacji, co rodzi możliwość niewłaściwej klasyfikacji pieczęci w wyniku złego odczytania przenoszonych przez pieczęć treści.

Stosowanie ogólnych typologii opartych na kryteriach ikonograficznych może być skomplikowane. Jest to powodowane z jednej strony częstą nierozłącznością pojawiających się na pieczęciach motywów, znacznie utrudniającą sprowadzenie wizerunku napieczętnego do określonego typu, z drugiej zaś – koniecznością właściwej identyfikacji wyobrażenia. Pierwszy z owych czynników powoduje wspomniane już tendencje do rozbudowy takich klasyfikacji, starających się w miarę precyzyjnie uwzględnić możliwe konfiguracje motywów. W efekcie znacznie się one komplikują, co czyni je trudnymi w użyciu. Inną ścieżkę stanowią próby typologizacji pieczęci dokonywane w ramach konkretnej kategorii dysponentów. Siłą rzeczy mają one jednak ograniczone zastosowanie. Trzeba wreszcie zaznaczyć, że istnieją kategorie dysponentów, których pieczęcie, mimo podejmowanych prób, wymykają się typologizacji. Należą do nich choćby miasta, w których przypadku indywidualizacja wyobrażeń powoduje, że trudno ująć je w ramy przydatnej do porządkowania informacji klasyfikacji.

Bez względu na wskazane wyżej zastrzeżenia właściwie zbudowane i wykorzystywane typologie pieczęci (w szerokim rozumieniu) mogą stanowić poręczne narzędzie ułatwiające wypracowanie układu umożliwiającego porządkowanie zbiorów sfragistycznych (głównie luźnych pieczęci), a także pomoc wyszukiwawczą – pozwalając użytkownikowi na wyodrębnienie w zbiorze sfragistycznym podzbioru pieczęci należącego do określonej grupy dysponentów i dalej interesującej go kategorii typów. Pamiętać jednak należy, że typologizacja (w konkretnych przypadkach będąca wszak efektem interpretacji) nie zastąpi dobrego opisu odcisku bądź typariusza.

WYBRANA LITERATURA

Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje, red. Z. Piech, Warszawa 2015.

Diederich T., *Prolegomena zu einer neuen Siegel-Typologie*, „Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde”, 29, 1983.

Diederich T., *Siegelkunde*, Wien Köln Weimar 2012.

Haisig M., *Wyobrażenie napieczęte*, [w:] M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, *Sfragistyka*, Warszawa 1960.

Kuczyński S.K., *Pieczęcie książąt mazowieckich*, Warszawa 1974.

Vahl W., *Beschreibung und Auswertung mittelalterlicher Siegel*, „Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde”, 42, 1996.

ROZDZIAŁ 5. PIECZĘĆ JAKO MEDIUM, DZIEŁO SZTUKI I ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

Pieczone są znakami, i to znakami o rozbudowanej strukturze. Znaczenie pieczęci jako medium w systemie komunikacji społecznej wynikało z łatwości powielania zapisanych na typariuszu informacji (w przypadku pieczęci władców niemal na skalę masową) co skutkowało docieraniem odcisków do szerokiego kręgu odbiorców. Niezależnie od zakresu oddziaływania możliwości komunikacyjne warunkowane były czynnikami kulturowymi. To od nich zależało, czy zapisana w określony sposób informacja będzie zrozumiała dla odbiorcy. To właśnie przemiany kulturowe, wpływające często na niezrozumiałość czy nieadekwatność znaku, powodowały potrzebę aktualizacji treści wyrażonych na pieczęci. Nowsze badania bardzo mocno podkreślają znaczenie wizualności pieczęci, stawiając je nawet ponad jej wartość prawną. Wynika to z przyjęcia paradygmatu badawczego podkreślającego rolę obrazowej strony pieczęci w kształtowaniu tożsamości tak grup społecznych, jak i jednostek. Tym właśnie tłumaczyć można szybko postępujące od XI wieku upowszechnienie się pieczęci w różnych grupach społecznych.

Pojęcie pieczęci mieści w sobie zarówno typariusz, jak i pochodzące z niego odciski (zob. rozdz. 1). I jedno, i drugie są nośnikami określonych znaczeń. W przypadku typariusza dzieje się to na dwóch płaszczyznach. Po pierwsze jest on nośnikiem komunikatu powtarzanego później na pochodzących z niego odciskach (zob. rozdz. 3). Po drugie samo posiadanie pieczęci (typariusza) stanowiło informację choćby o możliwościach prawnych dysponenta. W średniowieczu tłok pieczęci stał się atrybutem osób odpowiedzialnych za wygotowanie dokumentu (bądź kontrolę nad tym procesem). Noszone na złotych łańcuchach tłoki królewskich pieczęci większej i mniejszej stanowiły w I Rzeczypospolitej atrybuty kanclerzy i podkanclerzych koronnych i litewskich – już samo ich eksponowanie informowało o godności danej osoby. Z czasem typariusze nabrały znaczeń symbolicznych. Ceremonialne mowy wygłaszane w czasie wręczania tłoków pieczęci kanclerzom bądź podkanclerzym czy podczas zwracania ich na ręce monarchy zawierają duży zbiór takich symbolicznych odniesień. Wśród nich najczęściej spotyka się przedstawianie pieczęci (nie kanclerza!) jako strażnika praw i wolności. W czasach późniejszych pieczęć, stanowiąca nieodłączny element wystroju urzędowych wnętrz, stała się symbolem biurokracji – i jako taka często pojawia się w literaturze.

Znacznie ważniejszy dla archiwistów jest jednak pierwszy z poruszonych wyżej aspektów, do pewnego stopnia odnoszący się tak do typariuszy, jak i odcisków. Na zapisany na pieczęci (w obu znaczeniach) komunikat składają się oprócz samego wyobrażenia legenda, kształt i rozmiary pieczęci, a w przypadku poszczególnych odcisków – barwa masy woskowej, w której zostały odcisnięte, stan ich zachowania oraz sposoby łączenia z dokumentem (ten ostatni problem plasuje się na pograniczu problematyki wizualności pieczęci i wizualności dokumentu). Cechy te można podzielić na dwa zbiory: wspólne dla pieczęci jako takiej oraz indywidualne właściwości poszczególnych odcisków. Trzeba bowiem pamiętać, że w przypadku pieczęci mamy do czynienia z obiektami powtarzalnymi, ale jednocześnie mocno w tej powtarzalności zindywidualizowanymi. Wszystkie wymienione wyżej elementy składają się na **system informacyjny pieczęci**, którego struktura odpowiada funkcjom, jakie pieczęć pełniła (zob. rozdz. 2).

Stykając się z typariuszem czy odciskiem pieczęci, pierwszymi aspektami, na które odbiorca zwraca uwagę, są wielkość i kształt. Wielkość pieczęci była warunkowana przede wszystkim statusem społecznym dysponenta: realnym bądź takim, do którego aspirował – wiązała się bowiem bezpośrednio z kosztami wykonania typariusza. Można zatem założyć, że im większa pieczęć, tym znaczniejszy dysponent. W przypadku dysponentów posiadających rozbudowany system sfragistyczny stwierdzenie to będzie jednak dotyczyło wyłącznie pieczęci głównych. Kolejną informacją, którą może przynosić wielkość pieczęci, jest jej miejsce zajmowane w hierarchii systemu sfragistycznego. Różnice wielkości typariuszy różnych rodzajów musiały być zauważalne na pierwszy rzut oka, gdyż podczas oglądania w epoce odcisku rzadko kiedy uciekano się do przyrządów pomiarowych. Oczywiście w tym przypadku zróżnicowanie wielkości korespondowało z dywersyfikacją ikonografii pieczęci, o czym niżej. Złe rozumienie tej zależności i opieranie się wyłącznie na wielkości pieczęci może powodować powoływanie do życia bytów faktycznie nieistniejących. Jako przykład mogą posłużyć stosunkowo często spotykane w dawniejszej literaturze „pieczęcie średnie” królów Polski, które bez problemu można połączyć z urzędem kanclerza bądź podkanclerzego (a zatem z pieczęciami większymi lub mniejszymi koronnymi czy litewskimi). Wielkość pieczęci nie jest tu decydująca – istotne znaczenie ma kształt wyobrażenia i legendy.

W przypadku sfragistyki średniowiecznej pewne dane mógł nieść ze sobą kształt pieczęci. Mógł wskazywać na krąg kulturowy, z którego pieczęć pochodziła (jak w przypadku niespotykanych właściwie na północy Europy pieczęci wielołukowych [polilobalnych], rozpowszechnionych natomiast na południu kontynentu, głównie w kręgu iberyjskim). W określonych przypadkach kształt mógł wskazywać status dysponenta lub stan, do którego przynależał (np. pieczęcie ostroowalne szczególnie często używane były przez instytucje kościelne, przedstawiciele duchowieństwa, ale też przez kobiety). Wreszcie, podobnie jak rozmiary, kształt mógł określać miejsce w systemie sfragistycznym (np. w systemie arcybiskupa gnieźnieńskiego Jana Łaskiego pieczęcie wielkie miały kształt ostroowalny, pieczęcie mniejsze były okrągłe, a sygnetowe owalne). *Casus* pieczęci polilobalnych i ostroowalnych jest jednak odosobniony, trudno wskazać inne formy pieczęci niosące tak jednoznaczny komunikat (może z wyłączeniem pieczęci o kształcie tarczy, używanych szczególnie często przez rycerstwo).

Zazwyczaj dopiero po określeniu wielkości i kształtu pieczęci zwraca się uwagę na dalsze elementy jej systemu informacyjnego: wizerunek i legendę (zob. rozdz. 1, 3). Nie bez przyczyny wymienione zostały w takiej kolejności. Otóż położony na pieczęci obraz można obejrzeć bez potrzeby manipulacji tłokiem bądź odciskiem. Inaczej jest z legendą, umieszczoną w otoku pieczęci, której odczytanie wymaga pewnej wprawy bądź obracania odcisku. Stąd dla osoby konstruującej komunikat zapisany na pieczęci i jego odbiorcy obraz miał zapewne większe znaczenie niż towarzyszący mu napis. W czasach, gdy społeczeństwo w przeważającej mierze było niepiśmienne, to właśnie obraz umożliwiał identyfikację dysponenta. Stąd najstarsze pieczęcie operowały przede wszystkim wyobrażeniem, które dość jednoznacznie wskazywało na osobę ich posiadacza.

Sytuacja zmieniła się w momencie, kiedy pieczęci na szerszą skalę zaczęły używać osoby prawne: przede wszystkim miasta, ale też klasztory, kapituły czy urzędy. Ponieważ trudno było je w sposób prosty „sportretować”, zaczęto uciekać się do obrazów, które reprezentowały kolektywnego dysponenta w sposób symboliczny. Mogły na przykład ukazywać wspólnotę na zasadzie *pars pro toto* (np. wyobrażenia kolegium władz miejskich jako symbolu całej społeczności). Niekiedy wykorzystywano też przedstawienia postaci lub przedmiotów charakteryzujących społeczność bądź szczególnie dla niej ważnych (wyobrażenia murów miejskich jako symbol miasta w ogóle, wyobrażenia świętych jako patronów wspólnoty, wyobrażenia narzędzi bądź produktów na pieczęciach cechowych, wyobrażenia atrybutów bądź insygniów przysługujących urzędnikom piastującym daną godność). Z czasem rozwiązania takie zaczęły trafiać również na pieczęcie osób fizycznych. Wówczas wachlarz ich symboliki rozszerzył się o odniesienia do cnót, którym dysponentci hołdowali lub hołdować powinni, nawiązania do konkretnych wydarzeń z ich życia czy też wykonywanego przez daną osobę zawodu (na pieczęciach osób niedysponujących herbem). Przykładem takich rozwiązań mogą być piesze lub konne wyobrażenia walki z bestią, znane z polskich pieczęci książęcych osadzonych w świecie symboliki związanym z kulturą rycerską. Ale pieczęć ze sceną walki z lwem, a więc analogicznym wyobrażeniem, należąca do angielskiego możnego Hugh de Neville’a, odwoływała się do realnych wydarzeń z czasów trzeciej krucjaty, kiedy to rycerz ten zabił lwa. Właśnie tego typu wizerunki pozostawały w zwrotnej relacji z tożsamością indywidualnego czy grupowego dysponenta.

Zjawiskiem, które wywarło ogromny wpływ na ikonografię pieczęci, było upowszechnienie się herbów. Herb, czyli znak osoby fizycznej bądź prawnej stworzony według właściwych dla heraldyki reguł, pozwalał na bardziej jednoznaczną identyfikację dysponenta niż wcześniejsze kompozycje. Trzeba tu mocno podkreślić, że wyobrażenie napieczątne nie zawsze jest tożsame z herbem, a relacje łączące herby i wyobrażenia napieczątne są dość złożone. Niech za przykład posłużą systemy sfragistyczne wielkich miast pruskich i pieczęcie rycerskie. W pierwszym przypadku obrazy umieszczane na wielkich pieczęciach miejscowości (funkcjonujących też w czasach nowożytnych) nie stały się herbami miejskimi – genezy herbów Gdańska, Elbląga, Chełmna czy Torunia szukać trzeba w wyobrażeniach znanych z pieczęci sekretnych czy sygnetowych (w późnym średniowieczu i epoce nowożytnej zazwyczaj tylko tam były umieszczane herby). Na pieczęciach rycerskich z kolei często można spotkać wyobrażenia wyłącznie elementów herbu: gośle bądź hełmów z klejnotem. W przypadku gośla przyjmuje się, że pole pieczęci jest semantycznie równoważne z tarczą herbową (nieodłącznym elementem herbu); w drugim natomiast przypadku – z nieco odmiennym od herbowego typem wyobrażenia, określanym mianem pieczęci hełmowej z klejnotem, mieszczą się jednak w szeroko rozumianym zbiorze pieczęci herbowych.

Na pieczęciach herby mogą pojawiać się jako element składowy większej kompozycji, służąc identyfikacji wyobrażonej na pieczęci postaci bądź wskazaniu na relacje łączące dysponenta pieczęci z właścicielem herbu (np. herby władców terytorialnych lub właścicieli miejscowości na pieczęciach miejskich), albo jako samodzielny element bądź kompozycja heraldyczna, złożona wyłącznie z herbów i armatury, namiotów, trzymaczy itd. Mimo formalizacji wyobrażeń o charakterze heraldycznym trzeba zauważyć, że i one mogą stać się nośnikami symboliki. Szczególnie czytelne jest to w przypadku pieczęci monarszych, gdzie kompozycje herbowe stanowią element systemu symboli władzy, informujący o jej zakresie terytorialnym i składowych częściach monarchii. Doskonałym przykładem tego zjawiska są kompozycje herbowe umieszczane na XV-wiecznych pieczęciach majestatowych, a później większych

koronnych królów Polski, ukazujących władcę (za pomocą wyobrażenia tronowego/majestatowego bądź symbolicznie poprzez herb państwowy i dynastyczny: Orła Białego) w otoczeniu herbów ziem składających się na Koronę bądź od niej zależnych. Niekiedy na pieczęciach herbowych czytelne są nawiązania do legend heraldycznych, czyli powstałych w kręgu kultury szlacheckiej mitów mówiących o okolicznościach powstania herbu, ale też rodu znakiem tym się posługującego. Tak na przykład w klejnocie herbu na pieczęci rycerza Jana z Lichenia h. Godziemba umieszczono półpostać trzymającą w wyciągniętych rękach sosnę o trzech gałęziach. Niewątpliwie jest to wizerunek legendarnego protoplasty rodu Godziemby, który w czasach Bolesława Krzywoustego za pomocą wyrwanej sosenki miał pokonać przeciwnika. Na pochodzących z XVI i XVII wieku pieczęciach starszej linii rodziny Czarnkowskich widoczne są z kolei dwa gryfy, pełniące funkcję trzymaczy herbowych. I w tym przypadku jest to nawiązanie do legendy herbowej, która protoplastów rodziny widziała w książętach zachodniopomorskich, pieczętujących się właśnie Gryfem.

Wyobrażenia napieczętne przenoszą zatem informacje na trzech płaszczyznach. Pierwsza to informacje najbardziej dosłowne. Wizerunek napieczętny trzeba wówczas traktować jako ilustrację realiów epoki, w której pieczęć powstała: elementów ubioru czy rynsztunku, kształtu mebli lub wyposażenia wnętrz (choć pamiętać trzeba o możliwych celowych archaizacjach obrazu). Płaszczyzna druga to poziom ikonograficzny, zawierający informacje o konwencjach przedstawieniowych, czyli np. o sposobie ukazywania w danej epoce monarchów czy świętych. Płaszczyzna trzecia wreszcie to komunikat zapisany na pieczęci przez dysponenta za pomocą całej kompozycji, w tym odstępstw od ogólnie przyjętych konwencji. Może on dostarczać wiedzy o zakresie terytorialnym bądź charakterze jego władzy, o statusie społecznym; w przypadku miejscowości – o położeniu geograficznym, jej nazwie, strukturze władz, właścicieli, zajęciach mieszkańców itp. Jeżeli jednak wpisujemy konkretne wyobrażenie w kontekst tworzony przez system sfragistyczny dysponenta, do wspomnianych trzech płaszczyzn dochodzi czwarta: informacja o miejscu pieczęci w owym systemie, czyli *de facto* o jej właściwościach prawnych. Wyobrażenia kładzione na różnych pieczęciach jednego dysponenta nie musiały bowiem powielać tego samego wzoru. Niech za przykład posłuży tu system sfragistyczny dawnego Torunia, w którym na pieczęci wielkiej miasta znajdował się wizerunek tronującej Maryi (patronki zakonu krzyżackiego), na pieczęci sekretnej wyobrażenie św. Jana (patrona miejscowej świątyni i miejskiej społeczności), a na pieczęciach sygnetowych – herb miejski (mur miejski z trzema wieżami i bramą o otwartych wrotach i broną w przejeździe). Podobnie różnicowanie ikonografii spotykamy też w ramach systemów sfragistycznych innych dysponentów. Na przykład dla koronnych pieczęci jagiellońskich z pierwszej połowy XV wieku czytelne są cztery rodzaje wyobrażeń, używane w zależności od rangi pieczęci: 1) wyobrażenie tronującego władcy w otoczeniu wieńca herbów na pieczęciach majestatowych, 2) tarcze herbowe z godłami głównych ziem Korony i litewską Pogonią na pieczęciach kanclerskich (większych), 3) skwadrowane herby Korony i Litwy na pieczęciach podkanclerskich (mniejszych) i wreszcie 4) wyobrażenie Orła na pieczęciach sygnetowych. W przypadkach mocnego zróżnicowania ikonografii elementem pozwalającym na identyfikację dysponenta będzie kontekst dyplomatyczny użycia pieczęci oraz napis umieszczony w jej otoku.

Wspomniano już (zob. rozdz. 3), że pojawiające się na pieczęciach inskrypcje podzielić można na dwa rodzaje: pierwszy, służący przede wszystkim określeniu dysponenta pieczęci (legenda), oraz drugi, stanowiący zazwyczaj element wyobrażenia, zawierający napisy pozwalające na identyfikację jego elementów bądź zawierający motto lub dewizy. Drugi rodzaj stanowi element kompozycji wyobrażeń napieczętnych, dlatego tu skupimy się na legendach napieczętnych. Legenda przenosi informacje zarówno poprzez swą formę, jak i treść. Dane, które można odczytać z formy napisu (grafii liter), są w zasadzie wspólne dla legendy i innych inskrypcji napieczętnych, o ile powstały w momencie wykonywania typariusza, a nie są skutkiem jego późniejszych przeróbek. Kształt liter pozwala na datowanie typariusza, co ma szczególne znaczenie w przypadku pieczęci używanych w długim trwaniu (zazwyczaj należących do dysponentów kolektywnych, jak miasta, klasztory, cechy, bądź ich przedstawicieli – np. pieczęcie opackie, na których często legendy poddawano przeróbkom mającym na celu aktualizację). Jest to co prawda datacja dość ogólna i mało precyzyjna, ale w przypadku pieczęci średniowiecznych, znanych tylko z odcisków powstałych w czasach nowożytnych, jedyna możliwa. Opiera się ona na znajomości chronologii form pisma epigraficznego (zob. rozdz. 3, tab. 1) i porównywania literatury legendy z inskrypcjami o znanej chronologii. Przydatną pomocą dla takich analiz są opracowania z zakresu epigrafiki, zawierające zestawienia znaków z inskrypcji pochodzących z różnych epok.

Informacje przenoszone przez treść legendy napieczętniej podzielić można na dwa zbiory. Pierwszy dotyczy określenia dysponenta, drugi zaś samej pieczęci. Zakres informacji zawartych w legendzie, a związanych z osobą dysponenta jest zróżnicowany w zależności od jego charakteru i statusu społecznego, ale też – nieco podobnie jak w przypadku wyobrażeń – od miejsca zajmowanego przez pieczęć w systemie sfragistycznym dysponenta. Najbogatsze w treść legendy, oprócz wskazania imienia i nazwiska (przydawki posesjonatywnej) dysponenta, wskazują na piastowane przez niego godności; w przypadku pieczęci monarszych wymieniają szereg terytoriów, którymi władał

dysponent; w przypadku pieczęci miejskich wskazują niekiedy także na właściciela, patrona bądź położenie geograficzne miejscowości, niekiedy również zawierają elementy chronologiczne odwołujące się do daty wydarzenia ważnego dla dysponenta. Najuboższe ograniczają się do podania imienia dysponenta, zazwyczaj, choć nie zawsze, z nazwiskiem (przydawką posesjonatyczną).

Istotny wpływ na kształt legendy miała wielkość pieczęci. Siłą rzeczy na niewielkich pieczęciach mniejszych bądź sygnetowych nie było miejsca na podanie informacji o dysponencie w pełnym brzmieniu. Stąd najczęściej umieszczano na nich sygły. Mogły to być jedynie inicjały, ale często sygły wskazywały na najważniejsze elementy jego tytułatury. Na przykład na pieczęciach córki króla Zygmunta I Starego Jadwigi, margrabiny brandenburskiej, umieszczono następujące sygły: „HGKPM // Z / B”, będące skrótem od H(edwig) G(eborene) [aus] K(önigliche) [Stamme zu] P(olen) M(arkgräfin) Z(u) B(randenburg), a więc wskazujące nie tylko na jej godność, ale i dynastyczne pochodzenie⁴³. Rozwiązanie legendy zapisanej z wykorzystaniem sygli może przysporzyć problemów, dlatego w takich przypadkach należy porównywać sekwencję tworzących ją znaków z układem intyulacji lub formuł subskrypcyjnych dokumentu. Informacje dotyczące samej pieczęci zazwyczaj zawierają wskazanie na jej właściwości kancelaryjno-prawne i miejsce w systemie sfragistycznym (*sigillum secretum* – pieczęć sekretna; *signetum* – pieczęć sygnetowa, rzadziej *sigillum authenticum* – pieczęć autentyczna) oraz elementy chronologiczne mogące wskazywać na datę wykonania typariusza (choć jak już wskazano, nie zawsze daty umieszczone w legendzie muszą dotyczyć chronologii wykonania tłoka; mogą odnosić się do ważnych dla dysponenta wydarzeń). Kończąc komentarz do problematyki legend napieczętnych, warto wspomnieć o niezwykle rzadkich na ziemiach polskich (częściej spotykanych w sfragistyce włoskiej czy francuskiej) legendach rymowanych. Jako przykład może służyć inskrypcja z otoku pieczęci mniejszej księcia Leszka Czarnego: *SIGILLUM DUCIS LESTCONIS PARS AQUILE PARSQUE LEONIS*, nie tylko identyfikująca dysponenta, ale zawierająca również opis wyobrażenia.

Do zbioru cech indywidualnych odcisków zaliczono wyżej materiał pieczęci i barwę wosku, w którym zostały odcisnięte, stan ich zachowania oraz sposób łączenia z dokumentem. Pieczęcie zwykle były odciskane w metalu, masie woskowej, laku, cieście bądź tuszu. Materiał, w którym wykonano odcisk, może dostarczać informacji na temat kategorii dysponenta, kręgu kulturowego, z którym był związany, bądź jego chronologii. Pieczęcie metalowe spotykamy przede wszystkim w Europie południowej (państwa włoskie, przede wszystkim Wenecja i Państwo Kościelne, południowa Francja, monarchie Półwyspu Iberyjskiego) i krajach związanych z kulturą bizantyjską (Bizancjum, Ruś, wczesnośredniowieczne Węgry). Szczególne znaczenie mają pieczęcie wykonane w złocie, używane w niektórych kancelariach monarszych (cesarskiej, węgierskiej, francuskiej) do uwierzytelniania najważniejszych dokumentów.

Zazwyczaj jednak odciski wykonywano w materiałach tańszych i łatwiejszych w obróbce niż metal (zob. rozdz. 3, 7). Funkcję barwy masy woskowej jako nośnika informacji dobrze ilustruje korespondencja krzyżacka dotycząca pieczętowania dokumentu pokoju mełneńskiego. Według niej do dokumentu pokojowego mistrz krajowy Inflant miał przywiesić swą pieczęć odcisniętą w masie woskowej o barwie czerwonej, tak samo jak biskupi. Marszałek inflancki i komtur Rewala odcisnęli pieczęcie w masie woskowej zielonej, tak samo jak przedstawiciele rycerstwa; zaś pozostali urzędnicy krzyżaccy i miasta – w żółtej, czyli wosku naturalnym. Kolory masy woskowej informowały zatem o statusie społecznym dysponenta pieczęci. Pamiętać jednak trzeba, że w zależności od regionu zwyczaje w tym zakresie mogły się różnić.

Wyjątkiem jest masa woskowa barwy czerwonej, generalnie zarezerwowana dla osób o najwyższej pozycji społecznej. Używanie masy woskowej o tej barwie było reglamentowane (zob. rozdz. 2). Pozostałe kategorie dysponentów, w zależności od lokalnych zwyczajów, używały mas woskowych w kolorach zielonym, czarnym, białym lub niebarwionych. Zdarzają się też wielobarwne odciski pieczęci (np. pole pieczęci w masie woskowej jednego koloru, pole legendy w masie o innej barwie). Są one jednak spotykane niemal wyłącznie w kręgu skandynawskim.

Ustalenie zwyczajów w zakresie używania masy woskowej określonej barwy ma istotne znaczenie dla opracowania dokumentów wielopieczętnych. Pozwala ono na przypisanie nawet słabo odcisniętych lub źle zachowanych odcisków do określonej kategorii dysponentów. Zmiana pozycji społecznej dysponenta mogła skutkować zmianą barwy masy woskowej, w której odciskano pieczęć. Za przykład może posłużyć sfragistyka królowej Bony Sforzy, która do momentu śmierci męża odciskała swą pieczęć w masie woskowej czerwonej, jako królowa wdowa zaś konsekwentnie w masie woskowej czarnej. Trzeba jednak zastrzec, że czarna masa woskowa czy lak tej barwy nie musiały być oznaką wdowieństwa.

Mniejsze znaczenie informacyjne mają elementy powstałe na skutek jednostkowych, często przypadkowych czynników, takich jak jakość odcisku czy stan jego zachowania. W konkretnych przypadkach mogą one informować o kwestiach technicznych związanych z odciskaniem pieczęci bądź o warunkach, w jakich odciski były przechowy-

⁴³ Do oddania układu sygli oraz rozwiązania skrótów zastosowano propozycję zawartą w projekcie *Wskazówek metodycznych do opracowania materiałów sfragistycznych w Archiwach Państwowych*. Zob. niżej: *Wskazówki* pkt 5.2.2.8.

wane. W przypadku polskich pieczęci królewskich z XVI wieku trzeba pamiętać o funkcjonowaniu tzw. pieczęci uszczerbionych (niepełnopostaciowych), tzn. celowo wykonanych odcisków jedynie centralnej części tłoka pieczęci kancelarskiej (większej koronnej), zazwyczaj bez legendy, służących do zamykania bądź uwierzytelniania mniej istotnych pism. Warto też zwracać uwagę na wszelkie zachowane na odciskach odkształcenia, mogące wskazywać na kształt typariusza (np. wgniecenie będące śladem uchwytów pieczęci). Obserwacja sposobu połączenia odcisku pieczęci z pismem również może dostarczyć informacji na temat chronologii odcisku. W szczególnych przypadkach (przy dokumentach wielopieczętnych) barwa wiązała (sznurów pieczętnych) może wskazywać na strukturę takiego zbioru pieczęci, a na paskach pergaminowych (rzadziej miskach pieczęci) znaleźć można opisy pozwalające na identyfikację dysponentów.

Umieszczenie na tłoku pieczęci złożonych informacyjnie i artystycznie kompozycji wymagało niemałych umiejętności. Dlatego też wykonanie typariusza zaliczone zostało do jednego z majstersztyków pozwalających na osiągnięcie tytułu mistrza złotniczego – rytownictwo pieczęci było bowiem szczególnie blisko związane ze złotnictwem. Dopiero w XIX wieku, wraz z uproszczeniem technologii wytwarzania pieczęci oraz rozpowszechnieniem się stempli kauczukowych (gumowych), krąg wytwórców pieczęci uległ demokratyzacji. Co więcej, pojawiły się nawet gotowe zestawy, pozwalające dysponentowi na samodzielne skonstruowanie tłoka pieczęci z dowolnie wybranym napisem.

Krąg artystów rytowników zmniejszał się w tym czasie. Obsługiwali oni głównie przedstawiciele rodzin monarszych (np. znana rodzina Wyonów wykonująca typariusze dla królów Anglii) czy zamożniejszego ziemiaństwa. O pieczęci jako o dziele sztuki lub choćby wytworze rzemiosła artystycznego możemy zatem mówić przede wszystkim w odniesieniu do okresu staropolskiego. W rzeźbie pieczęci, jej stylistyce, treści i formie znajdowały swe odzwierciedlenie przeobrażenia w rozwoju wielkiej sztuki: architektury, rzeźbiarstwa, malarstwa. We wczesnym średniowieczu nawiązywały one do rozwiązań znanych z gliktyki antycznej, aczkolwiek często w uproszczonej i zbarbaryzowanej formie. Sztuka rytownicza swój rozkwit przeżywała od przełomu XII i XIII wieku. Pieczęcie pochodzące z tego okresu charakteryzuje rosnąca precyzja wykonania oraz mistrzowskie nawiązywanie w kompozycji i rysunku wizerunku do stylistyki epoki. Dzięki temu niejednokrotnie mamy dziś do czynienia z dziełami sztuki rytowniczej wysokiej próby. Tłoki pieczęci gotyckich zadziwiają liczbą detali, ale też rozwiązaniami stanowiącymi efekt poszukiwań nowych form wyrazu, do czego przyczyniało się upowszechnienie w sfragistyce kompozycji heraldycznych. Pieczęcie przełomu XV i XVI wieku cechuje jeszcze, niekiedy twórcze, łączenie stylistyki gotyckiej i modnych wzorów klasycznych. Warto wiedzieć, że w tym czasie projektowaniem i rytowaniem pieczęci na potrzeby dworów świeckich czy kościelnych zajmowali się artyści tej miary co Albrecht Dürer czy Benvenuto Cellini.

Wraz z obniżaniem się waloru prawnego pieczęci, coraz częściej zastępowanej przez podpis, pogarszała się jakość większości wyrobów. Wysoki poziom artystyczny reprezentowały jednak nadal pieczęcie wykonywane na zamówienie dworów monarszych, a także te, które oprócz funkcji *strictae* kancelaryjnych były ozdobami. Właśnie z tą dodatkową funkcją pieczęci wiąże się kolejne ożywienie sztuki ich wytwarzania, obserwowane pod koniec XIX wieku. Mimo dość prostej formy znaków umieszczanych w polu pieczęci (głównie herby, inicjały bądź monogramy) zachwyć potrafi forma samego typariusza: oprawa płytki czy kształt rękojeści, często utrzymanych w secesyjnej stylizacji.

Medialność pieczęci, której poświęcono uwagę wyżej, powoduje, że tak odciski, jak i typariusze stanowią istotny element zbioru źródeł historycznych. Już sama konstatacja faktu dysponowania przez daną osobę pieczęcią jest dla badacza istotna – dzięki temu wiadomo bowiem, że właściciel nie tylko miał prawo do pieczętowania, ale też widział potrzebę posiadania własnego typariusza. To z kolei może świadczyć o jego aktywnym udziale w życiu społecznym. Stwierdzenie użycia przy piśmie (niezależnie od tego, czy w celu uwierzytelnienia, czy zamknięcia) właściwej pieczęci wystawcy stanowi jedno z podstawowych kryteriów oceny autentyczności źródeł dokumentowych.

Dawne pieczęcie poprzez legendy, ale też wyobrażenie, mogą dostarczać badaczom istotnych danych na tematy prawno-ustrojowe. Poświadczają bowiem nie tylko funkcjonowanie danej instytucji, ale też mogą wskazywać na jej strukturę czy kompetencje merytoryczne i terytorialne. Szczególnie ważne jest to w przypadku gmin miejskich – w większych ośrodkach poszczególne organy władz miejskich często dysponowały osobnymi typariuszami. Same inskrypcje napieczęte ze względu na kształt liter są źródłem epigraficznym, ale ich treść służyć może badaniom onomastycznym czy propozograficznym.

Ze względu na obrazowość pieczęcie średniowieczne stanowią bardzo bogaty zespół przekazów informujących o różnych aspektach kultury materialnej. W ich wyobrażeniach przechowały się bowiem nie tylko wizerunki narzędzi czy elementów uzbrojenia. Ponieważ zazwyczaj stanowiły części większych kompozycji, możemy dzięki nim zobaczyć, jak dany przedmiot był używany. Pieczęcie mają ponadto bardzo istotną wartość poznawczą na gruncie heraldyki: stanowią często najwcześniejsze, ale też najliczniejsze świadectwa funkcjonowania danego herbu i ewolucji, którą przechodził na przestrzeni stuleci. Ikonografia pieczęci jest jednak nie tylko ilustracją realiów

właściwych epoce, w której wykonano typariusz. W swej płaszczyźnie symbolicznej (choćby przez dobór motywów, ich kompozycji czy konwencji, w której zostały ukazane) przekazuje dane na temat kultury duchowej, mentalności dysponenta, ideologii politycznej, doktryn religijnych czy kultu świętych.

W przypadku epoki nowożytnej, kiedy to wyobrażenia napieczęte zdominowane zostały przez herby, walory te są w pewnym stopniu mniejsze. Ale i wtedy dostarczają cennych danych na temat kształtu terytorialnego państwa czy genealogii samego dysponenta (zapisanych w herbach złożonych), a także na temat jego pozycji społecznej, którą osiągnął bądź do której aspirował. W ten sposób pieczęcie włączały się do zespołu środków budujących splendor szlacheckiej rodziny i jako takie mogą stanowić przedmiot zainteresowania badaczy ideologii szlacheckiej. Pamiętać wreszcie trzeba, że badanie materialnych aspektów pieczęci może dostarczyć informacji na temat kontaktów handlowych, w tym importu surowców, takich jak przędza, barwniki i metal, ale też gotowych wyrobów.

WYBRANA LITERATURA

- Bednarek D., *Możliwości wykorzystania kryteriów sfragistycznych do badań ustrojowo-politycznych*, [w:] *Materiały i studia źródłoznawcze*, red. K. Bobowski, Wrocław 1993 (Acta Universitatis Wratislaviensis No 1442. Historia 104).
- Diederich T., *Der höchste Sinn im Siegel: Wege zur Erschliessung des Siegels als Geschichtsquelle*, [w:] T. Diederich, *Siegelkunde*, Köln Weimar Wien 2012.
- Hlebionek M., *Pieczęć jako system informacyjny. Przykład polskich pieczęci królewskich*, „Сфргістичний щорічник”, 3, 2012. *Inskrypcje na pieczęciach. Treść, formy, funkcje*, red. P. Pokora, M. Hlebionek, T. Kałuski, Poznań 2016.
- Kałuski T., *Semiotyka w badaniach sfragistycznych*, [w:] *Znaki i symbole w przestrzeni publicznej*, red. A. Jaworska, R. Jop, K. Madejska, Warszawa 2016.
- Kruszyński T., *Właściwości stylowe polskich monet i pieczęci od czasu renesansu*, Kraków 1933.
- Piech Z., *Ikonografia pieczęci Piastów*, Kraków 1993.
- Piech Z., *Pieczęć jako źródło ikonograficzne*, „Сфргістичний щорічник”, 5, 2015.
- Stadler K., *Das Siegel als Geschichtsquelle und Kunstdenkmal*, „Mitteilungen für die Archivpflege in Bayern”, Sonderheft 1, München 1958.
- Widzewski P., *Średniowieczna śląska pieczęć klasztorna jako środek przekazu informacji (XIII – I poł. XVI w.)*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, red. P. Dymmel, Lublin 1998.

ROZDZIAŁ 6. METODYKA OPRACOWANIA ARCHIWALNEGO PIECZĘCI

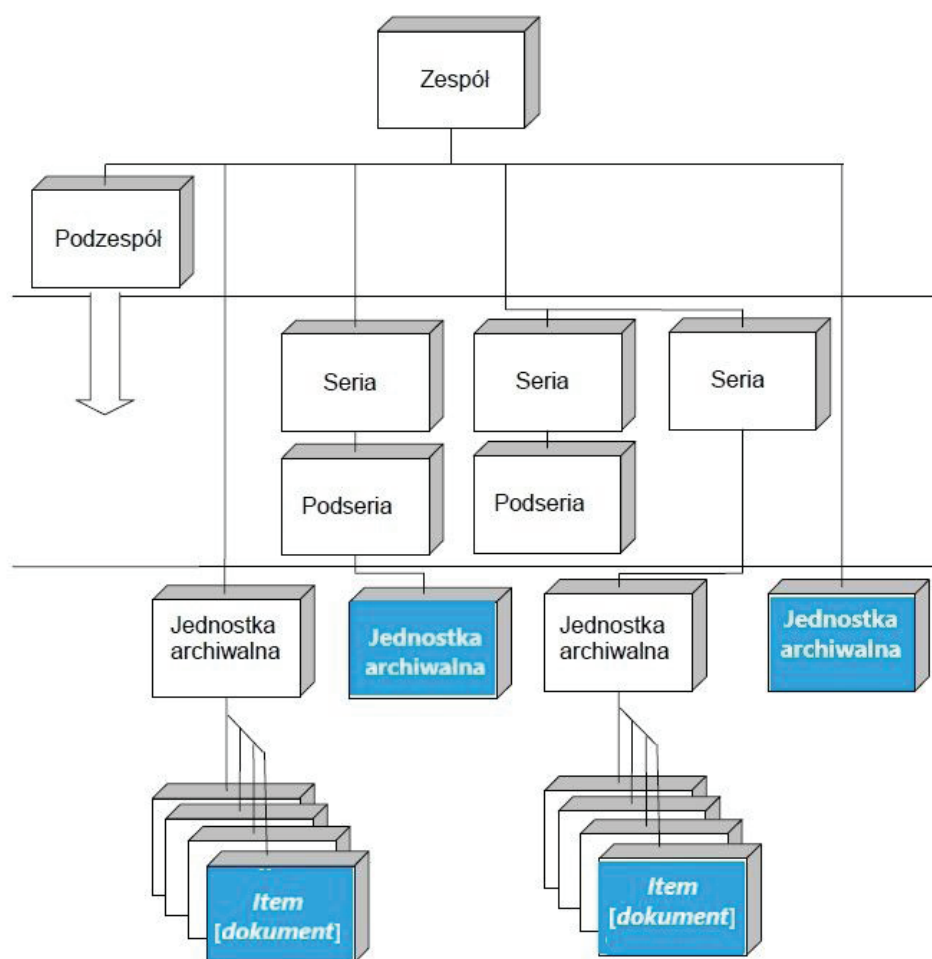
1. ZAGADNIENIA OGÓLNE

Wpływ na metodykę opracowania materiałów sfragistycznych mają zagadnienia plasujące się na pograniczu archiwistyki, sfragistyki, źródłoznawstwa i historii w ogóle. Kluczowe jest samo rozumienie pojęcia pieczęci (zob. rozdz. 1). Zaproponowany wyżej podział obiektów, uważanych dotąd za jednorodne, na dwie grupy: pieczęci (właściwych) i parasigillów niesie z metodycznego punktu widzenia wymierne konsekwencje. Ogranicza bowiem zbiór zabytków, które będą przedmiotem archiwalnego opracowania. Wyodrębnienie parasigillów w osobną grupę powoduje jednak, że w przyszłości należy rozważyć celowość ich gromadzenia, a także – o ile okaże się to konieczne – weryfikację metod opracowania, ponieważ nie zawsze będą posiadały one elementy właściwe wzorcom pieczęci (właściwych) (zob. rozdz. 1, 3).

Tak rozumiane pieczęcie charakteryzuje specyfika wynikająca z miejsca zajmowanego przez nie w strukturze zasobu archiwalnego. Pieczęcie związane z nośnikiem zajmują w niej miejsce poniżej poziomu jednostki archiwalnej (plasując się na poziomach definiowanych przez ISAD (G) jako *item* [*dokument*⁴⁴]). Z kolei pieczęcie luźne, typariusze bądź odlewy będą traktowane jak jednostki archiwalne. Często przy tym obiekty odwołujące się do jednego wzorca pieczęci (zob. rozdz. 3), tj. odciski pochodzące z jednego typariusza, raz występują jako jednostki archiwalne (pieczęć luźna, typariusz), innym razem jako *item* [*dokument*⁴⁵] (np. pieczęć przywieszona do dyplomu). Powoduje to, że przy opracowaniu materiałów sfragistycznych przechowywanych w archiwach pojęcie zespołu archiwalnego będzie miało ograniczone zastosowanie tak dla systematyzacji, jak i dla opisu samych pieczęci. Niespotykane jest bowiem, aby jedyną pozostałością dokumentacji danego twórcy stanowiły materiały sfragistyczne. W większości przypadków zespoły zawierają dokumentację aktową, której towarzyszy czasem dokumentacja innego rodzaju, w tym pieczęcie. I to właśnie relacje łączące pieczęć z konkretnym pismem będą przede wszystkim decydowały o miejscu zajmowanym przez nią w strukturze zasobu. Jeżeli jesteśmy w stanie je ustalić, to pieczęć będzie elementem zespołu (zbioru), w skład którego wchodzi opatrzone nią zapis. Jeżeli nie, mamy do czynienia z pieczęcią luźną. Pieczęcie takie grupuje się w zbiory. Podkreślić przy tym trzeba raz jeszcze, że warunkiem uznania pieczęci za luźną jest brak możliwości ustalenia jej związków z jakimkolwiek dokumentem (pismem) przechowywanym w archiwum. Wyjątek stanowią typariusze. W ich przypadku można dostrzec pewien związek z dokumentacją wytworzoną przez ich dysponenta. Ma on charakter zbliżony do relacji łączących akta z kolekcjami powstałymi w wyniku działalności aktotwórcy. Dlatego też celowym byłoby poszanowanie związków tłoików pieczęci z aktami instytucji, które nimi dysponowały.

⁴⁴ Na określenie „najmniejszego, logicznie niepodzielnego, obiektu” poddającego się opisowi archiwalnemu (ang. *item*, fr. *pièce*, niem. *Einzelstück* / *Einheit*) w przekładzie standardu ISAD (G) na język polski użyty został termin „dokument” (zob. *ISAD(G): Międzynarodowy standard opisu archiwalnego. Część ogólna. Wersja 2*, oprac. H. Wajs, Warszawa 2005, s. 14; 24. Nie jest to rozwiązanie najszybsze, ponieważ w kontekście zasobu archiwalnego budzi jednoznaczne skojarzenia z dokumentem w rozumieniu dyplomatyki i aktoznawstwa. W efekcie prowadzić to może do nieporozumień terminologicznych. Aby uniknąć chaosu terminologicznego, w niniejszym tomie zdecydowano się na konsekwentne używanie dla określenia poziomu opisu nazywanego w polskim przekładzie standardu ISAD (G) „dokumentem” terminu *item* z dookreśleniem [*dokument*] w celu graficznego odróżnienia go od terminu „dokument” używanego w innych partiach tekstu w rozumieniu dyplomatyki. W tym kontekście warto zauważyć, że projekt polskiej *Normy opisu materiałów archiwalnych NOMA* wprowadza dodatkowo pojęcie „części archiwalnej” na oznaczenie najniższego poziomu opisu przeznaczonego dla „najmniejszych niepodzielnych informacyjnie” części *item* [*dokumentu*] (zob. *Normę opisu materiałów archiwalnych w archiwach państwowych NOMA wersja 0.1*, Warszawa 2015, s. 5; s. 23, pkt 6.1.1; s. 27–28, pkt 6.1.2; NDAP, akta sprawy DA-WMP.600.1.2014, tekst projektu online [https://www.archiwa.gov.pl/files/NOMA_0_1\(1\).pdf](https://www.archiwa.gov.pl/files/NOMA_0_1(1).pdf) [dostęp: 20.05.2020]). Choć pojęcia tego nie zna standard międzynarodowy, to może być ono przydatne również dla opisu materiałów sfragistycznych. Dla zachowania jasności wykładu wątek ten nie będzie dalej rozwijany.

⁴⁵ Zob. przyp. 44.

II. 6.1. Miejsca materiałów sfragistycznych w strukturze zasobu archiwalnego

Miejsce pieczęci w strukturze zasobu archiwalnego rzutuje także na ich opis. Ma to szczególne znaczenie przy zastosowaniu reguł opisu wielopoziomowego wynikających ze standardu ISAD (G). Opis pieczęci powinien wówczas zostać poprzedzony charakterystyką obiektów zajmujących nadrzędne miejsce w całej strukturze jednostki archiwalnej, zespołu, zbioru lub zasobu archiwalnego. Szczególne miejsce będzie w niej zajmował wzorzec pieczęci (zob. rozdz. 3). W kontekście opisu archiwalnego stanowi on byt wirtualny, idealne odzwierciedlenie cech właściwych danej pieczęci. Wprowadzenie go do metodyki opracowania materiałów archiwalnych umożliwia logiczne, hierarchiczne uporządkowanie opisów na wielu poziomach (przez przypisanie dysponentowi używanych przezeń wzorców pieczęci [typów], a konkretnemu wzorcowi reprezentujących go odcisków). Poprzez powiązanie z nim poszczególnych egzemplarzy pieczęci poprawia się też ergonomia opisu (jednorazowo dokonuje się charakterystyki wzorca, co pozwala na ograniczenie opisu poszczególnych odcisków do cech formalnych). Elementy składające się na opis pieczęci wynikają z konstrukcji jej systemu informacyjnego, związanego z kolei z jej budową i techniką wykonania (zob. rozdz. 3 i 5), a także z jej właściwości prawnych (zob. rozdz. 2). Inne segmenty opisu związane są z koniecznością zapewnienia tym zabytkom odpowiedniej ochrony konserwatorskiej (zob. rozdz. 7). Wreszcie na głębię opisu wpływ mieć powinny oczekiwania potencjalnych użytkowników (zob. rozdz. 1, 5).

Osobne miejsce w kręgu zagadnień metodycznych zajmują wypracowane głównie na gruncie sfragistyki klasyfikacje (typologie, zob. rozdz. 4). Ponieważ pozwalają one na grupowanie obiektów według pewnych cech wspólnych, stanowią formę uogólnienia wybranych elementów opisu. Z tego też względu mogą być wykorzystywane jako fundament schematu, na którym oparta będzie struktura zbioru pieczęci luźnych, odlewów bądź typariuszy (w tym przypadku zbioru bądź serii w zespole archiwalnym). Mogą też stać się formą indeksu, pozwalającego użytkownikowi na dotarcie do pożądanых przezeń obiektów.

2. ZACHODNIOEUROPEJSKIE ROZWIĄZANIA METODYCZNE

Od połowy XIX wieku, kiedy to zainteresowanie licznymi zachowanymi zbiorami pieczęci spowodowało we Francji działania zmierzające do ewidencjonowania, opisu i udostępniania zasobu sfragistycznego badaczom, kraj ten można uznać za punkt odniesienia dla rozwoju metodyki opracowania i opisu pieczęci. W 1863 roku opublikowano pierwszy inwentarz zbiorów pieczęci z ówczesnego Archiwum Cesarstwa⁴⁶. Inwentarz będący wynikiem wieloletniej pracy został opatrzony w obszerny wstęp zawierający podstawowe wiadomości z zakresu sfragistyki oraz charakterystykę metody systematyzacji pieczęci. Zaproponowana przez Louisa Douëta d'Arcq klasyfikacja stała się podstawą dla rozwoju metodyki opisu pieczęci w innych krajach Europy Zachodniej. Metoda ta dzieliła pieczęcie na grupy, sekcje i serie. Podział na poziomie grup związany był z pochodzeniem pieczęci, wyszczególniano pieczęcie francuskie i obce. Podział na sekcje dotyczył charakteru dysponenta, wyróżniając wśród nich dysponentów świeckich i kościelnych. Poziom serii odnosił się do funkcji czy też statusu dysponenta tłoka – i tak pieczęcie francuskie świeckie uszeregowano w serie: królewskie, książęce, feudalów, miejskie, korporacji itd. Douët d'Arcq zaproponował także formularz opisu pieczęci. Składał się on z 11 pól: dysponent, datacja roczna, region, miejsce na reprodukcję pieczęci, wymiary, sygnatura, opis wyobrażenia, charakterystyka epigraficzna, transkrypcja legendy, informacje o dokumencie, z którym związana jest pieczęć, informacje o publikacjach i numer karty inwentarzowej. Opracowana przez tego badacza karta inwentarzowa dla materiałów sfragistycznych stała się podstawą dla późniejszej międzynarodowej karty opisu sfragistycznego.

1397.	CLISSON,	BRETAGNE.
Connétable de France.		
		
Diamètre 38 mill. — K 57, n° 9¹.		
Un homme de guerre debout, ou à mi-corps, issant d'une tour, coiffé d'un heaume cîmé d'un vol, tenant une épée nue à main droite, et à gauche un bouclier au lion couronné. Dans le champ cinq M gothiques, et sur une banderole la devise «Pour ce qu'il me plest.»		
✠ Seel Olivier, sire de Clisson et de Belleville.		
Appendu à une lettre d'Olivier de Clisson, écrite en français, le 10 octobre 1397.		
N° 202 de l'inventaire.		
N° 34 de la publication.		

Il. 6.2. Karta inwentarzowa dla pieczęci opracowana przez L. Douëta d'Arcq (za: *Collection de sceaux*, oprac. L. Douët d'Arcq, t. I, Paris 1863)

⁴⁶ *Collection de sceaux*, oprac. L. Douët d'Arcq, t. I, Paris 1863.

Jeszcze w latach 60. XX wieku w zasadzie każde z europejskich państw stosowało własny wzór opisu pieczęci⁴⁷. Taki partykularyzm wynikał przede wszystkim ze specyfiki narodowych zbiorów sfragistycznych oraz z faktu, iż do pewnego momentu nie odczuwano potrzeby sumowania doświadczeń i stworzenia uniwersalnego modelu opisu pieczęci. Poza środowiskiem francuskim nieobecna była wówczas głębsza refleksja metodyczna. Różnice opisu pieczęci polegały przede wszystkim na kolejności pól formularza i głębi informacyjnej opisu. Stan taki funkcjonował, nawet w obrębie poszczególnych państw, jeszcze w połowie XX wieku. Potrzebę ujednolicenia sposobu opisu zbiorów sfragistycznych, przynajmniej w krajowych ramach, podkreślał w 1958 r. znany włoski badacz Giacomo Bascapè. W 1960 roku nakładem serii wydawniczej Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych *Przekłady z obcej literatury archiwalnej* opublikowano artykuł jego autorstwa pt. *Zbiory pieczęci. Zagadnienia metod porządkowania, klasyfikacji i katalogowania*⁴⁸. Publikacja ta była swego rodzaju zapowiedzią planowanych przez naczelnego dyrektora archiwów państwowych wytycznych w sprawie jednolitej klasyfikacji i inwentaryzacji pieczęci. Przedstawione tam rozwiązania miały stanowić punkt odniesienia dla polskich archiwistów, o czym niżej.

Swoją wypowiedź Bascapè podzielił na trzy części. Pierwsza z nich dotyczyła zagadnień porządkowania i klasyfikacji zbiorów sfragistycznych. Na kilku przykładach włoskich muzeów i archiwów posiadających zbiory sfragistyczne przedstawił sposoby porządkowania pieczęci przez te instytucje. I choć w szczegółach podejście do problemu układu tych zbiorów było różne, można stwierdzić, iż fundament porządkowania zbiorów sfragistycznych opierał się na ich podziale na trzy główne grupy: pieczęcie kościelne, świeckie i prywatne (a więc według kryterium dysponenta). W drugiej części artykułu Bascapè zaprezentował zasady opisu pieczęci wykonanego tak na potrzeby inwentaryzacyjne instytucji je przechowujących, jak i mającego stanowić podstawę publikacji przeznaczonych dla szerszego grona badaczy. Przedstawione przez Bascapègo 12 elementów opisu dzieli się na trzy bloki informacyjne. Pierwszy z nich poświęcony jest opisowi formalnemu: obejmuje informacje o numerze porządkowym, identyfikacji dysponenta, odczyt legendy, opis wizerunku, opis fizyczny pieczęci. Drugi blok to tzw. opis krytyczny, na który składają się: sygnatura pieczęci, informacje o dysponencie, wiadomości o pieczęci, jej funkcjonowaniu, pochodzeniu i dacie oraz uwagi na temat jej autentyczności. Ostatni blok to komentarz bibliograficzny. W ostatniej części opracowania, będącej faktycznie aneksem, znalazło się kilka przykładowych wzorów opisu pieczęci.

Pierwszym krokiem do wypracowania ogólnych, międzynarodowych metod opisu materiałów sfragistycznych była inicjatywa Międzynarodowej Rady Archiwów, która w 1958 roku powołała do życia Międzynarodowy Komitet Sfragistyczny działający w latach 1958–2012. Jednym z pierwszych działań Komitetu była próba rozeznania w praktykach sfragistycznych poszczególnych państw. Aby to osiągnąć, rozesłano do archiwów na całym świecie ankiety z pytaniami o istniejące zbiory sfragistyczne, stan ich opracowania, metody konserwacji pieczęci, organizację gabinetów sfragistycznych i publikowane wydawnictwa naukowe. Wyniki przeprowadzonych ankiet na łamach „Archeionu” omówił Bogdan Frankiewicz⁴⁹. W 1964 roku Międzynarodowy Komitet Sfragistyczny opracował projekt pierwszych międzynarodowych wytycznych w sprawie opisu pieczęci. Stworzono również wzór jednolitej karty inwentarzowej mającej standaryzować formularz opisu pieczęci w skali międzynarodowej. W dużej mierze powieliła ona rozwiązania zaproponowane niemal 100 lat wcześniej przez Louisa Douëta d’Arcq’a.

Wydarzeniem, które wpłynęło na ujednolicenie europejskiego tezaurusu pojęciowego sfragistyki, była publikacja w 1990 roku *Międzynarodowego słownika sfragistycznego*⁵⁰, (przekład m.in. na język polski pochodzi z 2016 roku⁵¹). Publikacja ta z metodycznego punktu widzenia jest ważna z tego względu, że w obszernym wstępie zaprezentowane zostały tam zasady opisu pieczęci, nad którymi Komitet pracował od lat 60. XX wieku. W okresie późniejszym Komitet podjął prace nad doprecyzowaniem reguł opisu wyobrażeń napieczętnych. Nie zostały one jednak doprowadzone do końca. Mimo tego wskazówki zawarte we wstępie do *Międzynarodowego słownika sfragistycznego* stały się fundamentem, na którym krajowe archiwistyki budowały metodykę opisu materiałów sfragistycznych w bazodanowych systemach informatycznych.

⁴⁷ B. Frankiewicz, *Uwagi o gabinecie sfragistycznym w Archiwum Narodowym w Paryżu i o pracowniach sfragistycznych w innych krajach*, „Archeion”, 35, 1961, s. 137.

⁴⁸ G. Bascapè, *Zbiory pieczęci. Zagadnienia metod porządkowania, klasyfikacji i katalogowania* (= *Przekłady z obcej literatury archiwalnej* nr 5), Warszawa 1960. Praca ta zaczerpnięta z czasopisma *Rassegna degli Archivi di Stato*, zob. *Idem*, *Le raccolte di sigilli: questioni di metodo per l’ordinamento, per la classificazione, per i cataloghi*, „Rassegna degli Archivi di Stato”, 1958, nr 3, s. 324–348.

⁴⁹ B. Frankiewicz, *Zbiory pieczęci w świetle ankiet Międzynarodowego Komitetu Sfragistycznego*, „Archeion”, 42, 1965, s. 269–280.

⁵⁰ *Vocabulaire international de la sigillographie*, red. S. Ricci-Noè, Roma 1990.

⁵¹ *Vocabularium Internationale Sigillographicum*, red. L. Vrtel, K. Müller, M. Hlebionek, V. Keresztes, Bratislava 2016.

1. Sceau de: <i>Dysponent</i>	2. Dates: <i>Daty</i>
LE SCEAU / <i>PIECZĘĆ</i>	
3. Forme: <i>Forma (kształt)</i>	4. Dimensions: <i>Wymiary</i>
5. Légende: <i>Legenda</i>	
6. Description: <i>Opis</i>	
L'EMPREINTE / <i>ODCISK</i>	
7. Matière: <i>Materiał odcisku</i>	8. Couleur: <i>Kolor</i>
9. Mode d'apposition: <i>Sposób mocowania</i> Nature des attaches: <i>Rodzaj wiązań</i>	
10. État de conservation: <i>Stan zachowania</i> 11. Contre-sceau: <i>Contrasigillum</i>	
LE DOCUMENT / <i>DOKUMENT</i>	
12. Date: <i>Datacja</i>	
13. Nature et objet: <i>Natura i przedmiot dokumentu</i>	
14. Formule de corroboration: <i>Koroboracja (zapowiedź przywieszenia pieczęci)</i>	
15. Cote: <i>Sygnatura dokumentu (kod referencyjny)</i>	
REFERENCES / <i>ODSYŁACZE</i>	
16. Moulages: <i>Odlewy</i>	17. Photographies: <i>Zdjęcia</i>
18. Publications: <i>Publikacje</i>	

II. 6.3. *Tłumaczenie karty zalecanej przez Komitet Sfragistyczny Międzynarodowej Rady Archiwów udostępnione na Naukowym Portalu Archiwalnym ArchNet*

Właśnie dynamicznie rozwijające się w latach 90. XX wieku technologie informatyczne istotnie wpłynęły na rozwój międzynarodowej metodyki opisu pieczęci. Dawały one szanse dzielenia się informacjami o zasobach archiwów na szerszą niż dotąd skalę. Takie możliwości pociągnęły za sobą konieczność ujednolicenia opisu materiałów archiwalnych. W 1994 roku Międzynarodowa Rada Archiwów opublikowała międzynarodowy standard opisu archiwalnego ISAD (G) (*General International Standard Archival Description*)⁵². Norma ta stworzyła podstawy do wprowadzenia opisu archiwalnego w zasady opisu wielopoziomowego. Założeniami są: opis konstruowany od szczegółu do ogółu; hierarchiczna budowa informacji o zespole archiwalnym; dostarczanie tylko takich informacji, które są niezbędne dla opisywanego poziomu; łączenie każdego opisu z opisem od niego ogólniejszym; niepowtarzalność informacji, na wyższym poziomie opisu podaje się informacje wspólne dla części składowych znajdujących się na niższych poziomach opisu. W kolejnych latach nastąpiła recepcja standardu na gruntach archiwalnych metodik różnych państw.

Na kanwie powyższych wydarzeń Komitet Sfragistyczny działający przy MRA podjął prace zmierzające do adaptacji standardu ISAD (G) na potrzeby opisu materiałów sfragistycznych. Mimo zapowiedzi Komitetu Sfragistycznego o publikacji standardu na stronach czeskich archiwów opracowanej normy nigdy oficjalnie nie ogłoszono. Projekt standardu w 2009 roku opublikowało rumuńskie czasopismo „Hrisovul”⁵³. Omawiany projekt to synteza

⁵² ISAD(G): *Międzynarodowy standard opisu archiwalnego. Część ogólna. Wersja 2*, oprac. H. Wajs, Warszawa 2005.

⁵³ L.Ş. Szemkovics, *Norme internațională de descriere a sigiliilor (proiect)*, „Hrisovul. Anuarul Facultății de Arhivistică”, 15, 2009, s. 25–31.

wcześniejszych zasad opisu pieczęci wypracowanych przez Komitet Sfragistyczny, a opublikowanych w *Międzynarodowym słowniku sfragistycznym* z rozwiązaniami zastosowanymi w ISAD (G). Norma daje możliwość opisu materiałów sfragistycznych na poziomach: zbioru; serii; jednostki archiwalnej (pieczęć luźna / typariusz); *item* [dokumentu⁵⁴] (np. pieczęć przywieszona do dyplomu). Standard tak jak ISAD (G) składa się z 7 bloków informacji, przy poszczególnych elementach opisu nie wyjaśnia się jednak jego celu, rzadko też podane są przykłady. Autorzy standardu podali jedynie nazwę elementu opisu oraz reguły jego stosowania (można spotkać odesłania do standardu ogólnego, do *Międzynarodowego słownika sfragistycznego* bądź do listy wyboru). Różny jest stosunek pól przejętych z ISAD (G) do pól typowo sfragistycznych. Najwięcej tych drugich znalazło się w blokach opisu zawartości (treści) i układu, które tworzą opis merytoryczny obiektu, oraz w bloku identyfikacji, który tworzy opis formalny. Nowością zaproponowaną przez twórców standardu jest sposób sygnowania pieczęci związanych z dokumentem. Sygnatura konkretnego odcisku miałaby być rozwinięciem sygnatury dokumentu o numer kolejny, a kiedy występowałyby *contrasigillum*, dodawano by określenie „bis”. Zaproponowane tam rozwiązania zostały przyjęte jedynie na gruncie francuskim, gdzie oparto na nich wskazówki dotyczące opisu pieczęci przyjęte do stosowania w 2005 roku⁵⁵, oraz częściowo włoskim⁵⁶.

Komitet Sfragistyczny został oficjalnie rozwiązany w 2012 roku. Ustanie jego działalności stanowi końcową cezurę epoki wzmożonego zainteresowania metodyką archiwalnego opisu pieczęci w skali międzynarodowej.

W ostatnich latach podjęto prace nad problemem opisu pieczęci w środowisku cyfrowym. Prowadzili je jednak już nie tyle archiwiści, ile sfragiści zajmujący się edycją materiałów sfragistycznych. Z ważniejszych projektów trzeba wskazać cyfrowy korpus pieczęci portugalskich⁵⁷ czy projekt *Digital Sigillography Resource*, wykorzystujący do prezentacji materiałów sfragistycznych fotografie cyfrowe wykonane metodą RTI⁵⁸. Osobno trzeba wspomnieć o powstającej we Francji od 2014 roku sfragistycznej bazie danych SIGILLA⁵⁹. Celem jej twórców jest stworzenie łatwego narzędzia wyszukiwawczego dla materiałów sfragistycznych przechowywanych w różnych instytucjach: francuskich archiwach, uniwersytetach i instytucjach badawczych posiadających zbiory pieczęci. Najważniejszym poziomem opisu owej bazy danych jest poziom typu pieczęci (*sceau type*), rozumiany przez jej twórców jako idealna cyfrowa matryca pieczęci, utworzona dzięki zestawieniu informacji pochodzących ze wszystkich znanych egzemplarzy pieczęci wykonanych tym samym tłokiem. Jest to zatem rozwiązanie analogiczne do zastosowanego w publikowanym niżej projekcie *Wskazówek metodycznych* (por. ***wzorzec pieczęci**). Podkreślić jednak trzeba, że proponowane niżej rozwiązania wypracowane zostały w Polsce wcześniej i zupełnie niezależnie od projektu francuskiego.

3. POLSKA METODYKA OPRACOWANIA I OPISU ARCHIWALNEGO MATERIAŁÓW SFRAGISTYCZNYCH W ARCHIWACH PAŃSTWOWYCH

Rozwój polskiej metodyki archiwalnej w zakresie opracowania materiałów sfragistycznych generalnie nie odbiegał od prawidłowości zachodnioeuropejskich. Jeszcze w latach 50. XX wieku stopień opracowania zasobu sfragistycznego w archiwach był znikomy. Według niepełnych informacji podanych przez Mariana Gumowskiego inwentarze swoich zbiorów sfragistycznych posiadało wówczas Archiwum Państwowe w Poznaniu (inwentarz sporządzony przed I wojną światową, spłonął w 1945 roku) oraz Archiwum Główne Akt Dawnych⁶⁰. Próby inwentaryzacji pieczęci jeszcze przed I wojną światową podjęło też archiwum w Toruniu (*Katalog VI. Pieczęcie i tłoki pieczętne*)⁶¹. Także niektóre archiwa działające na ziemiach zachodnich i północnych dysponowały wykazami pieczęci, sporządzonymi jeszcze w czasach niemieckich. Bodaj pierwszym na gruncie polskim głosem dotyczącym opracowania pieczęci był artykuł M. Gumowskiego, opublikowany na łamach „Archeionu” w 1951 roku, ogólnie wskazujący, iż archiwalna opieka nad pieczęciami powinna przejawiać się na trzech płaszczyznach. W pierwszym rzędzie powinna to być konserwacja materiałów sfragistycznych, następnie inwentaryzacja pieczęci, ostatecznie zaś udostępnienie ich do badań sfragistycznych. Inne głosy nie wychodziły poza postulat opracowania archiwalnych

⁵⁴ Zob. przyp. 44.

⁵⁵ *Description des collections sigillographiques*, DITN/RES/2005/003, https://francearchives.fr/file/02e7405d9cbac51397c10fdea37a326dbfc3dc64/static_1086.pdf [dostęp: 29.04.2020].

⁵⁶ *Linee guida alla descrizione e alla gestione del patrimonio documentario*, vol. II. 3, *La scheda sigilli*, http://www.icar.beniculturali.it/biblio/pdf/lgsias/sias_4_sigilli.pdf [dostęp: 29.04.2020].

⁵⁷ *SIGILLVM – Corpus dos selos portugueses*, <http://portugal-sigillvm.net/> [dostęp: 30.04.2020].

⁵⁸ J. McEwan, *Digital Sigillography Resource*, <http://www.digisig.org> [dostęp: 27.07.2020].

⁵⁹ *Base Numérique des Sceaux Conservés en France*, <http://www.sigilla.org> [dostęp: 29.07.2020].

⁶⁰ M. Gumowski, *Pieczęcie w archiwach i ich reprodukcje*, „Archeion”, 19–20, 1951, cz. 2, s. 415.

⁶¹ M. Hlebionek, *Katalog VI. Z dziejów opracowania zasobu sfragistycznego toruńskiego archiwum*, [w:] *Wokół metodyki archiwalnej. Księga dedykowana prof. Wiesławie Kwiatkowskiej w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. W. Chorańczewski, A. Rosa, M. Zmudziński, Toruń 2018, s. 249–261.

„zbiorów” sfragistycznych oraz potrzebę podjęcia prac nad *Corpus sigillorum Poloniae*. Postulat inwentaryzacji zasobu sfragistycznego nie towarzyszyła jednak żadna refleksja metodyczna. Impulsem do podjęcia działań w zakresie metodyki archiwalnej stała się dopiero publikacja w 1960 roku podręcznika *Sfragistyka* autorstwa Mariana Gumowskiego, Mariana Haisiga i Sylwiusza Mikuckiego.

Już w następnym roku (1961) Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych wydał Zarządzenie nr 8 w sprawie wytycznych do opracowania zbiorów pieczęci przechowywanych w archiwach państwowych (dalej: *Wytyczne*)⁶². Przewidywano w nim, że pierwszy etap prac, zakrojony na kilka następnych lat, obejmie staropolskie materiały sfragistyczne znajdujące się w zasobie archiwów państwowych. Inwentaryzacja miała dotyczyć odcisków pieczęci zachowanych przy dokumentach, kolekcji luźnych pieczęci, tłoków pieczętnych oraz kopii odcisków: odlewów i fotografii. Zakładano również, że kolejne fazy inwentaryzacji obejmą wybrane pieczęcie XIX i XX stulecia. Nie wskazano jednak kryteriów doboru materiałów sfragistycznych, odkładając to na czas późniejszy. Opracowaniu pieczęci towarzyszyć miało podjęcie systematycznych prac konserwatorskich zasobu sfragistycznego oraz sporządzanie reprodukcji pieczęci (przede wszystkim odlewów z zachowanych odcisków). Przy Archiwum Głównym Akt Dawnych powołano do życia Pracownię Sfragistyczną, która miała koordynować prace inwentaryzacyjne. Zadanie jej organizacji powierzono Stefanowi K. Kuczyńskiemu. Jednym z celów działania Pracowni Sfragistycznej było utworzenie centralnego inwentarza pieczęci znajdujących się we wszystkich archiwach państwowych. W związku z tym na archiwa został nałożony obowiązek okresowego przysyłania kart inwentarzowych oraz fotografii pieczęci opracowanych. Wzmiankowany powyżej centralny inwentarz pieczęci miał stanowić punkt wyjścia do projektowanego wówczas *Corpus sigillorum Poloniae*.

Zagadnienia metodyczne w *Wytycznych* z 1961 roku podzielono na trzy części. Uwagi ogólne zawarte w pierwszej części wyjaśniają stosowane dalej pojęcia. Kluczowym dla przyjętych dalej rozwiązań jest pojęcie zbioru pieczęci, który obejmował tak pieczęcie powiązane z dokumentami (aktami), pieczęcie luźne, tłoki pieczęci, jak i kopie pieczęci. Następnie prezentowane są możliwości podziałów zbiorów pieczęci, opartych na kryteriach: merytorycznym (tj. ze względu na formę przekazu: oryginalny tłok, oryginalny odcisk bądź kopia pieczęci), materiału pieczętnego, przynależności państwowej dysponenta, osoby właściciela, wyobrażenia napieczętnego. Autorzy *Wytycznych* podkreślają, że szczególnie istotne z archiwalnego punktu widzenia są podziały oparte na kryterium merytorycznym, materiału pieczętnego oraz kategorii dysponenta. Ważne, ale już z naukowego punktu widzenia, są dla nich podziały wynikające z ikonografii pieczęci. Kolejna część *Wytycznych* poświęcona zagadnieniom szczegółowym przeprowadza kolejno przez fazy opracowania zbioru pieczęci. Opracowanie dzieli na trzy etapy. Rozpoczyna je systematyzacja, polegająca na próbie powiązania odcisków oderwanych od pism z dokumentami, wyodrębnieniu niezidentyfikowanych pieczęci luźnych, tłoków i reprodukcji w osobne kolekcje. Drugi etap, czyli inwentaryzacja, obejmuje spisanie obiektów wchodzących w skład zbioru pieczęci. Na trzecim etapie następuje sporządzenie inwentarzy, katalogów i indeksów. Podkreślić trzeba, że wytyczne nie przewidują fizycznej segregacji inwentaryzowanych obiektów, co jest konsekwencją przyjętego na wstępie rozumienia zbioru pieczęci. Ponieważ w jego skład mają wchodzić także pieczęcie związane z dokumentami, ich porządkowanie zgodne z przyjętymi w *Wytycznych* wskazówkami byłoby po prostu niemożliwe. W tym przypadku, zgodnie z literą *Wytycznych*, inwentaryzacja pieczęci stanowi jedynie dopełnienie opracowania zbiorów dokumentów lub dokumentowych części zespołów, którego podstawowe zasady określają odrębne wskazówki metodyczne⁶³.

Wytyczne nie podają jednak metody fizycznej segregacji pieczęci luźnych, tłoków czy kopii pieczęci. Ich systematyzacja, tak jak i pieczęci połączonych z dokumentami, ma się odbywać na poziomie informacyjnym, na etapie konstruowania inwentarza, a później katalogu zbioru pieczęci. Struktura inwentarza powinna zostać oparta na schemacie wynikającym z podziałów pieczęci na grupy według dysponentów, a dalej, w obrębie danej grupy, powinien mieć on charakter alfabetyczny. Identyczny układ przyjęto dla katalogów pieczęci. W ujęciu *Wytycznych* różnica między inwentarzem a katalogiem pieczęci wynika ze stopnia szczegółowości opisu. Inwentarz powinien zawierać precyzyjny opis każdego obiektu wchodzącego w skład zbioru sfragistycznego, a katalog powinien mieć charakter zbiorczy i zestawiać wszystkie sygnatury odnoszące się do jednego wzorca pieczęci, uogólniać ich chronologię, a w zakresie opisu wyobrażenia odwoływać się do typu ikonograficznego pieczęci konkretnego dysponenta. Zatem stanowi on właściwie dopełnienie inwentarza pieczęci, pomocne użytkownikowi na wstępnym etapie kwerendy. Inwentaryzację i katalogowanie zamyka opracowanie indeksów. *Wytyczne* przewidują dla zbiorów pieczęci trzy ich rodzaje: osobowy, geograficzny i rzeczowy. W tym ostatnim przypadku nie wskazywano jednak, poza aspektami heraldycznymi, jaki rodzaj informacji należy w nim uwzględnić.

W dalszej kolejności omówiono w *Wytycznych* również kwestie reprodukcji pieczęci, metod oczyszczania,

⁶² *Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych w latach 1952–2000*, oprac. M. Taranowska i E. Rosowska, Warszawa 2001, s. 302–310.

⁶³ *Wytyczne opracowania dokumentów pergaminowych i papierowych*, oprac. J. Płocha, Warszawa–Łódź 1985.

dezynfekcji i konserwacji oraz sposobów przechowywania zbioru pieczęci. Inwentaryzację i katalogowanie zbiorów pieczęci należało przeprowadzać na kartach inwentarzowych wzór NDAP-0-3. Stąd w trzeciej części *Wytucznych* wyjaśniono zasady adaptacji karty do opisu pieczęci związanych z dokumentami, pieczęci luźnych oraz typariuszy. Pole pierwsze przeznaczone jest na znak archiwum przechowującego pieczęć, w polu drugim należy wskazać przynależność zespołową oraz dane dysponenta pieczęci i informację o ewentualnej pieczęci odwrocia (*contrasigillum*), w polu trzecim wpisuje się sygnaturę dokumentu, przy którym widnieje pieczęć. Pole czwarte jest przeznaczone właściwemu opisowi inwentarzowemu, podaje się w nim literalny odczyt legendy wraz z opisem wizerunku napieczętnego; w piątym polu wpisuje się datę dokumentu, przy którym znajduje się pieczęć; pole szóste służy opisowi fizycznemu pieczęci; siódme zaś – opisowi stanu zachowania pieczęci i ewentualnym informacjom o zabiegach konserwatorskich oraz o reprodukcji; w polu ósmym podaje się bibliografię pieczęci oraz miejsca jej publikacji. Tradycyjnie w polu dziewiątym odnotowuje się uwagi, np. wyjaśnienie przesłanek o fałszerstwie pieczęci. W powyższy sposób powinno się wypełnić kartę inwentarzową dla odcisku pieczęci związanego z dokumentem.

1 ARCHIWUM: AP Szczecin	2 ZESPÓŁ: Archiwum książąt szczecińskich DYSPOONENT: Henryk Walezy, król elekt Polski, wielki książę litewski	3 SYGNATURA: I/ 645	
4 LEGENDA: pieczęć anepigraficzna OPIS WYOBRAŻENIA: W polu pieczęci, otoczonym ząbkowanym otokiem, pod otwartą koroną o pięciu fleuronach, tarcza herbowa z herbem króla: pod kołnierzem turniejowym trzy lilie w roztrój. Wokół tarczy łańcuch z orderem św. Michała[?].			
5 DATA DOKUMENTU: Paryż, 24 września, 1573	6 OPIS FIZYCZNY: okrągła, śr. 35 mm odcisk przez papier w czerwonym wosku	7 OPIS KONSERWATORSKI: stan zachowania dobry	
8 PUBLIKACJE: -	9 REPRODUKCJA:		

Il. 6.4. Karta inwentarzowa NDAP-0-3 do inwentaryzacji pieczęci wg Wytucznych z 1961 r.

W przypadku pieczęci luźnej i tłoka pieczętnego schemat wygląda niemal identycznie, z tą różnicą, iż w polu drugim zamiast przynależności zespołowej odnotowuje się, że jest to pieczęć luźna bądź tłok, w polu piątym z kolei określa się chronologię obiektu. Jeśli odcisk luźny nie posiada daty w legendzie lub też tłok nie nosi wrytej daty, wyznacza się ją na podstawie analizy stylistycznej, epigraficznej i heraldycznej, z dokładnością możliwie do połowy stulecia. Można się też odwoływać do analogicznych, ale wydawatych, egzemplarzy danej pieczęci. W dalszej kolejności wyjaśniono, jak wypełniać wzór karty inwentarzowej na potrzeby stworzenia katalogu zbiorczego. Wykorzystano tu ten sam wzór karty, z tym że pole drugie przeznaczone na wskazanie dysponenta i typu pieczęci, pole czwarte zaś na zestawienie sygnatur zinwentaryzowanych wcześniej egzemplarzy. Pozostałe pola, wyłączwszy pole pierwsze ze skrótem nazwy archiwum, pozostają puste. Do *Wytucznych* dołączono przykładowo wypełnione wzory kart inwentarzowych dla odcisku pieczętnego oraz tłoka pieczęci i wzór katalogowej karty zbiorczej. Całość zamyka wykaz bibliograficzny.

Ożywienie zainteresowania problematyką opracowania pieczęci spowodowało, że w tym czasie przedstawiciele polskich archiwów czynnie włączyli się w prace Międzynarodowego Komitetu Sfragistycznego. Oprócz Bogdana Frankiewicza (Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Szczecinie) mieli w nich swój udział również Kazimiera Chojnacka (Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Poznaniu) i Stefan Krzysztof Kuczyński (Archiwum Główne Akt Dawnych, później Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk). Wobec powyższego dziwi niewykorzystanie szansy na recepcję wypracowanych przez Komitet Sfragistyczny rozwiązań na gruncie polskiej metodyki opisu pieczęci.

Wyjaśnienie przyczyn takiego stanu rzeczy możemy znaleźć w komentarzu do stanu realizacji *Wytycznych* z 1961 r. opublikowanym na łamach „Archeionu” przez Kazimierę Chojnacką⁶⁴. Autorka zwracała w nim uwagę przede wszystkim na fakt, że nie wszystkie archiwa państwowe opracowywały swoje zbiory sfragistyczne. Wynikało to jej zdaniem z braku odpowiednio przygotowanych do tego pracowników archiwalnych. Jako rozwiązanie zaproponowała cyklicznie organizowane kursy szkoleniowe dla pracowników archiwów oraz konferencje, na których mogliby oni wymieniać swoje doświadczenia z pracy z materiałem sfragistycznym. Ważnym czynnikiem hamującym postęp opracowania pieczęci były według niej uwarunkowania organizacyjne archiwów. Trudności opracowania materiałów sfragistycznych, wynikające ze złożoności materii, powodowały, że w praktyce najczęściej jeden pracownik archiwum oddelegowany do tego zadania nie był w stanie poradzić sobie z jego realizacją. Zwłaszcza wówczas, kiedy prowadził te prace jako zajęcie dodatkowe. Na podstawie własnych doświadczeń z Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Poznaniu autorka zgłosiła w swoim tekście pewne uwagi natury metodologicznej i terminologicznej odnoszące się do systemu ewidencji zbiorów sfragistycznych. Według Chojnackiej błędnie określone w *Wytycznych* tworzenie inwentarza ogólnego zbiorów pieczęci i tłoków jest *de facto* katalogiem ogólnym materiałów sfragistycznych przechowywanych w danym archiwum. W kontekście zalecanego tworzenia indeksów zauważa, że największą wartość praktyczną dla badaczy wnosi indeks rzeczowy. Indeksy osobowe i geograficzne wydają się zbędne, jeżeli zgodnie z założeniem *Wytycznych* katalog ogólny byłby konsekwentnie systematyzowany według grup dysponentów, a w ich obrębie alfabetycznie porządkowany według nazw i imion własnych dysponentów pieczęci. Niewątpliwym plusem *Wytycznych* z 1961 roku według Chojnackiej jest systematyzacja wszystkich wymienionych pomocy ewidencyjnych według tego samego modelu. Autorka zwróciła uwagę, że zarówno opracowanie zbiorów sfragistycznych, jak i przesyłanie kart inwentarzowych do Pracowni Sfragistycznej przy AGAD nie było odpowiednio egzekwowane. Na zakończenie wysunęła postulat tworzenia międzyarchiwalnych katalogów pieczęci o charakterze tematycznym i pertynencyjnym (m.in. katalogów regionalnych czy katalogów wizerunków napieczętnych). Propozycja ta ma swoje korzenie we francuskiej sfragistyce XIX wieku, kiedy zaczęto opracowywać regionalne katalogi pieczęci. Uwagi te pozostały jednak bez echa.

Dziesięć lat później w książce *Metodyka pracy archiwalnej* w rozdziale poświęconym opracowaniu materiałów archiwalnych okresu staropolskiego Kazimiera Chojnacka w jednym z podrozdziałów omówiła zagadnienie opracowania pieczęci⁶⁵. Przykład tego podręcznika pokazuje recepcję *Wytycznych* z 1961 r. na gruncie dydaktycznym. Jest ona widoczna również w kilku innych podręcznikach akademickich. Krótkie omówienie inwentaryzowania pieczęci i specyfiki wypełniania karty inwentarzowej znajduje się w podręczniku *Archiwistyka* z 1989 roku⁶⁶. Przykładowe opisy pieczęci, wykonane na podstawie *Wytycznych* z 1961 roku, podaje również Halina Robótka, omawiając charakterystykę karty inwentarzowej w podręczniku akademickim *Opracowanie i opis archiwaliów*⁶⁷. Również w pracy Wiesławy Kwiatkowskiej o metodyce archiwalnej jest mowa o tym, iż kwestie opracowania pieczęci regulują *Wytyczne* z 1961 roku⁶⁸. Przykłady te pokazują pogłębiającą się petryfikację modelu opracowania materiałów sfragistycznych, mimo postępujących przemian w zakresie metodyki archiwalnej (szczególnie opisu archiwalnego).

W 1993 roku problem opisu pieczęci podjęli badacze ze środowiska wrocławskiego, Dariusz Bednarek, Janusz Kokosza, Dorota Sokołowska i Dorota Żygadło. Zwrócono wtedy uwagę na fakt, iż stosowane do opisu pieczęci karty inwentarzowe NDAP-0-3, wypełniane zgodnie z *Wytycznymi* z 1961 roku, nie oddają w pełni bogactwa informacji, jakie niosą ze sobą pieczęcie. Opracowany nieco później projekt opisu materiałów sfragistycznych w formacie FOPAR zakładał dwuczęściowy opis pieczęci przywieszonych do dokumentów pergaminowych, na opracowanych na tę potrzebę kartach inwentarzowych A i B. Pierwsza miała uwzględniać wszystkie elementy wspólne dla odcisków pochodzących z jednego typariusza (tzw. wzorzec tłoka), druga zaś miała być poświęcona cechom indywidualnym każdego odcisku⁶⁹.

⁶⁴ K. Chojnacka, *Międzyarchiwalny katalog materiałów sfragistycznych*, „Archeion”, 73, 1982, s. 101–110.

⁶⁵ K. Chojnacka, *Opracowywanie pieczęci*, [w:] *Metodyka pracy archiwalnej*, red. S. Nawrocki i S. Sierpowski, Poznań 2001 (wydanie IV), s. 94–113.

⁶⁶ H. Robótka, B. Ryszewski, A. Tomczak, *Archiwistyka*, Warszawa 1989, s. 110.

⁶⁷ H. Robótka, *Opracowanie i opis archiwaliów: podręcznik akademicki*, Toruń 2010, s. 123–124.

⁶⁸ W. Kwiatkowska, *Dorobek polskiej archiwistyki w zakresie metodyki opracowania zasobu archiwalnego*, Warszawa 2014, s. 114.

⁶⁹ D. Bednarek, E. Jabłońska, J. Kokosza, D. Żygadło, *Pieczęcie przy dokumentach pergaminowych – stan zachowania i potrzeby konserwatorskie*, [w:] *Naukowe podstawy ochrony i konserwacji dzieł sztuki oraz zabytków kultury materialnej*, red. A. Strzelczyk, S. Skibiński, Toruń 1993, s. 322–326; D. Bednarek, D. Sokołowska, D. Żygadło, *Problem opisu pieczęci (w formacie FOPAR na podstawie kart inwentarzowych pieczęci A i B)*, [w:] *Komputeryzacja Archiwów*, tom 1, *Problemy opracowania archiwaliów staropolskich w skomputeryzowanych systemach informacyjnych*, red. B. Ryszewski, Toruń 1994, s. 29–42.

Il. 6.5. Strona startowa bazy danych SIGILLUM 97

Zaproponowane konstrukcja i format opisu stanowiły podwaliny do opracowania bazy danych SIGILLUM, którą w 2002 roku przedstawiło środowisko wrocławskich archiwistów (Dariusz Bednarek, Roman Stelmach i Dorota Żygadło). Proponowany format składał się z trzech poziomów różniących się przedmiotem opisu. Poziom I miał zawierać informacje o dysponencie pieczęci (o liczbie innych tłoków, którymi dysponował oraz o liczbie odcisków z danego tłoka znajdujących się w zasobie danego archiwum). Poziom II poświęcono opisowi wzorca tłoka, składają się na niego: identyfikacja dysponenta pieczęci, datacja, klasyfikacja ze względu na dysponenta, opis wyobrażenia napieczętnego i charakterystyka paleograficzna legendy, odczyt i rozwiązanie legendy, opis wizerunku, kształt i wymiary pieczęci, dane o publikacjach, informacje o autentyczności pieczęci, wskazanie, czy zachował się typariusz. Ostatni poziom poświęcony był opisowi pojedynczego odcisku i zbierał dane o: umiejscowieniu odcisku w zasobie archiwum (sygnatura); charakterystyce konserwatorskiej: ubytkach i czytelności pieczęci; sposobie przymocowania pieczęci do dokumentu oraz o występowaniu *contrasigillum*.

Bazę testowano w archiwach państwowych, jednak ponieważ nie odpowiadała ona obowiązującym cały czas przepisom metodycznym z 1961 roku, zaniechano wdrażania projektu. Mimo to twórcy bazy danych w dalszym ciągu ją udoskonalali i w 2006 roku przedstawili kolejną wersję, w większym stopniu uwzględniającą międzynarodowe standardy ISAD (G) i ISAAR (CPF).

Il. 6.6. Strona główna bazy danych SIGILLUM 2006

W tym samym czasie (2003 rok) niezależnie od rozwijanego projektu SIGILLUM Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych przekazała do opiniowania przez archiwa państwowe projekt nowych wskazówek metodycznych dotyczący zasad opracowania materiałów sfragistycznych⁷⁰. Było to w zasadzie uaktualnienie *Wytycznych* z 1961 roku.

⁷⁰ Po zaopiniowaniu przez archiwa państwowe projekt był przedmiotem dalszych prac Centralnej Komisji Metodycznej. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Zakładowe, sygn. 583/8, 583/9, 583/90.

Projekt podzielony był na trzy części: pierwsza przedstawiała założenia ogólne; część druga, zasadnicza, dotyczyła opracowania zbiorów sfragistycznych. W ostatniej części znalazły się załączniki z charakterystyką elementów opisu pieczęci oraz sposobem ich wypełniania. Nowością był zapis wskazujący, iż inwentaryzację powinno się prowadzić w bazie danych. Formę opisu zaczerpnięto ze standardu ISAD (G), nie stosując jednak zasad opisu wielopoziomowego. Opis zarówno pieczęci związanych z dokumentem, pieczęci luźnych i tłoków pieczętnych składać się miał z 21 pól, wspólnych dla różnych form materiałów sfragistycznych. Jedynym rozróżnieniem jest zaznaczenie w polach 6, 12 i 13, że opis dotyczy tłoka, nie odcisku pieczęci. Na wzór standardu ISAD (G) opis składa się z pól przydzielonych do bloków informacyjnych. W tym przypadku na blok identyfikacji składają się pola od 1 do 10, są to: kod kraju, numer archiwum, numer zbioru, ciąg dalszy numeru zbioru⁷¹, nazwa zespołu, dysponent pieczęci, sygnatura archiwalna, sygnatury dawne, rodzaj pieczęci (ze względu na materiał wykonania i sposób przywieszenia), wymiary oraz pole 14: data użycia pieczęci. Do bloku proveniencji i archiwizacji można zaliczyć pole 6: dysponent pieczęci. Blok poświęcony opisowi zawartości tworzą pola 12 i 13: legenda pieczęci i wizerunek napieczętny. Pola 11–12: stan fizyczny pieczęci, legenda (określenie rodzaju pisma) oraz 17–18: sygnatura reprodukcji, warunki udostępniania tworzą blok warunków udostępniania. Blok materiałów uzupełniających stanowi pole 15: literatura dotycząca odcisku. W bloku uwag znajduje się pole 16: uwagi. Blok kontrolny tworzą pola 19–21 zaczerpnięte ze standardu ISAD (G).

Po wprowadzeniu zmian do projektu zamieszczono go w serwisie internetowym archiwa.gov.pl. Kolejna propozycja nowych wskazówek także wzbudziła zastrzeżenia wśród archiwistów, czego wyrazem była dyskusja toczona na Internetowym Forum Archiwalnym⁷². Na łamach „Archiwisty Polskiego” głos w dyskusji na temat rozwiązań metodycznych i problemów archiwalnego opisu pieczęci zabrali również Marcin Hlebionek i Paweł Gut⁷³. Wspomniana ożywiona dyskusja na temat propozycji nowych wskazówek doprowadziła do kilku wniosków. Przede wszystkim stwierdzono nieuwzględnienie w opisie pieczęci jej związku z dokumentem, przy którym jest przywieszona bądź na którym jest odcisnięta. Korekt i ujednolicenia wymagały również używana w nich terminologia, jak i klasyfikacje pieczęci. Wskazówki te nie rozstrzygały istotnej kwestii: czy sporządzany opis ma dotyczyć indywidualnie każdego zachowanego odcisku pieczęci, czy też należy opisać tłok pieczęci jako jej wzorzec idealny. Wskazywano także na istotne braki w zakresie bibliografii. Projekt ten został również krytycznie oceniony w 2007 roku przez zewnętrznego recenzenta prof. Zenona Piecha⁷⁴.

W związku z tym zaangażowani w prace nad bazą SIGILLUM, a także biorący udział we wspomnianej dyskusji archiwiści z archiwów państwowych z Wrocławia, Szczecina i Bydgoszczy przedstawili własne *Założenia wstępne projektu instrukcji metodycznej do opracowania materiałów sfragistycznych przechowywanych w archiwach państwowych*⁷⁵. Ich podstawą było stwierdzenie, iż metodyka opracowania materiałów sfragistycznych powinna ewoluować zgodnie z kierunkami zmian w metodyce ogólnej. Stąd nowe wskazówki metodyczne winny posługiwać się zasadami opisu wielopoziomowego. Przyjęto również, że wskazówki powinny być zgodne z innymi rozwiązaniami stosowanymi w międzynarodowych standardach jak ISAD (G), ISAAR (CPF) i ISDIAH. W dalszej kolejności postulowano, aby podstawą opisu nie był pojedynczy odcisk, lecz idealny wzorzec tłoka, czyli charakterystyka cech wspólnych odcisków pochodzących z jednego typariusza (zob. rozdz. 3). W ujęciu tym struktura opisu miała wyglądać następująco: jeden twórca (dysponent) – przypisane mu określone wzorce tłoka, każdemu wzorcowi tłoka – przypisane konkretne odciski, co w efekcie daje pożądaný opis wielopoziomowy.

26 marca 2008 roku Naczelny Dyrektor Archiwów Państwowych powołał zespół naukowy ds. przygotowania wskazówek metodycznych do opracowania materiałów sfragistycznych w zasobie archiwów państwowych, w którego skład weszli autorzy opisanych wyżej założeń. Pierwszy etap prac zespołu zakończono w marcu 2010 roku (zob. *Wstęp*). W ich trakcie okazało się, iż proponowane wprowadzenie zasad wielopoziomowego opisu archiwalnego dla materiałów sfragistycznych nie jest łatwe i wymaga pogłębienia refleksji teoretycznej⁷⁶. Po blisko 10 latach

⁷¹ Pierwsze cztery elementy wynikały z dostosowania projektu opisu do standardu ISAD(G) i obowiązujących w archiwach państwowych zasad ewidencjonowania zasobu w systemie informatycznym – wówczas System Ewidencji Zasobu Archiwalnego SEZAM.

⁷² Wątek: „Projekt wskazówek metodycznych dot. oprac. mat. sfragist.”, rozpoczęty 13 lipca 2006 r. <http://www.ifar.pl/index.php/topic,500.0.html> [dostęp: 3.04.2020].

⁷³ M. Hlebionek, *W stronę Sigillum. Problemy opisu pieczęci w polskich archiwach*, „Archiwista Polski”, 2006, nr 4(44), s. 9–26; P. Gut, *Problemy inwentaryzacji kolekcji tłoków pieczętnych w Archiwum Państwowym w Szczecinie*, „Archiwista Polski”, 2007, nr 1(45), s. 7–13.

⁷⁴ Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Archiwum Zakładowe, sygn. 584/19, 584/21.

⁷⁵ *Założenia wstępne projektu instrukcji metodycznej do opracowania materiałów sfragistycznych przechowywanych w archiwach państwowych*, dokument dostępny on-line: <http://adacta.archiwa.net/file/sceaux/sigillum20071005ost.pdf> [dostęp: 1.05.2020].

⁷⁶ Warto zauważyć, że w pracach zespołu naukowego do spraw analizy i nowelizacji wskazówek metodycznych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych, pracującego na przełomie lat 2012 i 2013, pod uwagę wzięto już nowy projekt wytycznych, a nie nadal obowiązujące wskazówki z 1961 r., jak było to w odniesieniu do innych normatywów. *Analiza wskazówek metodycznych*

prac, konsultacji, testowania i poprawek omawiany projekt *Wskazówek metodycznych* jest przedmiotem niniejszej publikacji⁷⁷.

Przystępując do porównania *Wytocznych* z 1961 roku i prezentowanego poniżej projektu wskazówek metodycznych do opracowania materiałów sfragistycznych (dalej: *Wskazówki*) należy podkreślić, iż *Wytoczne* z 1961 roku w dalszym ciągu są obowiązujące w archiwach państwowych. To, co przede wszystkim różni proponowane założenia od obowiązujących *Wytocznych*, to wspominany już kilkakrotnie opis wielopoziomowy, którego celem jest określenie miejsca danego obiektu w strukturze zespołu lub zbioru archiwalnego. Wynikają z tego również założenia utworzenia kartoteki haseł wzorcowych (np. kartoteki dysponentów), jak i oparcie opisu pieczęci na idealnym wzorcu tłoka. Proponowana struktura opisu pozwala odtworzyć i zaprezentować system sfragistyczny, którym posługiwał się dany dysponent, w prostszy sposób niż przez zalecane w *Wytocznych* z 1961 roku katalogi.

Nowością względem *Wytocznych* z 1961 roku jest zastosowanie przy tworzeniu opisu standardów międzynarodowych. Ogólna budowa *Wskazówek* jest oparta na standardzie ISAD (G). Trzeba jednak dodać, iż proponowany we *Wskazówkach* opis dysponenta pieczęci jest zawarty w rekordzie hasła wzorcowego tworzonego na podstawie normy ISAAR (CPF), podobnie opis przechowywcy obiektów sfragistycznych formułowany jest przy wykorzystaniu normy ISDIAH. Ważnym elementem prezentowanych *Wskazówek* jest słownik, którego hasła bazują na *Międzynarodowym słowniku sfragistycznym*. Niektóre inne rozwiązania w nich przyjęte, np. metoda oznaczania uszkodzeń pieczęci, zostały w międzyczasie zaadaptowane przez metodyki innych krajów⁷⁸. Ponieważ *Wskazówki* powstawały z myślą o wykorzystaniu ich przede wszystkim w systemie informatycznym, podjęto również prace zmierzające do opracowania bazy danych. Trwały one od kwietnia 2014 do grudnia 2015 roku. W efekcie prowadzący je od strony informatycznej inż. Rafał Raczynski (Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu) stworzył w pełni funkcjonalne narzędzie obsługujące wszystkie pola opisu wszystkich bloków wskazówek (opisy: archiwum, dysponenta, wzorca pieczęci, odcisku, typariusza, kopii trójwymiarowej, a także dokumentu związanego z pieczęcią) uzupełnione o bloki słownika i raportów. Baza danych, która otrzymała nazwę *Σφραγίς* [SPHRAGIS], jest pełną implementacją na grunt praktyczny prezentowanego niżej metodycznego standardu opisu sfragistycznego.

II. 6.7. Formularz opisu wzorca pieczęci w bazie danych *Σφραγίς*

wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych (M. Andrasz-Mrozek, A. Laszuk, A. Makówka), „Archeion”, 114, 2013, 121–146; por. raport końcowy prac zespołu – Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, akta sprawy DA-WMN.035.1.2013.

⁷⁷ Szczegółowy opis drogi do ostatecznego kształtu *Wskazówek* przedstawił M. Hlebionek w pracy *O opracowaniu materiałów sfragistycznych w archiwach państwowych*, [w:] *Toruńskie Konfrontacje Archiwalne*, t. VI, *Pogranicza archiwistyki*, red. W. Chorążyczewski, A. Rosa, Toruń 2019, s. 229–250. Por. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, akta spraw WEI/92/10/2008, WEI/92/1/2009, DUE/92/1/2010, DA-WMN.600.1.2013, DA-WMP.600.2.2016 i DA.600.8.2018. Ta ostatnia sprawa prowadzona była już w systemie EZD, którego parametry nie pozwoliły na dodanie do niego dużego pliku z projektem *Wskazówek*. Pozostaje on więc na płycie CD w składzie informatycznych nośników danych. O zakresie recepcji we *Wskazówkach międzynarodowych standardów opisu archiwalnego* zob. A. Baniecki, *Krajowe adaptacje międzynarodowych standardów archiwalnych*, „Archeion”, 112, 2011, s. 187.

⁷⁸ Zob. *Метадычныя рэкамендацыі па апісанні сфрагістычных матэрыялаў XV–XVIII стст. у архівах Беларусі*, oprac. А. І. Шаланда, Мінск 2015.

Kierując się przyświecającą *Wskazówkom* zasadą niepowtarzalności treści, zostanie pominięta szersza ich charakterystyka – czytelnik może sięgnąć do właściwego tekstu proponowanych zasad.

WYBRANA LITERATURA

- Bascapé G., *Zbiory pieczęci. Zagadnienie metod porządkowania, klasyfikacji i katalogowania*, (= *Przekłady z obcej literatury archiwalnej* nr 5) Warszawa 1960.
- Chojnacka K., *Opracowywanie pieczęci*, [w:] *Metodyka pracy archiwalnej*, pod red. Stanisława Nawrockiego i Stanisława Sierpowskiego, Poznań 2001.
- Frankiewicz B., *Zbiory pieczęci w świetle ankiet Międzynarodowego Komitetu Sfragistycznego*, „Archeion”, 42, 1965.
- Frankiewicz B., *Uwagi o gabinecie sfragistycznym w Archiwum Narodowym w Paryżu i o pracowniach sfragistycznych w innych krajach*, „Archeion”, 35, 1961.
- Hlebionek M., *W stronę Sigillum. Problemy opisu pieczęci w polskich archiwach*, „Archiwista Polski”, 2006, nr 4 (44).
- Hlebionek M., *O opracowaniu materiałów sfragistycznych w Archiwach Państwowych*, [w:] *Toruńskie Konfrontacje Archiwalne*, t. VII, *Pogranicza Archiwistyki*, red. W. Chorażyczewski, A. Rosa, Toruń 2019.
- Hlebionek M., *Pieczęć jako obiekt archiwalny. Wybrane problemy*, [w:] *Toruńskie Konfrontacje Archiwalne*, t. II, *Teoria archiwalna: wczoraj – dziś – jutro*, red. W. Chorażyczewski, A. Rosa, Toruń 2011.
- Hlebionek M., *Problemy opisu materiałów sfragistycznych w polskich archiwach*, „Сфрагістычныі щорічник”, 1, 2011.
- Hlebionek M., *ISAD (P) – międzynarodowy standard opisu archiwalnych materiałów sfragistycznych*, [w:] *Archiwa, źródła, historia. Prace ofiarowane w siedemdziesiąte urodziny Profesora Władysława Stępiaka*, red. E. Rosowska, H. Wajs, Warszawa 2018.
- Kuczyński S.K., *Inwentaryzacja pieczęci w archiwach państwowych*, „Studia Źródłoznawcze”, 7, 1962.

ROZDZIAŁ 7. ZALECENIA KONSERWATORSKIE DLA ZBIORÓW SFRAGISTYCZNYCH

1. WSTĘP

W polskich archiwach i muzeach znajdują się bogate zbiory zabytkowych pieczęci datowanych na XII–XX wiek. W zbiorach dominują pieczęcie wykonane z wosku pszczelego lub masy woskowej przywieszane lub odcisnięte bezpośrednio na dokumentach pergaminowych, choć te ostatnie są wielką rzadkością i występują w zaledwie kilku egzemplarzach. Bulle wytłaczane były w metalach, przeważnie w ołowiu, i przywieszano je do dokumentów pergaminowych. W zbiorach możemy znaleźć pieczęcie odcisnięte w laku głównie na dokumentach papierowych, choć zdarzają się przywieszane do dokumentów pergaminowych. Występują pieczęcie odciskane przez podkład papierowy w cieście pieczętnym, tzw. opłatku, lub masie woskowej na dokumentach papierowych, a także pieczęcie odciskane bezpośrednio na papierze przy użyciu tuszu lub farby drukarskiej. Interesujące są także tzw. pieczęcie suche, czyli odcisk pieczętny wyciśnięty tylko w papierze⁷⁹. Należy wymienić również bogate zbiory sfragistyczne składające się z luźnych pieczęci woskowych, lakowych, matryc, historycznych kopii odcisków i odlewów pieczęci.

Tego rodzaju zbiory wymagają szczególnego zabezpieczenia i opieki konserwatorskiej. Zabytkowe pieczęcie są wrażliwymi obiektami: jeśli nie są przechowywane w odpowiednich warunkach, ulegają degradacji. Należy uwzględnić ich specyfikę, dużą podatność na czynniki niszczące i możliwą reaktywność materiałów, które je tworzą. W celu zachowania pieczęci ważna jest ich odpowiedzialna i świadoma ochrona.

Celem opracowania są zalecenia wspierające działania konserwatorskie o charakterze prewencyjnym nie tylko pojedynczych obiektów, ale i całych zbiorów. Określają one jak najdogodniejsze warunki przechowywania zapobiegające ich zniszczeniu. Zalecenia i uwagi przeznaczone są dla pracowników archiwów, którzy mogą przyczynić się do lepszego zabezpieczenia zbiorów, stosując zalecane środki ostrożności, a także zespołów specjalistów oraz samodzielnych dyplomowanych konserwatorów.

2. TECHNIKA WYKONYWANIA

Pieczęcie są złożonymi obiektami. Na ich trwałość ma duży wpływ budowa technologiczna, właściwości użytych materiałów, sposób wykonania, a także wtórne naprawy. Proces powstania, czyli pieczętowania i przywieszania do dokumentu listu, ma duże znaczenie w podejmowaniu decyzji konserwatorskich i sposobie ich przechowywania (zob. rozdz. 3).

Pieczęcie woskowe uwierzytelniające dokumenty pergaminowe składają się z: czystego wosku pszczelego lub masy woskowej, czyli wosku pszczelego z dodatkami (odciski oraz misy ochronne), wiązań pieczętnych (tekstylnych lub pergaminowych), osłon lub woreczków ochronnych (skórzanych, pergaminowych, tekstylnych), puszek lub kapsli (metalowych i drewnianych) oryginalnych bądź wtórnych dodanych najczęściej w XIX i XX wieku⁸⁰. Są one obiektami multitechnologicznymi, cechującymi się dużą złożonością materiałową i stanowią integralną całość jednostki archiwalnej⁸¹.

Wosk pszczeli należy do grupy substancji topliwych wosków charakteryzujących się różną budową chemiczną. Woski to organiczne masy plastyczne pochodzenia naturalnego, nie tylko zwierzęcego, ale również roślinnego i syntetycznego. Od XVII wieku znany jest wosk karnauba – wosk roślinny otrzymywany z liści palmowych, z którego również wykonywano pieczęcie⁸². Wraz z rozwojem przemysłu chemicznego w XIX i XX wieku powstawało coraz

⁷⁹ E. Jabłońska, *Metody wykonywania pieczęci woskowych*, „Ochrona Zabytków”, 51, 1998, nr 2(201), s. 147.

⁸⁰ Należy rozgraniczyć terminy „wosk”, „wosk pszczeli” oraz „masa woskowa”, które w literaturze często są używane wymiennie, a jednak nie są synonimami. W tym opracowaniu, posługując się terminem „wosk”, mamy na myśli wosk pochodzenia zwierzęcego, czyli „wosk pszczeli”.

⁸¹ E. Jabłońska, T. Koziół, I. Jablonskaja, *Badania konserwatorskie dokumentów pergaminowych uwierzytelnionych pieczęciami woskowymi wystawionych przez Bolesława Wstydliviego i Jadwigę, królową polską*, [w:] *Zabytkowe dokumenty uwierzytelnione pieczęciami. Konserwacja i badania*, red. M. Grocholska, K. Krocak, Wrocław 2019, s. 59–73.

⁸² K. Šoltys et al., *Lead soaps formation and biodiversity in a XVIII Century wax seal coloured with minium*, „Environmental Microbiology”, 22, 2019, nr 4, s. 1517–1534.

więcej rodzajów wosków syntetycznych, np. parafiny, woski montanowe i wiele innych⁸³. Parafina była stosowana np. do napraw pieczęci.

Od najdawniejszych czasów używano do pieczętowania głównie wosku pochodzenia zwierzęcego – wosku pszczelego. W składzie wosku pszczelego dominują estry alkoholi jednohydroksylowych i wyższych kwasów tłuszczowych oraz kilkaset innych substancji odpowiedzialnych za jego specyficzne właściwości⁸⁴. Do wykonywania pieczęci stosowano czysty wosk pszczeli, który był powszechnie dostępny. Mógł być dostarczany przez miejscowych handlarzy lub importowany z innych obszarów. Wosk pszczeli pozyskiwano z plastrów z miodem. Plastry gneciono lub ubijano w beczce, a wosk jako znacznie lżejszy od miodu wypływał na powierzchnię. Po usunięciu miodu plastry przepłukiwano i przetapiano za pomocą promieni słonecznych, używano też prasy lub woreczków płóciennych. Pozyskiwany w ten sposób wosk zawierał pewne ilości zanieczyszczeń, takich jak oprzędy larw pszczelek i ich odchody, pyłki kwiatów czy resztki miodu. Miało to istotny wpływ na przyszły stan zachowania pieczęci.

Początkowo masy woskowe nie były barwione. Miały naturalną gamę różnych odcieni wosku: od jasnożółtych do ciemnobrązowych, w zależności od swojego wieku i ilości zanieczyszczeń. Masy woskowe zaczęto stosować do wyrobu pieczęci w późniejszych czasach. Do wosku pszczelego dodawano różne składniki: żywice z drzew iglastych, terpentynę, a także tłuszcze, np. masło, olej lniany, oliwę z oliwek lub łój. Od XII wieku coraz częściej je podbarwiano. Dodawano pigmenty: cynober, minię (czerwony), grynspan (zielony), rzadziej sadzę z węgla drzewnego lub kostnego (czarny). W celu uzyskania większej ilości masy i zmniejszenia kosztów pieczęci dodawano niekiedy mąkę, otręby, kredę, gips lub ziemię. W zależności od kancelarii i okresu zmieniał się sposób wykonywania pieczęci, w tym skład i proporcje masy woskowej. Ważną rolę w technice pieczętowania odgrywały wiązadła utrzymujące pieczęć i łączące ją z pliką lub bezpośrednio z dokumentem. Zazwyczaj kancelarie średniowieczne wybierały jedno-, dwu- lub ekskluzywnie wielobarwne sznury jedwabne, np. z opłotem z metali. Zdarzały się również barwione wiązadła wykonane z innych surowców: lnu, konopi, czasem wełny, stosowano też powszechnie paski pergaminowe. W późniejszych wiekach występują dekoracyjne sznury plecione i tkane wstążki. Rozmieszczenie, kształt, rozmiar oraz różne sposoby wiązania sznurów, ich sploty i kolorystyka były uzależnione od kancelarii i czasu powstania⁸⁵. Wiązadła utrzymujące pieczęć odgrywały ważną rolę konstrukcyjną i wizualną. Przynoszą też cenne informacje: na ich podstawie można śledzić szeroko rozumiane kontakty handlowe, drogi i zasięg importu zarówno surowców, takich jak przędza, barwniki i metal, jak też gotowych wyrobów⁸⁶.

Odciski pieczęci zabezpieczano przed zniszczeniem już od momentu wykonywania odcisku, a to poprzez umieszczanie ich w misie ochronnej z kołnierzem, tzw. wałkiem, który był równy odciskowi lub wyższy od niego. W celu ochrony pieczęci stosowano także kapsle drewniane, puszkę metalową, wykonane ze stopów na bazie żelaza, stali, brązu, mosiądzu, srebra. Czasem je złocono ozdobnie, profilowano i grawerowano. Pieczęcie wkładano w osłonki z płótna, jedwabiu i brokatu, woreczki wełniane, skórzane i pergaminowe⁸⁷. W drugiej połowie XVI wieku w Europie pojawia się nowy materiał: lak pieczętny. Stosowany był równoległe z pieczęciami woskowymi lub papierowo-woskowymi. Wykorzystywano go głównie jako materiał odcisków na dokumentach i listach papierowych. Zaletą tego materiału, w porównaniu z pieczęciami woskowymi, była większa twardość po zastygnięciu i wyrazistość reliefu – głównym składnikiem laku jest bowiem żywica: szelak, kalafonia, mastyks i inne. Dla zmniejszenia kruchości dodawano olejek terpentynowy, terpentynę balsamiczną, a ponadto materiały wypełniające. W celu podbarwienia mas lakowych stosowano pigmenty naturalne, a z czasem syntetyczne. Niekiedy również wzbogacano je o dodatki zapachowe. Specyfika tego materiału pieczętnego ma istotny wpływ na stan zachowania wykonanych w nim odcisków.

Mimo zabezpieczeń w ciągu wielowiekowego przechowywania, często w warunkach o niestabilnym mikroklimacie, pieczęcie ulegały procesom zniszczenia. Do dzisiaj dotrwały w różnym stanie zachowania.

3. STAN ZACHOWANIA I PRZYCZYNY ZNISZCZEŃ

W celu odpowiedniego zabezpieczenia zbioru niezbędne jest głębsze zrozumienie mechanizmów jego degradacji i umiejętność rozpoznawania typowych jego zniszczeń. Wosk pszczeli charakteryzuje się złożoną strukturą chemiczną: w połączeniu z innymi składnikami z upływem czasu może się różnie zmieniać i ulegać procesom

⁸³ Woski posiadają przeważnie skomplikowaną budowę chemiczną. Składają się niekiedy z węglowodorów parafinowych o długich łańcuchach i ich pochodnych (alkoholi, ketonów, kwasów, eterów i estrów), ale też z węglowodorów aromatycznych. Z. Bagiński, *Woski*, [w:] *Słownik towaroznawczy*, t. 9, Warszawa 1960, s. 269–270.

⁸⁴ B. Bartl, B. Bacílková, *Vosky – přehled*, [w:] *Konzervace a restaurování voskových předmětů*, ed. O. Kotlíková, Praha 2013, s. 5–16.

⁸⁵ E. Jabłońska, *Metody wykonywania pieczęci...*, s. 147–149.

⁸⁶ E. Cwiertnia, A. Ailes, P. Dryburgh, 'Wax Seals: Material and Context' *An Interdisciplinary Research Project*, <https://siegel.hypotheses.org/155> [dostęp: 03.03.2020].

⁸⁷ A. Czajka, *Dawne metody zabezpieczania pieczęci woskowych. Wstęp do badań*, [w:] *Zabytkowe dokumenty uwierzytelnione pieczęciami...*, s. 87–100.

starzenia. W masach pieczętnych, składających się z naturalnych surowców, mogą zachodzić procesy fizyko-chemiczne, biologiczne, mechaniczne, mające wpływ na trwałość i wygląd obiektu. Na zniszczenia pieczęci wpływają losy historyczne poszczególnych dokumentów, a także czynniki zewnętrzne, takie jak wilgotność względna powietrza, temperatura, dostęp do światła oraz zanieczyszczenie powietrza.

W zbiorach pieczęci wykonanych z mas woskowych najczęściej występującym zniszczeniem jest zakurzenie i zabrudzenie powierzchni (il. 45). Dużym czynnikiem ryzyka jest nadmierne ciepło. Wosk pszczeli staje się plastyczny już w temperaturze 30°C. Może ulegać deformacjom, mimo że jego temperatura topnienia wynosi 61–66°C. Pod wpływem podwyższonej temperatury zabrudzenia wnikają w głąb miękkiego wosku i łączą się z nim w sposób trwały. Sprzyja to również zatarciu kształtów, spłaszczeniu odcisków, wybrzuszeniu wiązań zatopionych w pieczęci, a także migracji składników. Zdarzają się nieczytelne pieczęcie, a ich kolor jest trudny do ustalenia.

Il. 7.1. Zabrudzenie powierzchni odcisku pieczętnego (AAG, Dypl. Gn., sygn. 575; zdj. Adam Fisz)

Gdy wahania temperatury są bardzo duże, przy spadku temperatury masa woskowa może zmniejszać objętość, powodując różnego rodzaju naprężenia w warstwach pieczęci. Może oddzielić się odcisk pieczęci od wiązań, miski lub odspoić się od puszki metalowej (il. 46). Puszka, która miała chronić, w tym przypadku może spowodować większe szkody. Odspojona luźna pieczęć, uderzając podczas przemieszczania się o wieczko, może zacząć się obłukiwać i kruszyć na mniejsze fragmenty⁸⁸. Nadal wiele jednostek archiwalnych (złożony dokument z przywieszoną pieczęcią) przechowywanych jest w archiwach w dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych papierowych kopertach wykonanych ręcznie bądź maszynowo. Są to opakowania z niskogatunkowych kwaśnych papierów, ze ścieru drzewnego z zawartością ligniny, związkami siarki i chloru zaklejone kwaśnym klejem żywicznym. Koperty są umieszczone nieraz w teczkach, które często są przepełnione i zbyt ciasne. Pieczęcie nie są chronione przed nadmiernym uciskiem. Bardzo dużym problemem są zniszczenia powstałe wskutek urazów mechanicznych. Mają one swój początek w drobnych uszkodzeniach: rysach, odprysnięciach i wykruszeniach. Pęknięcia latami pogłębiają się, powodując ubytki cieńszych krawędzi pieczęci, przełamania, aż do rozpadu pieczęci na fragmenty.

⁸⁸ E. Jabłońska, *Zniszczenia i rekonstrukcje pieczęci woskowych*, „Ochrona Zabytków”, 50, 1997, nr 4, s. 337–338.

Il. 7.2. Widoczne pęknięcia pieczęci oraz korozja metalowej puszki ochronnej
(AAG, Dypl. Gn. sygn. 518; zdj. Adam Fisz)

W przypadkach braku odpowiedniego zabezpieczenia fragmenty zniszczonych pieczęci ulegają zagubieniu. Odciski, a także misy ochronne stają się niekompletne, z ubytkami różnej wielkości. Na podstawie zachowanego na wiązadłe fragmentu odcisku czasem jest niemożliwe ustalenie wyobrażenia napieczętnego, a niekiedy również kształtu całej pieczęci. Słaby punkt wewnątrz pieczęci to węzeł utworzony z wiązadła. W tym miejscu pęk nitek lub węzeł z paska pergaminowego jest znacznie grubszy i cięższy. Dlatego podczas przenoszenia, obracania lub nawet lekkiego uderzenia pieczęć może pękać. Dzieje się tak pod wpływem zwiększonego naprężenia na wiązadłach wewnątrz pieczęci. Szczególnie narażone na uszkodzenia spowodowane w ten sposób są pieczęcie ze zniszczeniem strukturalnym masy pieczętnej.

Mechaniczne zniszczenia są także często wynikiem działania czynników fizyko-chemicznych, w efekcie których następuje np. zmiana zabarwienia i struktury masy lub jej krystalizacja. Zniszczenia te w dużej mierze wynikają z procesów degradacji masy woskowej. Pieczęcie stają się przesuszone, mają tendencję do osypywania się, tracąc czytelność odcisku oraz pierwotny kształt. Masa woskowa zmienia zabarwienie, rozwarstwia się na bardzo cienkie, równoległe ułożone płatki⁸⁹. To zjawisko określane jest jako „ciasto francuskie” (il. 7.3).

Il. 7.3. Zmiana strukturalna masy woskowej, cienkie płatki ułożone równoległe do powierzchni pieczęci
(AAG, Dypl. Gn., sygn. 87; zdj. Ivona Jablonskaja)

⁸⁹ M. Dümmler, *White seals degradation phenomena and conservation*, referat wygłoszony w trakcie XIIIth IADA Congress Berlin 2015 International Association of Book and Paper Conservators, Berlin 2015, s. 56 [maszynopis w zbiorach autorki]; M. Moritz, *Festigung von blätternden Wachssiegeln Untersuchung verschiedener Festigungsmittel im Vergleich zur „Wöllfert'schen Lösung“*, Köln 2004, s. 24.

Zbadano, że zwiększona kruchość wosku pszczelego wynika ze stopniowego zmniejszania się w nim zawartości związków nienasyconych i utraty kwasów tłuszczowych⁹⁰. Towarzyszą temu dodatkowe objawy: w przypadku pieczęci podbarwianych na kolor zielony lub czarny i szczególnie niebarwionych obserwuje się rozjaśnienie masy woskowej przebiegające nie tylko na powierzchni, ale i w głębi jej struktury (il. 47). Kolorystyka pieczęci staje się rozjaśniona i nieprzejrzysta w stosunku do wcześniejszego bursztynowego, świetlistego koloru wosku pszczelego. Przy daleko idących zmianach pieczęć może przybrać formę bezkształtnej masy i rozpaść się całkowicie przy najmniejszym nacisku. Niektóre pieczęcie w XX wieku zabezpieczano watą bawełnianą i ligniną, umieszczano w plastikowych pudełkach, puszkach metalowych. Miało to wyeliminować obtłuczenia pieczęci. Niestety ten sposób przechowywania często pogarszał ich stan zachowania. Był też niekorzystny ze względu na higroskopijność materiałów z włókien celulozowych „wyciągających” olejki eteryczne i substancje uplastyczniające masy woskowe.

Na zabytkowych pieczęciach występują niekiedy białawe wykwity – miejscowo lub na całej powierzchni. Są to zmiany polimorficzne wosku, polegające na migracji i krystalizacji wolnych składników tłuszczowych, które są plastyfikatorami w pieczęciach. Tego rodzaju zniszczenie spotykane jest częściej na naprawach w postaci uzupełnień ubytków, do których został użyty współczesny воск pszczeli, niż w pieczęciach zabytkowych⁹¹.

Korodujące metalowe puszki mogą również niekorzystnie wpływać na strukturę i barwę pieczęci. Zdarza się, że w miejscu styku masy woskowej z metalową puszką zachodzi reakcja chemiczna. Miedź i cynk reagują ze składnikami masy woskowej, niekiedy воск przybiera kolor zielony⁹². Można też zaobserwować korozję metali, które są wrażliwe na wilgoć oraz podatne na lotne zanieczyszczenia powietrza.

Bardzo częstym czynnikiem niszczącym pieczęcie uaktywniającym się w warunkach podwyższonej wilgotności jest atak drobnoustrojów (il. 48) i owadów. Szczególnie dotyczy to pieczęci pokrytych warstwą kurzu oraz pieczęci, których masa woskowa zawiera dodatki takie jak resztki miodu, tłuszcze, mąka, ziemia lub inne zanieczyszczenia⁹³. Atak mikrobiologiczny najczęściej rozpoczyna się w miejscu styku pieczęci z materiałami higroskopijnymi: wiązkami lub woreczkami, w których były umieszczone. Materiały te podciągają wilgoć do wnętrza obiektu. Jeśli wilgotność powietrza utrzymuje się powyżej 60–70% RH przez dłuższy czas, np. przez dobę, może nastąpić wzrost drobnoustrojów. Może on przejawiać się poprzez zmianę struktury i koloru masy lub przez puszysty wzrost grzybów. Dotychczas zidentyfikowano grzyby z rodzaju: *Scopulariopsis* sp., *Penicillium* sp., *Aspergillus* sp., *Cephalosporium* sp., *Fusarium* sp., *Chaetomium* sp.⁹⁴ oraz promieniowce⁹⁵. Ostatnie badania potwierdziły występowanie *Aspergillus*, *Penicillium* i *Chaetomium*, określając ich gatunki. Dodatkowo zidentyfikowano grzyby z gatunku *Aureobasidium*, *Malassezia* oraz bakterie: *Mesorhizobium*, *Delftia*, *Ralstonia*, *Burkholderia*, *Stenotrophomonas*, *Olsenellai* i inne mikroorganizmy⁹⁶.

⁹⁰ B. Bartl, B. Bacílková, *Vosky – přehled*, [w:] *Konzervace a restaurování voskových předmětů...*, s. 13.

⁹¹ P. Novotná, J. Dernovšková, *Surface Crystallisation on Beeswax Seals*, „Restaurator – International Journal for the Preservation of Library and Archival Material”, 23, 2002, nr 4, s. 256–269; B. Bartl et al., *Analysis of efflorescence on surface of beeswax seals*, „Journal of Cultural Heritage”, 13, 2012, nr 3, s. 275.

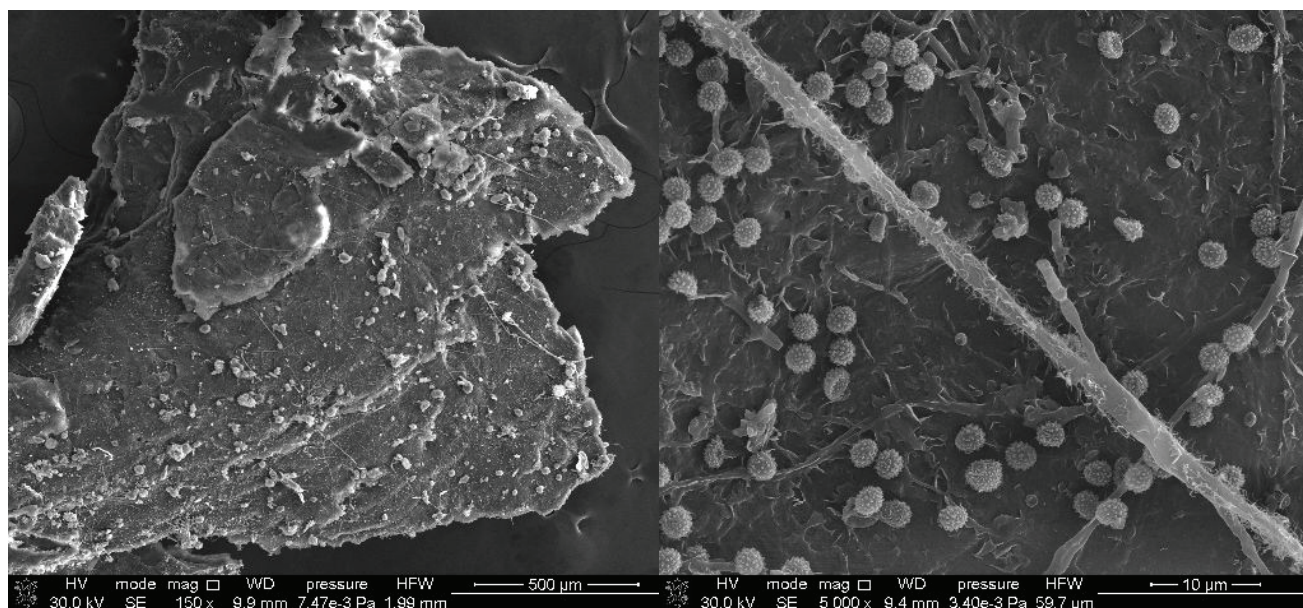
⁹² E. Jabłońska, *Problematyka konserwacji – restauracji zabytkowych obiektów z wosku*, [w:] *Zbiory biblioteczne, muzealne i archiwalne – badania i konserwacja*, red. E. Jabłońska, Toruń 2010, s. 223.

⁹³ A.B. Strzelczyk, J. Karbowska-Berent, *Drobnoustroje i owady niszczące zabytki i ich zwalczanie*, Toruń 2004, s. 52.

⁹⁴ „Sp.” – skrót od słowa *species*, jest to bliżej nieoznaczony gatunek określonego rodzaju grzybów. Rodzaj zawiera jeden lub więcej gatunków.

⁹⁵ R. Kowalik, *Microbiodegradation of library materiale. Part 2. Microbiodecomposition of auxiliary materials*, „Restaurator – International Journal for the Preservation of Library and Archival Material”, 6, 1984, nr 1–2, s. 61–115; F. Gallo, *Biological factors in deterioration of paper*, Rome 1985, s. 39.

⁹⁶ J. Szulc et al., *Metabolomics and metagenomics characteristic of historic beeswax seals*, „International Biodeterioration & Biodegradation”, 2020 (w druku).

Il. 7.4. Zarodniki oraz strzępki grzybów widoczne na powierzchni pieczęci pod powiększeniem $\times 150$ i $\times 5000$ w mikroskopie elektronowym SEM⁹⁷ (AAG, Dypl. Gn., sygn. 46; bad. Grzegorz Trykowski)

Niektóre pigmenty użyte do zabarwienia masy woskowej mogą mieć właściwości hamujące wzrost mikroorganizmów, jednak hipoteza ta wymaga dalszych badań⁹⁸. Masy woskowe są także podatne na atak owadów. Na pieczęciach można zaobserwować otwory i korytarze stanowiące pozostałość po działalności owadów zdolnych do trawienia wosku pszczelego lub żywiących się produktami jego rozkładu.

Proces oksydacji i utraty właściwości fizykochemicznych następuje również w tekstyliach. Zła kondycja tekstyliów wynika głównie z niewłaściwego ich przechowywania. Jedwabne sznury są przechowywane czasami we wtórnych puszkach pieczętnych, które mają niekiedy ostre krawędzie. Wyjmowanie, zwijanie i zaginanie, aby powtórnie zmieściły się do puszek, powoduje ich zmechanienie, rozwłóczenie skrętów, pękanie i wykruszanie się. Procesy degradacji zachodzą szczególnie szybko w przypadku odbarwionych i spłowiałych włókien w tonacji jasnych i ciemnych brązów⁹⁹. Brak pieczęci przy dokumencie może być spowodowany również uszkodzeniem wiązadła oraz wiązania. Czasem widnieją urwane, wystrzępione lub równo ucięte wiązadła sznurkowe. Może to mieć związek ze świadomą działalnością prawną lub kolekcjonerską. Odrywając pieczęć, uchylano stan prawny tworzony przez dokument. Przywieszzone pieczęcie odcinano również od dokumentów w celach kolekcjonerskich, co praktykowano zwłaszcza w XIX wieku. Jednak zachowanie oryginalnych pieczętnych wiązadeł lub ich fragmentów potwierdza niepodważalny pierwotny układ oraz liczbę pieczęci.

Do najczęściej spotykanych zniszczeń na pieczęciach lakowych należą spękania. Występują one w różnej postaci i natężeniu: od niewielkich, powierzchniowych i słabo widocznych po wyraźną i mocną siatkę spękań. Z intensywnością spękań i braku spójności pieczęci z podłożem związane są częste ubytki. Masy lakowe także ulegają zmatowieniu, struktura ich staje się niespójna i „piaszczysta”. Zdarzają się pieczęcie, na których rozwijają się drobnoustroje. Występują one głównie na zabrudzonej powierzchni, w postaci nalotu, i nie wpływają negatywnie na stan zachowania laku. Jeżeli natomiast rozwijają się one wewnątrz już powstałych spękań, może mieć to destrukcyjny wpływ na pieczęć. W wyniku znacznie podwyższonej temperatury otoczenia powierzchnia pieczęci lakowych ulega deformacji. Odcisk traci czytelność, tym samym dochodzi do utraty informacji. Lak staje się miękki i upływnia się, przez co może przesiąknąć na sąsiednie strony, skleić kartki, a nawet zablokować cały plik dokumentów. W miejscach styku papieru z płynnymlakiem powstają zaplamienia.

Zupełnie inny charakter mają zniszczenia bull ołowianych. Zniszczenia korozyjne powstające na pieczęciach tworzą się etapowo. Najpierw następuje zmiana koloru powierzchni ołowiu. Świetlista metaliczna szarość matowieje i pojawia się kolor od jasnoszarego do białego. W kolejnym etapie na reliefie pojawiają się białe naloty w kształcie

⁹⁷ Energodypersyjna analiza rentgenowska z zastosowaniem mikroskopy elektronowej SEM.

⁹⁸ M.-A. Nielsen, E. Cwiertnia, A. Prévost, *Why do uncoloured medieval seals appear less stable than those seals that are coloured?*, http://www.sigillvm.net/fileadmin/media/folder1/Coloured_seal_survive_better_02.05.2016.pdf [dostęp: 18.01.2020].

⁹⁹ A. Skrocka-Kowalewska, *Konserwacja pasmanterii i opraw tekstylnych przy dokumentach pergaminowych*, [w:] *Zabytkowe dokumenty uwierzytelnione pieczęciami...*, s. 49–50.

kropel, początkowo spójne z metalem – następnie powierzchnia staje się niespójna, sprawia wrażenie „puchnięcia” metalu. Dekoracje reliefowe przestają być czytelne. Zniszczenia korozyjne, które powstają na pieczęciach, mają różny charakter, wygląd i zasięg. Głównie tworzy je powstały zasadowy węglan ołowiu oraz inne związki.

4. PRZECHOWYWANIE

Sposób przechowywania jednostek archiwalnych, w których występują pieczęcie, jest bardziej problematyczny niż w przypadku pozostałych zbiorów. Różnorodność materiałowa, konstrukcyjna i rozmiarowa wymaga odpowiednich systemów ochrony: właściwych rozmiarów regałów, półek i pudeł. Przypadkowe warunki przechowywania przyspieszają zniszczenia. Jeśli zapewnimy zbiorom bezpieczeństwo i stabilność, skutki destrukcyjnego działania otoczenia będą mniejsze i łagodniejsze¹⁰⁰. Materiały, z których wykonano obiekty zabytkowe, są wyjątkowo wrażliwe na zmiany wilgotności i temperatury. Bezwzględnie należy zadbać o stabilność klimatu. Należy brać także pod uwagę klimat historyczny, w jakim przebywały zbiory¹⁰¹. W przypadku niestabilnych warunków (dużych wahań temperatury i wilgotności) pomieszczenia magazynowe, w których przechowywane są pieczęcie z dokumentami, zaleca się wyposażać w klimatyzację oraz objąć je kontrolą klimatu¹⁰². Pomocny jest też montaż specjalistycznych filtrów w celu usunięcia zanieczyszczeń z powietrza. Temperatura powinna być utrzymana w wysokości od 16°C do 18°C, a wilgotność: od 50% do 55% RH¹⁰³. Dopuszczalne wahania temperatury to od +1°C do –1°C, a wilgotności względnej: od +5% do –5% RH.

Najnowsze badania mówią, że w celu zapobiegania tworzeniu się wykwitów kryształów na pieczęciach zaleca się temperaturę powyżej 16°C. Temperatura jednak nie powinna przekraczać 25°C. Należy również unikać wahań temperatury, które mogą spowodować zmiany w strukturze mas woskowych¹⁰⁴. Zbyt wysokie temperatury w pomieszczeniu powodują także przesuszenie dokumentów pergaminowych, tekstyliów, które są narażone na deformację, pęknięcia, rozdarcia i wiele innych zniszczeń. Zbyt niskie temperatury powodują natomiast podwyższenie wilgotności w otoczeniu. Wilgotność względna nie powinna przekraczać 60%, aby zapobiegać rozwojowi mikroorganizmów. Utrzymywanie prawidłowego mikroklimatu w magazynach, unikanie podwyższonej wilgotności, porządek oraz systematyczne przeglądy zapewniają długotrwałą ochronę zbiorów przed owadami oraz mikroorganizmami. W przypadku elementów z metalu wymagane jest ściśle przestrzeganie parametrów klimatycznych ze względu na nasilanie się korozji przy podwyższonej wilgotności.

Najważniejszą zasadą ochrony jest traktowanie obiektów z najwyższą ostrożnością. Dokumenty z pieczęciami należy chronić przed kurzem, nie powinny być przechowywane luzem, nie wolno przechowywać pieczęci jednej na drugiej. Ze względu na ograniczoną powierzchnię w wielu magazynach zwykle obiekty przekładane są np. do teczek bezkwasowych lub kopert. Jednak to rozwiązanie nie jest satysfakcjonujące dla dokumentów z pieczęciami woskowymi. Zaleca się je rozkładać i umieszczać w opakowaniach ochronnych przeznaczonych specjalnie do tego typu obiektów. Pudełko dostosowuje się do wielkości jednostki archiwalnej i przechowuje się je w pozycji horyzontalnej. Należy unieruchomić pieczęć lub pieczęcie. Dzięki ułożeniu każdego dokumentu osobno możemy zagwarantować bezpieczeństwo nie tylko dokumentowi, ale i przywieszonym pieczęciom (il. 50)¹⁰⁵. W szczególności dotyczy to egzemplarzy zniszczonych mechanicznie, osłabionych w swej strukturze. Aby zbiorom archiwalnym zaproponować bezpieczny sposób przechowywania, bezwzględnie należy dokonać ich przeglądu, ustalić rozmiary jednostek i ich konstrukcję, a przede wszystkim opisać stan zachowania, w szczególności zakres i rodzaj zniszczeń pieczęci. Najbardziej zagrożone obiekty należy poddać pracom konserwatorskim przez dyplomowanych konserwatorów restauratorów dzieł sztuki. Prace nad zbiorem powinny być zawsze przez nich nadzorowane. Należy także ustalić czystość biologiczną zbioru i magazynów. W przypadku potwierdzenia aktywności mikrobiologicznej i obecności owadów zbiory i pomieszczenia należy poddać zabiegom dezynfekcji i dezynsekcji. Z obiektów powinno się usunąć szkodliwe produkty degradacji poprzez wykonanie niezbędnych zabiegów konserwatorskich. Zabytki należy

¹⁰⁰ M. Borowski, A. Czajka, A. Michaś, *Zasady postępowania z materiałami archiwalnymi. Ochrona zasobu archiwalnego*, Warszawa 2011, s. 31–57; A. Prévost, *Fiche technique. Conseils pour le conditionnement et la conservation des documents scellés*, Paris 2012, s. 1–4.

¹⁰¹ J. Czop, *Warunki mikroklimatyczne w muzeach – nowe rekomendacje*, [w:] *Ochrona zbiorów*, nr 3, *ABC profilaktyki konserwatorskiej w muzeum*, red. E. Święcka, M. Rogowski, Warszawa 2013, s. 35–43.

¹⁰² Pomiary temperatury i wilgotności względnej powietrza należy wykonywać za pomocą zainstalowanych termohigrometrów, z których pomiary są czytywane i umieszczane w systemie archiwalno-informatycznym.

¹⁰³ L. Holakovská, *Praktické zkušenosti s restaurováním voskových pečeti v Národním archivu*, [w:] *Konzervace a restaurování voskových předmětů...*, s. 53; M. Borowski, A. Czajka, A. Michaś, *Zasady postępowania z materiałami archiwalnymi...*, s. 31–34.

¹⁰⁴ M. Moritz, *Festigung von blätternden Wachssiegeln...*, s. 89; P. Novotná, J. Dernovšková, *Surface Crystallisation on Beeswax Seals...*, s. 256–259.

¹⁰⁵ A. Prévost, *Cahier des clauses techniques particulières pour la conservationrestauration des sceaux et objets sigillographiques dans les services publics d'archives*, Paris 2010, s. 7.

umieścić w opakowaniach ochronnych. Nie każde pudełko może być zastosowane do tego celu, musi bowiem być ono bezpieczne dla obiektu. Powinno go odseparowywać od niekorzystnych wpływów otoczenia, co spowolni jego degradację. Zaleca się do tego pudełka bezklejowe wykonywane z tektury bezkwasowej z rezerwą zasadową zgodną z wymogami norm ISO 16245:2009 (wcześniej obowiązująca norma PN-EN ISO 9706:2001)¹⁰⁶. Normy są gwarantem najwyższej trwałości i długotrwałego przechowywania.

Szczególnie w przypadku zniszczonych strukturalnie pieczęci zaleca się, aby pudło zawierało ochronny „panel” piankowy (il. 49). Należy również uwzględniać materiały stabilne chemicznie, które nie wytwarzają korozyjnego środowiska. Zalecany jest polietylen (PE), np. ethafoam, oraz usieciowany polietylen, np. plastazote. Nie należy natomiast stosować tworzyw sztucznych takich jak: polipropylen¹⁰⁷, chloropren (np. neopren), pianki poliuretanowe, pianki z polichlorku winylu (PCV), gumy wulkanizowane siarką¹⁰⁸. Wykonując panel, ustala się najbardziej korzystny sposób ułożenia obiektu. Następnie w piance wycina się otwory do kształtu i wielkości pieczęci oraz wiązań. Otwory powinny być nieco głębsze, aby ciężar wieka pudełka nie spoczywał na pieczęci. Nad panelem z pieczęcią powinien zostać lekki dystans. Wiązadła wymagają wyżłobienia rowków po liniach krzywych przy unikaniu ostrych zagięć, tak aby leżały na tym samym poziomie co pieczęć. Zagłębienia wyściela się materiałem zapobiegającym styczności pieczęci z materiałami chłonnymi, przeciwdziałającym migracji kwasów tłuszczowych z mas pieczętnych do podłoża, np. polietylenem Tyvek, który charakteryzuje się wysoką elastycznością i wytrzymałością przy stosunkowo śliskiej powierzchni. Aby przymocować go w piance, wokół otworu wykonuje się nacięcia. Następnie wkłada się krawędzie materiału na wcisk, bez stosowania kleju. Pod pieczęcią dobrze jest umieścić szeroki pasek z Tyveku, eliminujący naprężenia na wiązadle. Jest on pomocny przy wyjmowaniu pieczęci w celu obejrzenia strony rewersu. Panel piankowy doskonale spełnia swoją funkcję: unieruchamia obiekt, eliminując przemieszczanie się oraz uszkodzenia pieczęci wewnątrz pudła.

Il. 7.5. Piankowy panel ochronny (AAG, Dypl. Gn., sygn. 42; zdj. Ivona Jablonskaja)

¹⁰⁶ Z. Parchańska-Puczek, *Beskid. Trwały papier i bezpieczne opakowania. Wymagania stawiane opakowaniom do długotrwałego przechowywania zbiorów papierowych w świetle norm ISO 9706 i ISO 16245*, Cieszyn 2014, s. 15, <http://beskidplus.com.pl/public/upload/source/Katalog Beskid PL edycja XII.pdf> [dostęp: 23.03.2020].

¹⁰⁷ N. Odeggaard, *Materials for Soft Storage and Packing* [szkolenie w ramach konferencji ATALM annual conference held in Phoenix, Arizona, on September 10–13, 2016, dostępne on line], <https://vimeo.com/203511506> [dostęp: 24.04.2020].

¹⁰⁸ *Ochrona zbiorów*, z. 1, *Zasady postępowania z obiektami zabytkowymi na podłożu papierowym*, red. D. Okrągła, Warszawa–Kraków 2012, s. 20.

W przypadku większej liczby dokumentów z pieczęciami do unieruchamiania przygotowuje się kartonowe kołnierzyki. Dzięki ściankom kołnierzyka pieczęć jest zabezpieczona przed przemieszczaniem się. Kołnierzyk powinien być nieco wyższy niż pieczęć. Po bokach umieszcza się wcięcia do wyjmowania. Do przytrzymania sznurów można wykorzystać paski papierowe, które przymocują sznury do podłoża piankowego za pomocą szpilek entomologicznych ze stali nierdzewnej.

Rozstaw między pieczęcią a dokumentem zawsze powinien być nieco zmniejszony w stosunku do długości wiązadła, tak aby zupełnie zniwelować naprężenia między pieczęcią a dokumentem. Następnie należy bezpiecznie unieruchomić obiekt w wybranej pozycji. Dokument pergaminowy unieruchamia się np. paskami z folii Melinex. Szerokość pasków może się zmieniać w zależności od wielkości dokumentu pergaminowego, ważne, aby zachować ich smukłość. Powinny być umieszczone na brzegach dokumentu w miejscach, gdzie nie występuje tekst. Jeden koniec paska przymocowuje się na spodniej stronie panelu u dołu. Do górnej części paska montuje się np. rzep. Wyżej wymienione sposoby unieruchamiania jednostki archiwalnej gwarantują stabilizację nawet podczas lekkiego przechylenia pudełka, w trakcie jego zdejmowania z półki oraz transportu.

Il. 7.6. *Opakowanie ochronne* (AAG, Dypl. Gn. sygn. 518; zdj. Adam Fisz)

W wieku pudełka od wewnętrznej strony zaleca się zamontować kopertę, która zawierać może np. kartę wypożyczeń, dokumentację fotograficzną lub dokumentację konserwatorską¹⁰⁹, należy również zadbać o to, aby materiały, z których są wykonane, charakteryzowały się trwałością archiwalną. Pudełko oznacza się sygnaturą w widocznym miejscu, np. na krawędzi ścianki bocznej. Na etykiecie można wydrukować zdjęcie obiektu. Pozwala ono na szybsze odszukanie obiektu w zbiorze, zabezpiecza przed dodatkowym zaglądaniem do pudła i przekładaniem sąsiadujących pudeł, narażając je na wstrząsy i zniszczenia. Dla zbioru zaleca się stosowanie od trzech do sześciu formatów pudeł różnej wielkości uwarunkowanych wielkością obiektów¹¹⁰. Ze względu na ograniczone miejsce są one układane na sobie po kilka sztuk zgodne z formatami, co jest zgodne z normą ISO 16245. Nie powinny jednak tworzyć wysokich stosów. Rozmieszcza się je w wąskich odstępach na specjalnych regałach o właściwej nośności. Głębokość regałów musi być również odpowiednia. Pudełka z obiektami w magazynie powinny być ustawione tak, aby łatwo było je zdejmować. Idealny jest system gęsto montowanych półek, tak aby na jednej półce leżało jedno pudełko lub dwa,

¹⁰⁹ *Exhibition Stanford in Oxford at Balliol*, <https://balliolarchivist.wordpress.com/category/exhibition/> [dostęp: 5.03.2020].

¹¹⁰ L. Holakovská, *Praktické zkušenosti s restaurováním voskových pečeti...*, s. 52.

ale obok siebie¹¹¹. Opakowania nie powinny wystawać poza brzegi regału, mogą bowiem zostać zniszczone przez osoby przechodzące. Przenoszenie czy przewożenie pudeł zawierających pieczęcie powinno odbywać się wyłącznie na płasko, w sposób bardzo stabilny¹¹².

Pojedyncze dokumenty papierowe z odcisniętymi pieczęciami woskowymi, papierowo-woskowymi, opłatkowymi, lakowymi należy umieszczać w kopertach ochronnych wykonanych z papierów zawierających rezerwę alkaliczną i w kartonowych obwolutach z dystansami zabezpieczającymi pieczęcie przed mechanicznymi uszkodzeniami. Zawsze należy tak konstruować opakowania ochronne, aby nie doszło do spłaszczenia lub zgniecenia pieczęci poprzez ich nadmierne obciążenie lub ucisk. Zasada ta dotyczy także poszytów zawierających dokumenty, listy z odcisniętymi pieczęciami.

Metalowe puszki ochronne i metalowe tłoki pieczętne należy przekazywać do prac konserwatorskich specjalistom z tej dziedziny. Po ich konserwacji trzeba je zabezpieczyć, używając antykorozyjnych opakowań, np. Intercept Corrosion, a do srebrnych puszek i tłoków – tkaniny Pacific-Silvercloth. Tłoki kauczukowe lub wykonane z innych tworzyw sztucznych, służące do odciskania pieczęci tuszowych lub barwnych, należy zabezpieczyć w odpowiednich opakowaniach ochronnych o archiwalnej jakości. Aby zapobiec mechanicznym uszkodzeniom, nie wolno zmieniać ustawienia datowników, ponieważ ze względu na ich kruchość może to spowodować nieodwracalne uszkodzenia.

5. UDOSTĘPNIANIE

Czytelnie archiwalne to miejsca, w których udostępniane są zbiory do badań naukowych. Należy pamiętać, że każdy dokument archiwalny (jednostka archiwalna) to unikalny i niepowtarzalny materiał. Instytucje powinny ustalić taką politykę udostępniania materiałów archiwalnych, aby kierować użytkowników do form zastępczych zamiast oryginału¹¹³. Bezwzględnie nie należy udostępniać oryginalnych jednostek archiwalnych z objawami zniszczeń. Powinien to kontrolować i opiniować konserwator dzieł sztuki. Dokumenty z pieczęciami do badań oraz ekspozycji powinny być udostępniane wyłącznie na podkładkach konserwatorskich lub ochronnych panelach piankowych. Należy stosować rękawiczki ochronne, a do notatek przy obiektach – ołówki grafitowe. Aby chronić bulle ołowiane przed kwasami organicznymi, należy używać rękawiczek nitylowych (rękawiczek lateksowych trzeba unikać, ponieważ zawierają siarkę, która jest szkodliwa). Zaleca się wprowadzanie w miejsce oryginału kopii pieczęci, fotografii obiektu, mikrofilmu lub formy cyfrowej. Coraz więcej zbiorów jest objętych programem digitalizacji, dzięki czemu są dostępne w internetowych bazach. Innym rozwiązaniem jest zamówienie wykonania kopii pieczęci za pomocą nieinwazyjnych technik bezdotykowych wykonanych skanerem o wysokiej rozdzielczości i drukarki 3D.

Dokumenty pergaminowe uwierzytelniane pieczęciami należą do grupy ekstremalnie wrażliwej na światło. Dlatego też, jeżeli zostają udostępnione badaczom, należy pamiętać o tym destrukcyjnym czynniku niszczącym. Przy obiektach ekstremalnie wrażliwych zalecane jest oświetlenie nieprzekraczające rocznie 12 500 luksów – niezależnie od tego, czy jest ono naturalne, czy sztuczne. Należy ograniczyć czas i natężenie naświetlania: liczba luksogodzin przypadająca na obiekt w ciągu roku powinna być dokładnie kontrolowana i dokumentowana. Należy wyeliminować promieniowanie ultrafioletowe i podczerwone, stosować filtry na lampach, we wnętrzach wykorzystywać tylko żarówki ze znakiem UV-STOP. Nie należy stosować lamp żarowych ani umieszczać obiektów w ich pobliżu, gdyż wydzielają one ciepło itp. Nie poleca się stosowania reflektorów żarowych do sesji fotograficznych dokumentacyjnych, gdyż uznano je za niebezpieczne. Wosk wystawiony na działanie lamp żarowych pod wpływem temperatury może zmięknąć. Pergamin także jest wrażliwy na nagłe zmiany temperatur. Zaleca się stosowanie np. świetlówek o temperaturze światła dziennego.

¹¹¹M. Strebel, *Boxes for Medieval Charters*, s. 8. https://atelierstrebel.ch/_tmc_daten/File/Oxford_2007_Boxes.pdf [dostęp: 28.05.2020].

¹¹²M. Borowski, A. Czajka, A. Michaś, *Zasady postępowania z materiałami archiwalnymi. Ochrona zasobu archiwalnego*, Warszawa 2011, s. 48–56.

¹¹³Ibidem, s. 9–10.

WYBRANA LITERATURA

- Bagiński Z., *Woski*, [w:] *Słownik towaroznawczy*, t. 9, Warszawa 1960.
- Balliol College Archives & Manuscripts, *Exhibition Stanford in Oxford at Balliol*, 2018, <https://balliolarchivist.wordpress.com/category/exhibition/> [dostęp: 05.03.2020].
- Bartl B. et al., *Analysis of efflorescence on surface of beeswax seals*, „Journal of Cultural Heritage”, t. 13 (2012), nr 3.
- Bartl B., Bacílková B., *Vosky – přehled*, [w:] *Konzervace a restaurování voskových předmětů*, ed. O. Kotlikova, Praha 2013.
- Borowski M., Czajka A., Michaś A., *Zasady postępowania z materiałami archiwalnymi. Ochrona zasobu archiwalnego*, Warszawa 2011.
- Cwiertnia E., Ailes A., Dryburgh P., *'Wax Seals: Material and Context' An Interdisciplinary Research Project*, Staatliche Museen zu Berlin 2016, <https://siegel.hypotheses.org/155> [dostęp: 03.03.2020].
- Czajka A., *Dawne metody zabezpieczania pieczęci woskowych. Wstęp do badań*, [w:] *Zabytkowe dokumenty uwierzytelnione pieczęciami. Konserwacja i badania*, red. M. Grocholska, K. Krocak, Wrocław 2019.
- Czop J., *Warunki mikroklimatyczne w muzeach – nowe rekomendacje*, [w:] *Ochrona zbiorów*, nr 3, *ABC profilaktyki konserwatorskiej w muzeum*, red. E. Święcka, M. Rogowski, Warszawa–Kraków 2013.
- Dümmel M., *White seals Degradation phenomena and conservation*, referat wygłoszony na konferencji: XIIIth IADA Congress Berlin 2015 International Association of Book and Paper Conservators, Berlin 2015 [maszynopis w zbiorach autorek].
- Gallo F., *Biological factors in deterioration of paper*, Rome 1985.
- Holakovská L., *Praktické zkušenosti s restaurováním voskových pečeti v Národním archivu*, [w:] *Konzervace a restaurování voskových předmětů*, ed. O. Kotliková, Praha 2013.
- Jabłońska E., Kozielec T., Jablonskaja I., *Badania konserwatorskie dokumentów pergaminowych uwierzytelnionych pieczęciami woskowymi wystawionych przez Bolesława Wstydliviego i Jadwigę, królową polską*, [w:] *Zabytkowe dokumenty uwierzytelnione pieczęciami. Konserwacja i badania*, red. M. Grocholska i K. Krocak, Wrocław 2019.
- Jabłońska E., *Metody wykonywania pieczęci woskowych*, „Ochrona Zabytków”, 51, 1998, nr 2(201).
- Jabłońska E., *Problematyka konserwacji-restauracji zabytkowych obiektów z wosku*, [w:] *Zbiory biblioteczne, muzealne i archiwalne – badania i konserwacja*, red. E. Jabłońska, Toruń 2010.
- Jabłońska E., *Zniszczenia i rekonstrukcje pieczęci woskowych*, „Ochrona Zabytków”, 50, 1997, nr 4.
- Kowalik R., *Microbiodeterioration of library materiale. Part 2. Microbiodecomposition of auxiliary materials*, „Restaurator – International Journal for the Preservation of Library and Archival Material”, 6, 1984, nr 1–2.
- Moritz M., *Festigung von blätternden Wachssiegeln Untersuchung verschiedener Festigungsmittel im Vergleich zur „Wölfert'schen Lösung”*, Köln 2004.
- Nielen M.-A., Cwiertnia E., Prévost A., *Why do uncoloured medieval seals appear less stable than those seals that are coloured ?*, http://www.sigillvm.net/fileadmin/media/folder1/Coloured_seal_survive_better_02.05.2016.pdf [dostęp: 18.01.2020].
- Novotná P., Dernovšková J., *Surface Crystallisation on Beeswax Seals*, „Restaurator – International Journal for the Preservation of Library and Archival Material”, 23, 2002, nr 4.
- Ochrona zbiorów. Zasady postępowania z obiektami zabytkowymi na podłożu papierowym*, red. D. Okrągła, nr 1, Warszawa–Kraków 2012.
- Odegaard N., *Materials for Soft Storage and Packing*, <https://vimeo.com/203511506> [dostęp: 24.04.2020].
- Parchańska-Puczek Z., *Beskid. Trwały papier i bezpieczne opakowania. Wymagania stawiane opakowaniom do długotrwałego przechowywania zbiorów papierowych w świetle norm ISO 9706 i ISO 16245*, Cieszyn 2014, http://beskidplus.com.pl/public/upload/source/Katalog_Beskid_PL_edycja_XII.pdf [dostęp: 23.03.2020].
- Prévost A., *Cahier des clauses techniques particulières pour la conservationrestauration des sceaux et objets sigillographiques dans les services publics d'archives*, Paris 2010.
- Prévost A., *Fiche technique. Conseils pour le conditionnement et la conservation des documents scellés*, Paris 2012.
- Strebel, M., *Boxes for Medieval Charters*, https://atelierstrebel.ch/_tmc_daten/File/Oxford_2007_Boxes.pdf [dostęp: 28.05.2020].

- Skrocka-Kowalewska A., *Konserwacja pasmanterii i opraw tekstylnych przy dokumentach pergaminowych*, [w:] *Zabytkowe dokumenty uwierzytelnione pieczęciami. Konserwacja i badania*, red. M. Grocholska, K. Krocak, Wrocław 2019.
- Šoltys K., Planý M., Biocca P., Bučková M., Vianello V., Colaizzi P., Puškárová A., Sclocchi M.C., Pinzari F., Bicchieri M., Pangallo D., *Lead soaps formation and biodiversity in a XVIII Century wax seal coloured with minium*, „Environmental Microbiology”, 22 (2019), nr 4.
- Strzelczyk A.B., Karbowska-Berent J., *Drobnoustroje i owady niszczące zabytki i ich zwalczanie*, Toruń 2004.
- Szulc J., Jablonskaja I., Jabłońska E., Ruman T., Karbowska-Berent J., Gutarowska B., *Metabolomics and metagenomics characteristic of historic beeswax seals*, „International Biodeterioration & Biodegradation”, 2020 (w druku).

**CZĘŚĆ II. WSKAZÓWKI METODYCZNE
DO OPRACOWANIA MATERIAŁÓW SFRAGISTYCZNYCH
W ZASOBIE ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH**

Pieczęć towarzyszy rozwojowi cywilizacji ludzkiej od pradziejów. Poprzedziła wynalezienie pisma i poprzez wieki – niezależnie od technik i materiałów pisarskich – spełniała swoją rolę. Koniec XX wieku przyniósł nowy rodzaj dokumentu: dokument elektroniczny. Czy jest to kres pieczęci? Nie, wbrew mylnej nazwie tzw. podpis elektroniczny jest niczym innym jak pieczęcią na nośniku elektronicznym i po uzupełnieniu poniższych wskazówek metodycznych o terminy specyficzne dla dokumentów elektronicznych może być opisywany w oparciu o nie i tworzyć w przyszłości element zasobu sfragistycznego. Pieczęć była, jest i będzie!

Zespół

SPIS TREŚCI

1. WSTĘP	97
2. STRUKTURA WSKAZÓWEK I OGÓLNA METODYKA OPRACOWANIA	98
3. CELE WSKAZÓWEK METODYCZNYCH	100
4. POWIĄZANE NORMY, ZALECENIA I WSKAZÓWKI METODYCZNE	102
5. ELEMENTY OPISU	103
5.1. OPIS DYSPONETA.....	103
5.2. OPIS WZORCA PIECZĘCI (TŁOKA).....	108
5.3. OPIS ODCISKU	117
5.4. OPIS TYPARIUSZA	121
5.5. OPIS KOPII TRÓJWYMIAROWEJ	125
6. SŁOWNIK	127
7. ZAŁĄCZNIKI	134
7.1. ZAŁĄCZNIK NR 1 – ZASADY TWORZENIA SYGNATUR ODCISKÓW PIECZĘCI	134
7.2. ZAŁĄCZNIK NR 2 – BUDOWA PIECZĘCI ŚREDNIOWIECZNEJ I NOWOŻYTNEJ.....	136
7.3. ZAŁĄCZNIK NR 3 – TYPY IKONOGRAFICZNE PIECZĘCI	137
7.4. ZAŁĄCZNIK NR 4 – ZASADY OPISU PRZEDSTAWIENIA NAPIECZĘTNEGO	150
7.5. ZAŁĄCZNIK NR 5 – ZASADY TRANSKRYPCJI INSKRYPCJI NAPIECZĘTNEJ	157
7.6. ZAŁĄCZNIK NR 6 – ZESTAWIENIE JĘZYKÓW EUROPEJSKICH I WYBRANYCH JĘZYKÓW POZAEUROPEJSKICH ZGODNE Z NORMĄ ISO 639-3 W JĘZYKU POLSKIM.....	162
7.7. ZAŁĄCZNIK NR 7 – CHARAKTERYSTYKA EPIGRAFICZNA INSKRYPCJI NAPIECZĘTNYCH.....	166
7.8. ZAŁĄCZNIK NR 8 – ZASADY WYMIAROWANIA WZORCA PIECZĘCI	169
7.9. ZAŁĄCZNIK NR 9 – KATALOG ZNISZCZEŃ PIECZĘCI	172
8. BIBLIOGRAFIA	174
9. ZASADY PREZENTACJI OPISU MATERIAŁÓW SFRAGISTYCZNYCH	195
9.1. ZASADY OGÓLNE.....	195
9.2. KARTA OPISU DYSPONETA.....	196
9.3. KARTA OPISU WZORCA PIECZĘCI (TŁOKA).....	197
9.4. KARTA OPISU ODCISKU	198
9.5. KARTA OPISU TYPARIUSZA	199
9.6. KARTA OPISU KOPII TRÓJWYMIAROWEJ	200
9.7. INWENTARZOWO-SKARBOWE KARTY SFRAGISTYCZNE.....	201
10. ZASADY OGÓLNE BUDOWY WSTĘPU DO INWENTARZA ZBIORÓW SFRAGISTYCZNYCH	203
ANEKS A PREZENTACJA GRAFICZNA STRUKTURY NORMY	204
ANEKS B PRZYKŁADY OPISU.....	205

1. WSTĘP

1. Zespół naukowy do spraw przygotowania wskazówek metodycznych do opracowania materiałów sfragistycznych w zasobie Archiwów Państwowych został powołany decyzją nr 12 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 26 marca 2008 roku. Jego funkcjonowanie organizacyjne zostało zmienione decyzją nr 26 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 23 września 2008 roku. W 2015 roku, decyzją nr 9 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 23 marca 2015 roku (zmienioną decyzją nr 19 z dnia 22 września 2015 roku) został powołany nowy zespół naukowy do spraw wskazówek metodycznych do opracowania materiałów sfragistycznych w zasobie archiwów państwowych, którego zadaniem było także przygotowanie założeń systemu informatycznego do opisu materiałów sfragistycznych.

2. Na pierwszym posiedzeniu organizacyjnym, które odbyło się 29 kwietnia 2008 roku w Warszawie, w harmonogramie prac zespołu zgodnie z zarządzeniem nr 12 jako końcowy termin przewidziano 30 czerwca 2009 roku. W trakcie prac zaistniała konieczność jego modyfikacji i przedłużenia działań do końca grudnia 2009 roku. Wstępne założenia dokumentu zostały zaprezentowane na III Seminarium Sfragistycznym w Krakowie 5 grudnia 2008 roku, gdzie przedstawiono proponowane przez zespół nazewnictwo i typologię pieczęci. Łącznie zespół odbył 10 posiedzeń plenarnych i jedną naradę roboczą (4 posiedzenia w 2008 roku, pozostałe w 2009 roku) i zakończył pracę 31 grudnia 2009 roku.

W marcu 2013 roku członkowie byłego zespołu otrzymali uwagi dotyczące wskazówek nadesłane przez: Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Państwowe w Gdańsku, Archiwum Państwowe w Lublinie, Archiwum Państwowe w Poznaniu, Archiwum Państwowe w Przemyślu, Archiwum Państwowe w Toruniu, Archiwum Państwowe m.st. Warszawy, Narodowe Archiwum Cyfrowe, Departament Archiwistyki NDAP oraz analizy zgłoszone w 2012 roku przez członków Zespołu Naukowego do spraw Analizy i Nowelizacji Wskazówek Metodycznych wydanych przez Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych. Odbyły się dwa dodatkowe spotkania, na których dokonano analizy otrzymanych materiałów. Zespół dziękuje wszystkim autorom zgłoszonych uwag, z których jedne zostały uwzględnione w całości, inne – w części (albo też pozostały nieuwzględnione). Poprawiony tekst *Wskazówek* powstał w grudniu 2013 roku.

Powołany w 2015 roku nowy zespół pierwsze posiedzenie odbył 10 kwietnia 2015 roku w siedzibie Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych. Ustalono na nim harmonogram działań zespołu i przystąpiono do prac nad redakcją tekstu wskazówek. Podstawę stanowił tekst z grudnia 2013 roku. Na drugim posiedzeniu, które odbyło się 8–10 czerwca 2015, roku zespół uzgodnił i zatwierdził zmiany merytoryczne i redakcyjne we wskazówkach. Dalsze prace zespołu odbywały się online. W sierpniu został zmieniony termin zakończenia prac zespołu na 31 grudnia 2015 roku (pierwotny upływał we wrześniu). W grudniu uzgodniono założenia systemu informatycznego i dokonano korekty redakcyjnej projektu wskazówek. Zespół zakończył prace 31 grudnia 2015 roku.

Zespoły odbywały narady robocze w Archiwum Państwowym we Wrocławiu oraz posiedzenia w Archiwum Państwowym we Wrocławiu Oddział w Jeleniej Górze i Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych w Warszawie.

3. W skład pierwszego zespołu wchodził:

Dariusz Bednarek	(Archiwum Państwowe we Wrocławiu) przewodniczący zespołu
Marcin Hlebionek	(Archiwum Państwowe w Bydgoszczy / od października 2008 Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu) sekretarz zespołu
Paweł Gut	(Archiwum Państwowe w Szczecinie)
Dorota Żygadło	(Archiwum Państwowe we Wrocławiu)
Adam Baniecki	(Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Lubaniu)

oraz uczestniczyli w jego pracach jako eksperci: Jolanta Leśniewska (Archiwum Państwowe w Płocku Oddział w Kutnie), Robert Forysiak-Wójciński (Zakład Narodowy imienia Ossolińskich) i dodatkowo na posiedzeniu roboczym 7 kwietnia 2009 roku Anna Laszuk (Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych).

W skład drugiego zespołu wchodził:

Dariusz Bednarek	(Archiwum Państwowe we Wrocławiu) przewodniczący zespołu
Robert Górski	(Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych) sekretarz zespołu
Adam Baniecki	(Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Lubaniu)
Robert Forysiak-Wójciński	(Zakład Narodowy imienia Ossolińskich)

Janusz Grabowski	(Archiwum Główne Akt Dawnych)
Paweł Gut	(Archiwum Państwowe w Szczecinie)
Marcin Hlebionek	(Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu)
Anna Laszuk	(Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych)
Jolanta Leśniewska	(Archiwum Państwowe w Płocku Oddział w Kutnie)
Dorota Żygadło	(Archiwum Państwowe we Wrocławiu)

4. Przygotowany projekt wskazówek metodycznych do opracowania materiałów sfragistycznych w zasobie archiwów państwowych (dalej: *Wskazówki*) stanowi kompleksowe opracowanie metodologiczne pozwalające dokonać opisu zasobu sfragistycznego w sposób uproszczony dla celów inwentaryzacyjnych oraz rozszerzony dla potrzeb opisu naukowego, zgodnie z obowiązującymi przepisami archiwalnym.

2. STRUKTURA WSKAZÓWEK I OGÓLNA METODYKA OPRACOWANIA

2.1. STRUKTURA WSKAZÓWEK

2.1.1. Niniejsze wskazówki metodyczne określają typ informacji niezbędnych do systematyzacji i opisu materiałów sfragistycznych oraz wskazują sposób łączenia tych informacji w kontrolowany system opisu. Łączenie informacji wymaganych instrukcją w kontrolowany system opisu następuje na kartach opisu lub/i w innych środkach ewidencyjnych (indeksy, inwentarze itd.) w postaci tradycyjnej (papierowej) lub cyfrowej.

2.1.2. Poszczególne punkty wskazówek składają się z następujących elementów:

- nazwa,
- cel,
- reguła zastosowania,
- przykłady zastosowania.

UWAGA: Lista wyboru jest równoważna dla przykładu.

2.1.3. Punkty są ponumerowane w celu ułatwienia ich cytowania i nie przedstawiają porządku lub struktury opisu.

2.1.4. Opis dysponenta pieczęci oraz opis wzorca pieczęci (tłoka) jest opisem obiektów wzorcowych.

2.1.4.1. Opis dysponenta pieczęci zawarty jest w rekordzie hasła wzorcowego formułowanego w oparciu o międzynarodowy standard ISAAR (CPF) oraz międzynarodową normę ISDF.

2.1.4.2. Opis przechowawcy obiektów sfragistycznych formułowany jest w oparciu o międzynarodową normę ISDIAH.

2.1.4.3. Opis wzorca pieczęci (tłoka) jest opisem wzorcowego obiektu idealnego, stworzonego na potrzeby realizacji niniejszych wskazówek metodycznych.

2.2. METODYKA OPRACOWANIA – CZYNNOŚCI WSTĘPNE (NADANIE UKŁADU FIZYCZNEGO)

2.2.1. Opracowanie pieczęci związanych z dokumentami lub aktami stanowi dopełnienie opracowania zespołu (zbioru) archiwalnego.

Nie przewiduje się osobnej systematyzacji pieczęci fizycznie lub merytorycznie połączonych z dokumentami stanowiącymi elementy takiego zespołu [zbioru].

2.2.2. Opracowanie zbiorów luźnych odcisków pieczęci oraz tłoków pieczętnych jest procesem niezależnym od opracowania dokumentowej [aktowej] części zasobu archiwalnego.

- 2.2.2.1.** Przystępując do systematyzacji zbiorów odcisków pieczęci niezwiązanych fizycznie z dokumentami, wyodrębnić z nich należy pieczęcie luźne.
- 2.2.2.2.** Pieczęcią luźną jest odcisk oderwany od dokumentu, z którym był pierwotnie związany. Warunkiem uznania odcisku za pieczęć luźną jest niemożność ustalenia dokumentu, któremu pierwotnie towarzyszył.
- 2.2.3.** W przypadku pieczęci luźnych, dla których można ustalić związki z dokumentami, z którymi wcześniej były związane, należy je fizycznie połączyć i wspólnie przechowywać. Połączenie pieczęci luźnej z właściwym dokumentem powoduje, że jest ona opracowywana wraz z właściwym zespołem (zbiorem) archiwalnym. Jeżeli nie istnieje możliwość fizycznego połączenia pieczęci z dokumentem, należy podać miejsce przechowywania i sygnaturę dyplomu. Taki odcisk jest traktowany jako pieczęć luźna w danym zasobie.
- 2.2.4.** Pieczęcie luźne oraz typariusze tworzą w zasobie archiwum osobne zbiory, którym nadaje się nazwy:
Zbiór pieczęci luźnych Archiwum Państwowego w [...];
Zbiór typariuszy Archiwum Państwowego w [...];
Zbiór pieczęci luźnych i typariuszy Archiwum Państwowego w [...]
- 2.2.5.** W ramach właściwych zbiorów pieczęcie luźne, a także typariusze, powinny zostać usystematyzowane według grup dysponentów pieczęci [zob. pkt 5.2.2.4].
- 2.2.5.1.** W ramach właściwych grup dysponentów pieczęcie powinny zostać usystematyzowane alfabetycznie według nazw wzorcowych poszczególnych dysponentów. Pieczęcie udzielnych władców (świeckich i kościelnych) systematyzuje się zgodnie z chronologią dysponentów.
- 2.2.5.2.** Układ wewnętrzny grupy pieczęci należących do jednego dysponenta powinien w miarę możliwości odzwierciedlać strukturę jego systemu sfragistycznego oraz chronologię poszczególnych jego elementów.
- 2.2.5.3.** Pieczęcie, których dysponenta nie udało się zidentyfikować, umieścić należy na końcu zbioru sfragistycznego, w porządku chronologicznym ustalonym w oparciu o ich cechy stylowe.
- 2.2.5.4.** Znajdujące się w zbiorze sfragistycznym fragmenty pieczęci, składające się na jeden odcisk, należy w miarę możliwości posegregować, a następnie poddać zabiegom konserwatorsko-restauracyjnym. Pojedyncze fragmenty pieczęci, których nie udało się połączyć z żadnym z odcisków znajdujących w zasobie sfragistycznym archiwum, należy uporządkować zgodnie z zasadami systematyzacji pieczęci, dla których nie udało się zidentyfikować dysponenta.

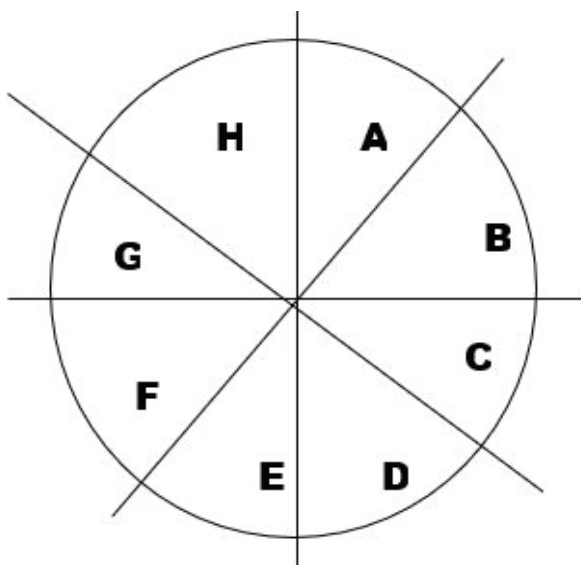
2.3 ZASADY OGÓLNE OPISU

- 2.3.1.** Opis wielopoziomowy określa miejsce danego obiektu w strukturze zespołu lub zbioru archiwalnego. Typariusze i pieczęcie luźne są opisywane na poziomie jednostki archiwalnej. Jeżeli pieczęć jest związana z innym obiektem (np. dokumentem), jej poziomem opisu jest najmniejsza logiczna jednostka opisu (item, pièce, dokument)¹¹⁴. Budowa sygnatury odcisku określona jest w załączniku nr 1.
- 2.3.2.** Opis odcisku związanego z dokumentem lub innym obiektem jest wzbogacony o kontekst jego użycia, tzn. o opis dokumentu lub zdefiniowanie i opis obiektu, z którym jest powiązany, a także określenie jego natury prawnej.
- 2.3.2.1.** Elementy zasobu sfragistycznego opisuje się w kategoriach sfragistyki.
- 2.3.2.2.** Dokument opisuje się w kategoriach dyplomatyki.
- 2.3.2.3.** Inne obiekty powiązane opisuje się w kategoriach nauk właściwych dla danego obiektu.
- 2.3.3.** Metodyka opisu ikonograficznego określa sposób opisywania ikonografii obiektu sfragistycznego i powinna uwzględniać aspekt artystyczny. Opis powinien być zwięzły i zawierać jedynie niezbędne elementy, konieczne dla identyfikacji danego wzorca pieczęci i umożliwiające cele inwentaryzacyjno-ewidencyjne. Dopuszcza się jednak fakultatywnie rozbudowany opis ikonograficzny przedstawienia

¹¹⁴Zob. wyżej, rozdz. 6, przyp. 10.

-napieczętnego. Opis ten dokonywany jest od prawej do lewej strony heraldycznej. Ikonografie opisuje się, rozpoczynając od centrum – głównego (dominującego) motywu, następnie opisuje się atrybuty i wyobrażenia towarzyszące, posiłkując się terminologią heraldyczną i historii sztuki.

- 2.3.4. Metoda opisu konserwatorskiego określa miejsca i rodzaj uszkodzenia obiektu. Służy temu pole okręgu opisanego na obiekcie sfragistycznym podzielone na osiem sektorów oznaczonych majuskłą łacińską od A do H zgodnie z poniższym wzorem.

Wzorzec lokalizacji sektorów w obiektach sfragistycznych

- 2.3.5. W przypadku gdy element obligatoryjny opisu obiektu sfragistycznego nie występuje lub jest niemożliwy do identyfikacji, w polu elementu wpisuje się informację „brak”, „nierozpoznany” lub właściwe określenie wynikające z normy opisującej dany element.

- 2.3.6. Metodyka opisu pieczęci związanych z obiektem

W przypadku wystąpienia wielu odcisków związanych z obiektem wyższego poziomu należy numerować pieczęcie, a w ramach pieczęci odciski. W tym przypadku należy podać właściwy, kolejny numer pieczęci i odcisku, licząc od lewej do prawej.

- 2.4. Bibliografia dotycząca zagadnień poruszanych w kolejnych częściach wskazówek została pogrupowana rzeczowo. Jeśli jedna publikacja zawiera informacje dotyczące kilku zagadnień, jej opis umieszczony został w odpowiednich częściach rzeczowych.

3. CELE WSKAZÓWEK METODYCZNYCH

- 3.1. Celem niniejszych wskazówek metodycznych jest dostarczenie informacji niezbędnych do systematyzacji i sporządzenia wielopoziomowego opisu materiałów sfragistycznych, tzn. odcisków pieczęci luźnych i związanych, ich trójwymiarowych kopii (z wyłączeniem współczesnych kopii zabezpieczających) oraz typariuszy.

- 3.1.1. Zbiór informacji zawartych w obligatoryjnych i fakultatywnych elementach opisu składa się na opis obiektu sfragistycznego. Cel ten jest realizowany w autonomicznych blokach dla poszczególnych poziomów opisu materiałów sfragistycznych.

- 3.1.2. Opis uproszczony stanowi minimalny zbiór elementów opisu określonych jako obligatoryjne pozwalający zrealizować cel niniejszych wskazówek metodycznych określony w punkcie 3.1. Zbiór ten obejmuje w zakresie:

- opisu dysponenta pieczęci – kod dysponenta, typ dysponenta (ciało zbiorowe, osoba, rodzina), jego nazwę wzorcową oraz daty istnienia, nazwę instytucji sporządzającej opis, datę sporząd-

dzenia opisu, dane osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu, informację o aktualizacji opisu dysponenta;

- opisu wzorca pieczęci – kod wzorca pieczęci (tłoka), jego nazwę, podział chronologiczny, chronologię używania pieczęci, autentyczność prawną wzorca pieczęci (tłoka), podział ze względu na charakter dysponenta, podział ikonograficzny i opis przedstawienia napieczętnego wzorca pieczęci (tłoka), opis legendy wzorca pieczęci (tłoka), w tym język, rodzaj i system pisma oraz typ liter pisma inskrypcji, kształt i wymiar wzorca pieczęci (tłoka), miejsce przechowywania typariusza, nazwę instytucji lub jej kod wskazujący na sporządzającego notę o wzorcu pieczęci (tłoka), datę sporządzenia noty, dane osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu i informację o aktualizacji opisu wzorca tłoka;
- opisu oryginalnego odcisku – sygnaturę odcisku, charakter odcisku, jego datację, metodę wykonania, materiał i barwę odcisku, czytelność rzeźby i legendy, stan zachowania odcisku pieczęci, sygnaturę obiektu związanego (jeśli istnieje), identyfikację instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie noty o odcisku, datę sporządzenia noty, identyfikację osoby odpowiedzialnej za sporządzenie noty, aktualizację opisu odcisku;
- opisu typariusza – sygnaturę i nazwę typariusza, rodzaj i poziom złożoności typariusza, znaki i napisy towarzyszące, wymiary typariusza, technikę rytowania i materiał wykonania stempla, czytelność legendy i rzeźby rysunku, materiał wykonania i forma uchwytu (rączki), nazwę instytucji lub jej kod wskazujący na sporządzającego notę, datę sporządzenia noty, identyfikację osoby odpowiedzialnej za sporządzenie noty, aktualizację opisu typariusza;
- opisu kopii trójwymiarowej – sygnaturę kopii, sygnaturę źródła kopii trójwymiarowej (oryginału odcisku lub typariusza), rodzaj kopii trójwymiarowej, materiał odcisku kopii, nazwę instytucji lub jej kod wskazujący na sporządzającego notę, datę sporządzenia noty, identyfikację osoby odpowiedzialnej za sporządzenie noty, aktualizację opisu kopii.

3.1.3. Opis obiektów sfragistycznych, tzn. odcisków, typariuszy i kopii trójwymiarowych, nieuwzględniający powiązania z obiektami z nimi związanymi oraz ich twórcami/dysponentami, ma za cel jedynie dostarczenie informacji ewidencyjnych o zbiorach sfragistycznych i nie jest opisem wielopoziomowym.

3.1.4. Kopie dwuwymiarowe: fotografie pieczęci, ich odrisy, wciarki grafitowe, bartynotypy są traktowane jako materiały uzupełniające i mogą służyć do dookreślenia opisu materiałów sfragistycznych.

3.1.5. Jako obiekty sfragistyczne nie są traktowane parasigilla, czyli znaki i teksty wykonane techniką pieczętną, niespełniające jednak kryteriów własnościowych i rozpoznawczych pieczęci.

3.1.6. W odniesieniu do masowo występujących odcisków pieczęci związanych za zgodne z celami niniejszej instrukcji uważa się odstępianie od ewidencjonowania całego zbioru odcisków, dopuszcza się opisanie określonej próby. Należy odnotować najwcześniejsze i najpóźniejsze egzemplarze oraz poddać opisowi wybraną próbę najlepiej zachowanych egzemplarzy

3.1.7. Jako systematyzację rozumie się nadanie zbiorowi pieczęci określonego porządku logicznego i układu fizycznego zgodnego z przyjętymi zasadami.

3.2. Wskazówki, podczas realizacji celu wyznaczonego w punkcie 3.1, określają:

3.2.1. Podstawowe zasady prezentacji materialnej zbiorów sfragistycznych.

3.2.2. Zasady budowy wstępu do inwentarza zbiorów sfragistycznych.

3.3. Realizacja celu niniejszych wskazówek powinna umożliwić nadanie materiałom sfragistycznym odpowiedniego układu fizycznego.

3.4. Realizacja celu niniejszych wskazówek uzyskiwana jest poprzez stworzenie kontrolowanego opisu, pozwalającego identyfikować twórcę/dysponenta z wzorcami jego pieczęci (tłoków), a wzorce pieczęci (tłoków) z:

3.4.1. Odciskami pieczęci, ich trójwymiarowymi kopiami i oryginalnymi typariuszami.

3.4.2. Z obiektami, z którymi owe odciski pieczęci są związane, wraz z kontekstem użycia pieczęci.

4. POWIĄZANE NORMY, ZALECENIA I WSKAZÓWKI METODYCZNE

1. **ISAD(G)** *Międzynarodowy standard opisu archiwalnego. Część ogólna*, wersja 2, tłum. H. Wajs, Warszawa 2005, https://agad.gov.pl/wp-content/uploads/2015/01/isad_ISADv2PL.pdf [dostęp: 30.05.2020]; https://www.ica.org/sites/default/files/CBPS_2000_Guidelines_ISAD%28G%29_Second-edition_PL.pdf [dostęp: 30.05.2020].
2. **ISAAR (CPF)** *Międzynarodowy standard archiwalnych haseł wzorcowych stosowanych do archiwów ciał zbiorowych, osób i rodzin*, wersja 2, tłum. A. Laszuk, Warszawa 2006, https://www.ica.org/sites/default/files/CBPS_Guidelines_ISAAR_Second-edition_PL.pdf [dostęp: 30.05.2020].
3. **ISDF** *Międzynarodowy standard opisu funkcji*, tłum. A. Baniecki, Warszawa 2017, https://www.ica.org/sites/default/files/cbps_2007_guidelines_isdf_pl.pdf [dostęp: 30.05.2020].
4. **ISDIAH** *Międzynarodowy standard opisu instytucji z zasobem archiwalnym*, tłum. H. Wajs, Warszawa 2017, https://www.ica.org/sites/default/files/cbps_2008_guidelines_isdiah_pl.pdf [dostęp: 30.05.2020].
5. **PN ISO 639-2:2001** Kody nazw języków. Kod trzyliterowy.
ISO 639-2 Codes for the representation of names of languages – Part 2: alpha-3 code,
http://www.loc.gov/standards/iso639-2/php/code_list.php [dostęp: 30.05.2020.].
6. **PN-ISO 3166-1:2008** Kody nazw krajów i ich jednostek administracyjnych – cz. 1: Kody krajów.

ISO 3166-1:2006 alpha-2: Country Codes (second edition),
http://www.iso.org/iso/english_country_names_and_code_elements [dostęp: 30.05.2020].

ISO 3166-1:2006 alpha-3: Country Codes (second edition),
<http://unstats.un.org/unsd/methods/m49/m49alpha.htm> [dostęp: 30.05.2020].
7. **PN-ISO 3166-2:2004** Kody nazw krajów i ich jednostek administracyjnych – cz. 2: Kod jednostek administracyjnych krajów.

ISO 3166-2:2013 *Codes for the representation of names of countries and their subdivisions – part 2: Country subdivision code*
<https://www.iso.org/standard/63547.html> [dostęp: 30.05.2020].
8. **PN-ISO 3166-3:2002** Kody nazw krajów i ich jednostek administracyjnych – cz. 3: Kod poprzednio używanych nazw krajów.

ISO 3166-3:1999 *Codes for the representation of names of countries and their subdivisions – part 3: Code for formerly used names of countries*
http://www.iso.org/iso/home/standards/country_codes/updates_on_iso_3166.htm [dostęp: 30.05.2020].
9. **PN-ISO 15924:2006** Informacja i dokumentacja – Kody nazw pism.

ISO 15924 Codes for the representation of names of scripts.
<http://unicode.org/iso15924/iso15924-codes.html> [dostęp: 30.05.2020].
10. **PN-ISO 9:2000** Informacja i dokumentacja – Transliteracja znaków cyrylickich na znaki łacińskie – Języki słowiańskie i niesłowiańskie.
11. **PN-ISO 843:1999** Informacja i dokumentacja – Konwersja znaków greckich na znaki łacińskie.

12. **PN-ISO 259:2009** Dokumentacja – Transliteracja znaków hebrajskich na znaki łacińskie.
13. **PN-ISO 259-2:2009** Informacja i dokumentacja – Transliteracja znaków hebrajskich na znaki łacińskie – Część 2: Transliteracja uproszczona.
14. **PN-ISO 999:2001** Informacja i dokumentacja – Wytyczne dotyczące zawartości, struktury i prezentacji indeksów.
15. **PN-ENV 13710:2006** Europejskie reguły porządkowania – Porządkowanie znaków w alfabecie łacińskim, greckim i w cyrylicy.
16. **ISO 8601:2004** Data elements and interchange formats. Information interchange. Representation of dates and times.

5. ELEMENTY OPISU

5.1. OPIS DYSPONETA

5.1.1. Blok identyfikacji

5.1.1.1. Kod dysponenta (obligatoryjne)

Cel: Jednoznacznie określić kod dysponenta obiektu.

Reguła: Wskazać kod dysponenta zgodnie z przedstawionym modelem: D – typ kodu (dla dysponenta), PL – kod kraju w ISO 3166-1 alfa2; 65 – numer archiwum nadany przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych; 1 – numer bieżący hasła wzorcowego dysponenta celem uniknięcia redundancji nazwy wzorcowej dysponenta.

Przykłady

D-PL-82-1

Dla hasła: Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)

5.1.1.2. Typ dysponenta (obligatoryjne). Zob. ISAAR (CPF)

Cel: Wskazać, czy opisywany twórca jest jednostką organizacyjną (ciałem zbiorowym), osobą, czy rodziną.

Reguła: Sprecyzować typ dysponenta, korzystając z poniższej listy wyboru:

- ciało zbiorowe,
- osoba,
- rodzina.

5.1.1.3. Nazwa wzorcowa dysponenta (obligatoryjne).

Cel: Podać znormalizowaną formę nazwy dysponenta, pozwalającą jednoznacznie określić ciało zbiorowe, osobę lub rodzinę.

Reguła: Wpisać znormalizowaną nazwę dysponenta. Użyć wszystkich potrzebnych kwalifikatorów takich jak lokalizacja, status prawny, funkcje, daty, określenia stosowane w celu odróżnienia formy wzorcowej nazwy od nazw innych podmiotów o tej samej nazwie. Zob. ISAAR (CPF) 5.1.2.

Przykłady

Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)

Standesamt Lauban

Kutnowski Zarząd Powiatowy (1867–1917)

5.1.1.4. Warianty nazwy dysponenta (fakultatywne)

Cel: Wskazać różne formy, w jakich wzorcowa forma nazwy dysponenta występuje w innych językach lub pismach.

Reguła: Wypisać warianty nazwy dysponenta utworzone zgodnie z regułami obowiązującymi u przechowawcy. Zob. ISAAR (CPF) 5.1.3.

Przykłady

Bolesław III Rozrzutny; Bolesław III Hojny

Dla hasła: Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)

Urząd Stanu Cywilnego w Lubaniu (1874–1945)

Dla hasła: Standesamt Lauban

Kutnovskoe Uezdnoe Upravlenie

Кутновское Уездное Управление

Dla hasła: Kutnowski Zarząd Powiatowy (1867–1917)

5.1.1.5. Nazwy dysponenta znormalizowane zgodnie z innymi zasadami (fakultatywne)

Cel: Podać znormalizowane formy nazwy dysponenta inne niż stosowane dla ustalenia formy wzorcowej nazwy.

Reguła: Wskazać formy nazwy dysponenta jednostki opisywanej zgodnie z innymi regułami lub zasadami. O ile jest to możliwe, sprecyzować te reguły i wskazać autora tejże nazwy. Zob. ISAAR (CPF) 5.1.4.

Przykłady

Boleslaw III (1291–1352), Herzog von Liegnitz und Brieg

Dla hasła: Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)

Królewski Pruski Urząd Stanu Cywilnego w Lubaniu

Koenigliches Preussisches Standesamt Lauban

Dla hasła: Standesamt Lauban

5.1.2. Blok opisu**5.1.2.1.** Daty istnienia (obligatoryjne). Zob. ISAAR (CPF) 5.2.1.

Cel: Podać daty istnienia dysponenta.

Reguła: Wpisać daty istnienia dysponenta. Dla ciał zbiorowych podać daty utworzenia / założenia / uznania osobowości prawnej i ich rozwiązania. Dla osób podać daty przybliżone lub dokładne urodzenia i zgonu lub (jeśli są one nieznane) poświadczony czas życia.

Przykłady

1291–1352

Dla hasła: Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)

1874–1945

Dla hasła: Standesamt Lauban

1867–1917

Dla hasła: Kutnowski Zarząd Powiatowy (1867–1917)

5.1.2.2. Historia dysponenta (fakultatywne). Zob. ISAAR (CPF) 5.2.2.

Cel: Podać historię dysponenta.

Reguła: Opisać główne fakty z istnienia opisywanego podmiotu.

Przykłady

Bolesław III był najstarszym synem księcia legnickiego i wrocławskiego Henryka V Grubego i księżniczki wielkopolskiej Elżbiety. Po śmierci ojca w 1296 r. był pod opieką stryja księcia świdnickiego Bolka I Surowego do 1301 r., w 1302 r. biskupa wrocławskiego Henryka z Wierzbnej, a następnie króla Czech i Polski Wacława II, który w celu większego uzależnienia księcia od siebie sprowadził go na dwór do Pragi, gdzie rok później wydał za niego swoją córkę Małgorzatę. W 1311 r. pod presją możnych Bolesław zmuszony został do podziału dzielnic pomiędzy siebie i dwóch młodszych braci Henryka VI i Władysława. Księstwo miało być wówczas podzielone na części: wrocławską, legnicką i brzeską. Bolesław III wybrał część brzeską, zachowując pewne prawa do działu legnickiego, który przeznaczony był dla najmłodszego brata Władysława. Od 1312 r. samodzielnie sprawował rządy w częściach legnickiej i brzeskiej. Był sojusznikiem Władysława Łokietka w walce z książętami głogowskimi. Od 1322 r. w konflikcie z braćmi w przedmiocie posiadania księstwa wrocławskiego. W 1329 r. został zmuszony do złożenia hołdu lennego królowi Czech i utracił prawa do Wrocławia. Jako wasal Jana Luksemburskiego brał udział w latach 1329–1331 w jego wyprawach zbrojnych, m.in. na Łużycę w 1329 i Głogów w 1331 r. Aktywna polityka przyczyniła się do trudności finansowych księcia, których skutkiem było dwukrotne obłożenie go kłatwą za zabór kościelnych majątków. Tarapaty finansowe spowodowały również wymuszenie przez synów wydzielienia im uposażenia. Bolesław zmarł 21 kwietnia 1352 r.

Dla hasła: Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)

Urząd Stanu Cywilnego w Lubaniu powstał 1 października 1874 r. na podstawie ustawy z dnia 9 marca 1874 r. Gesetz über Beurkundung des Personenstandes und die Form der Eheschließung, która regulowała rejestrację stanu cywilnego w Królestwie Prus. Ustawa powierzała rejestrację ruchu naturalnego ludności urzędnikom stanu cywilnego, mianowanym przez prezesa rejencji. Okręgi stanu cywilnego tworzyły obszary zamieszkałe przez około 1500 osób. Mogło to być: kilka gmin lub jedna gmina dla jednego urzędu albo kilka urzędów stanu cywilnego dla jednej gminy lub miasta w zależności od liczby ludności. USC w Lubaniu obejmował swoim zasięgiem działania miasto Luban. Urząd działał do 1945 r.

Dla hasła: Standesamt Lauban

Kutnowski Zarząd Powiatowy rozpoczął swą działalność 1 stycznia 1867 r. w oparciu o ustawę z 19/31 grudnia 1866 r. o zarządzie gubernialnym i powiatowym w Królestwie Polskim. Był organem administracji państwowej ogólnej pierwszej instancji. Zasięg terytorialny urzędu obejmował gminy wchodzące w skład powiatu kutnowskiego: Bedlno, Dąbrowice, Krośniewice, Krzyżanów, Kutno, Ostrowy, Plecka Dąbrowa, Strzelce, Żychlin. Kierował nim naczelnik podlegający Gubernatorowi Warszawskiemu i Warszawskiemu Zarządowi Gubernialnemu. Działalność urzędu ustała wraz z wkroczeniem na teren powiatu kutnowskiego wojsk niemieckich w 1915 r. Ewakuowany został do Pskowa, a następnie do Moskwy, gdzie został zlikwidowany w 1917 r.

Dla hasła: Kutnowski Zarząd Powiatowy (1867–1917)

5.1.2.3. Organizacja wewnętrzna / Genealogia dysponenta (fakultatywne). Zob. ISAAR (CPF) 2.1.7 i 2.3.7.

Cel: Przedstawić organizację wewnętrzną ciała zbiorowego lub genealogię rodziny.

Reguła: W przypadku ciała zbiorowego opisać strukturę wewnętrzną, określić daty zmian, których znajomość jest konieczna do zrozumienia funkcjonowania systemu sfragistycznego. W przypadku rodziny opisać jej genealogię.

Przykłady

Bolesław III książę legnicko-brzeski był synem Henryka V księcia legnicko-wrocławskiego i Elżbiety, córki księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego, a wnukiem księcia legnickiego Bolesława II

Rogatki. Dwukrotnie żonaty. Pierwszą żoną była Małgorzata, córka Wacława II, króla Czech i Polski, drugą zaś Katarzyna, córka bana Chorwacji Mladena II. Z pierwszego małżeństwa miał dwóch synów: Wacława I księcia legnickiego i Ludwika I księcia brzeskiego, zmarłego w dzieciństwie Mikołaja oraz Katarzynę, żonę Przemysława I księcia cieszyńskiego. Drugie małżeństwo było bezdzietne.

Dla hasła: Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)

Na czele urzędu stanu cywilnego stał urzędnik stanu cywilnego, osoba świecka powoływana przez starostę w okręgach wiejskich lub prezesa rejencji w miastach. Nadzór nad urzędami sprawował starosta i prezes rejencji.

Dla hasła: Standesamt Lauban

Pracami Zarządu Powiatowego w Kutnie kierował naczelnik powiatu, którego wspomagało dwóch zastępców, jeden do spraw administracyjnych, drugi do spraw policyjnych. Ten drugi z urzędu był naczelnikiem straży ziemskiej. Obaj zastępcy (zwani też pomocnikami), lekarz powiatowy i budowniczy lub inżynier tworzyli pod przewodnictwem naczelnika zarząd powiatowy, który wypełniał zadania o charakterze administracyjno-policyjnym, niezastrzeżone do osobistej decyzji naczelnika. Wszystkie sprawy kierowane do naczelnika powiatu i do zarządu powiatowego załatwiane były przez biuro zarządu, które składało się z trzech wydziałów: ogólnego, administracyjnego i wojskowo-policyjnego. Pierwszym kierował sekretarz, drugim – pomocnik administracyjny, trzecim – naczelnik straży ziemskiej.

Dla hasła: Kutnowski Zarząd Powiatowy (1867–1917)

5.1.2.4. Funkcje i działalność dysponenta (fakultatywne). Zob. ISAAR (CPF) 5.2.5. oraz ISDF blok 5.2

Cel: Wskazać funkcje i działalność (zawodową lub prywatną) ciała zbiorowego, osoby lub rodziny.

Reguła: Opisać funkcje i działalność (zawodową lub prywatną) dysponenta, wskazując bezwzględnie ramy czasowe. Można skorzystać ze schematu proponowanego przez normę ISDF w bloku kontekstu – 5.2.

Przykłady

W latach 1296–1311 książę na Legnicy, Brzegu i Wrocławiu (samodzielne rządy od 1306, formalnie razem z młodszymi braćmi), 1311–1312 książę brzeski, 1312–1352 książę legnicki, 1352 książę brzeski. Przejściowo był księciem kaliskim (1306–1307), opawskim (1308–1311) i namysłowskim (1323–1338). Namiestnik królestwa czeskiego 1321–1322 podczas nieobecności Jana Luksemburskiego. Od 1329 r. dziedziczny lennik czeski.

Dla hasła: Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)

Rejestracja ruchu naturalnego ludności: urodzeń, małżeństw i zgonów odbywała się w księgach stanu cywilnego. Księgi stanu cywilnego prowadzone były w trzech seriach: urodzeń, małżeństw i zgonów. Każda seria prowadzona była w dwóch kompletach ksiąg: *Hauptregister* – rejestr główny i *Nebenregister* – rejestr poboczny. Z prawnego punktu widzenia oba rejestry miały taką samą moc prawną.

Dla hasła: Standesamt Lauban

Realizacja zadań kierowanych do wykonania przez władze Warszawskiego Rządu Gubernialnego, a ponadto czuwanie nad zachowaniem ogólnego porządku, bezpieczeństwa i spokoju, nad należytym załatwianiem spraw w zarządzie powiatowym i w urzędach pozostających pod jego nadzorem. Jednostka sprawowała kontrolę nad podległymi urzędami miast i gmin. Do Zarządu należała rewizja magistratów, urzędów gminnych i szpitali. Podlegała mu również straż ziemska w powiecie. Do kompetencji urzędu należały także sprawy zdrowia publicznego oraz budownictwa i architektury.

Dla hasła: Kutnowski Zarząd Powiatowy (1867–1917)

5.1.2.5. Bibliografia dysponenta (fakultatywne)

Cel: Określić publikacje i źródła wykorzystane do opracowania opisu dysponenta.

Reguła: Wpisać publikacje i źródła wykorzystane do opracowania opisu.

Przykłady

Brzózka T., *Niemieckie księgi stanu cywilnego w Polsce 1898–1945*, Frankfurt am Main-Berlin 2000.

Księgi metrykalne i stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce, Informator, oprac. A. Laszuk, Warszawa 1998.

Schütz W., *100 Jahre Standesämter in Deutschland, Kleine Geschichte der bürgerlichen Eheschließung und der Buchführung des Personenstandes*, Frankfurt am Main 1977.

Dla hasła: Standesamt Lauban

5.1.2.6. Relacje pomiędzy dysponentem a zespołami, kolekcjami, dokumentami, obiektami archiwalnymi, bibliotecznymi i innymi (fakultatywny). Zob. ISAAR (CPF) 6.

Cel: Wskazać zbiory archiwalne, muzealne i biblioteczne powiązane z dysponentem.

Reguła: Wymienić zespoły i zbiory archiwalne i biblioteczne, powiązane z dysponentem, oraz ich przechowawców.

Przykłady

Akta Miasta Wrocławia. Dokumenty (Archiwum Państwowe we Wrocławiu, PL-82-28-0)

Akta Miasta Legnicy. Dokumenty (Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Legnicy, PL-85-3-0)

Klasztor Cystersów w Lubiążu (Archiwum Państwowe we Wrocławiu, PL-82-55-0)

Dla hasła: Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)

Dla zbiorów młodszych niż 100 lat: Urząd Stanu Cywilnego w Lubaniu, Rynek – Ratusz, 59-800 Luban

Dla hasła: Standesamt Lauban

Rząd Gubernialny Warszawski 1867–1918 (Archiwum Państwowe w Warszawie, PL-72-1181-0)

Akta Miasta Kutna 1795–1950 (Archiwum Państwowe w Płocku Oddział w Kutnie, PL-51-2-0)

Dla hasła: Kutnowski Zarząd Powiatowy (1867–1917)

5.1.3. Blok kontroli

5.1.3.1. Nazwa instytucji sporządzającej opis (obligatoryjne)

Cel: Określić nazwę instytucji sporządzającej opis dysponenta.

Reguła: Wskazać nazwę instytucji sporządzającej opis dysponenta.

Przykład:

Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Lubaniu¹¹⁵

Dla hasła: Standesamt Lauban

5.1.3.2. Data sporządzenia opisu. Zob. ISAAR (CPF) 5.4.6 (obligatoryjne).

Cel: Wskazać datę utworzenia opisu dysponenta.

Reguła: Wpisać datę utworzenia opisu dysponenta.

Przykład:

2009-03-10.

Dla hasła: Standesamt Lauban

¹¹⁵Od 2014 r. po przeniesieniu siedziby archiwum jego nazwa brzmi: Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Bolesławcu (przyp. red.).

5.1.3.3. Dane osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu dysponenta. Zob. ISAD(G) 3.7.1. (obligatoryjne)

Cel: Wyjaśnić, kto jest autorem opisu dysponenta.

Reguła: Wpisać imię i nazwisko oraz afiliację autora opisu dysponenta.

Przykład:

Adam Baniecki, Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Dla hasła: Standesamt Lauban

5.1.3.4. Aktualizacja opisu dysponenta. Zob. ISAAR (CPF) 5.4.9 (obligatoryjne)

Cel: Podać informacje o modyfikacji opisu.

Reguła: Wpisać informacje o modyfikacji opisu dysponenta, takie jak: instytucja, data, osoba przeredagującego.

Przykład:

uzupełnienie bibliografii, 2009-12-16, Adam Baniecki, Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Dla hasła: Standesamt Lauban

5.2. OPIS WZORCA PIECZĘCI (TŁOKA)

5.2.1. Blok identyfikacji

5.2.1.1. Kod wzorca pieczęci (tłoka) dysponenta (obligatoryjne)

Cel: Wskazać kod wzorca pieczęci (tłoka) jednoznacznie identyfikujący go zgodnie z regułą obowiązującą u sporządzającego rekord hasła wzorcowego dysponenta.

Reguła: Podać kod wzorca pieczęci (tłoka) zgodnie z przedstawionym modelem: W – typ kodu (dla wzorca), PL – kod kraju w ISO 3166-1 alfa2; 82 – numer archiwum nadany przez Naczelną Dyрекcję Archiwów Państwowych; 7 – numer hasła wzorcowego dysponenta; 1 – kolejny numer wzorca w ramach dysponenta.

Przykłady

W-PL-82-7-1

Dla wzorca: Pieczęć pieszka Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1302–1306)

5.2.1.2. Nazwa wzorca pieczęci (tłoka) (obligatoryjne)

Cel: Określić nazwę wzorca pieczęci (tłoka).

Reguła: Podać nazwę jednoznacznie identyfikującą wzorzec, stanowiącą punkt odwołania przy określaniu innych elementów opisu wzorca, typariusza, odcisku, kopii itp. Nazwa powinna zawierać: nazwę dysponenta, określenie typu, odmiany, znaną datę / znane daty obowiązywania w nawiasie.

Przykłady

Pieczęć herbowa pokojowa VII króla Polski Zygmunta III (1610–1631)

Pieczęć herbowa większa Przemysła Ziemomysłowica, księcia inowrocławskiego (1296–1314)

Pieczęć herbowa większa koronna króla Polski Zygmunta I (1507–1547)

Pieczęć wielka księcia pomorskiego Bogusława XIV (1624)

Pieczęć urzędowa z XIX wieku Sądu Nadwornego w Greifswaldzie (1817–1849)

Pieczęć Wiśława, biskupa włocławskiego (1283–1300)

Pieczęć pismowa Salomei, księżnej kujawskiej, żony księcia Ziemomysła Kazimierzowica (1288)

Pieczęć pieszka Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1302–1306)

Pieczęć piesza Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1307–1311)

Pieczęć Königliches Provinzial Archiv zu Stettin (1840)

Pieczęć herbowa, większa litewska, króla Polski i wielkiego księcia litewskiego Jana III (1676–1690)

5.2.1.3. Nazwy dysponenta wskazujące na jego kompetencje w zakresie używania pieczęci (fakultatywne)

Cel: Określić kompetencje dysponenta w celu ustalenia chronologii używania wzorca pieczęci (tłoka).

Reguła: Wskazać nazwę dysponenta wynikającą z legendy, która świadczy o kompetencjach pomocnych w ustaleniu chronologii używania wzorca pieczęci (tłoka), oraz daty ich istnienia w nawiasie.

Przykład

Bolesław książę Śląska, pan Wrocławia (1302–1306)

Dla hasła wzorcowego: Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)

5.2.1.4. Relacje z innymi wzorcami pieczęci dysponenta (fakultatywne)

Cel: Określić relacje z innymi wzorcami pieczęci (tłoka) dysponenta.

Reguła: Wskazać inne wzorce tłoków dysponenta i relacje między nimi oraz podstawy źródłowe i bibliograficzne danych.

Przykłady

używana równocześnie z pieczęciami majestatowymi większą i mniejszą tego władcy [W. Krawczuk, *Pieczęcie...*, s. 25, nr 1; s. 26, nr 2], pierwszą pieczęcią większą koronną [W. Krawczuk, *Pieczęcie...*, s. 27, nr 3] trzecią i czwartą pieczęcią mniejszą koronną [W. Krawczuk, *Pieczęcie...*, s. 32, nr 8; s. 33 nr 9], pierwszą i drugą pieczęcią większą litewską [W. Krawczuk, *Pieczęcie...*, s. 34, nr 10; s. 35 nr 11], pierwszą i drugą pieczęcią mniejszą litewską [W. Krawczuk, *Pieczęcie...*, s. 36, nr 11; s. 37 nr 12], a także szóstą pieczęcią pokojową [W. Krawczuk, *Pieczęcie...*, s. 46, nr 22].

dla wzorca: Pieczęć pokojowa VII Zygmunta III [zob. W. Krawczuk, *Pieczęcie Zygmunta III Wazy*, Kraków 1993, s. 47, nr 23].

używana równocześnie z pieczęcią mniejszą [Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Klasztor Cystersów w Koronowie, sygn. 107; 111; 116], funkcjonującą bądź to samodzielnie [Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Klasztor Cystersów w Koronowie, sygn. 116], bądź też jako *contrasigillum* pieczęci większej [Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Klasztor Cystersów w Koronowie, sygn. 107; 111]

dla wzorca: Pieczęć większa piesza Kazimierza, księcia słupskiego, dobrzyńskiego i bydgoskiego [Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Klasztor Cystersów w Koronowie, sygn. 107; 111]

5.2.2. Blok opisu

Budowa pieczęci średniowiecznej i nowożytniej podana jest w załączniku nr 2.

5.2.2.1. Podział chronologiczny (obligatoryjne)

Cel: Określić chronologię wzorca pieczęci (tłoka) w odniesieniu do klasyfikacji sfragistycznych.

Reguła: Wskazać chronologię używania wzorca pieczęci (tłoka) w oparciu o listę wyboru:

- pieczęcie starożytne (do 475),
- pieczęcie średniowieczne (476–1492),
- pieczęcie nowożytne (1493–1815),
- pieczęcie późnonowożytne (1816–1918),
- pieczęcie współczesne (od 1919).

5.2.2.2. Chronologia używania pieczęci (obligatoryjne)

Cel: Określić precyzyjnie chronologię używania pieczęci w oparciu o daty zachowanych odcisków (5.3.2.1).

Reguła: Wskazać daty skrajne używania pieczęci w oparciu o daty zachowanych odcisków.

UWAGA: Pieczęci oryginalnej użytej do fałszerstwa dokumentu nie uwzględnia się przy ustalaniu chronologii pieczęci.

Przykład

1296–1314

dla wzorca: Pieczęć herbowa większa Przemysła Ziemomysłowica, księcia inowrocławskiego [źródło: Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, Klasztor Cystersów w Koronowie, sygn. 25 (1296 r.); 69 (1314 r.)]

5.2.2.3. Autentyczność prawna wzorca pieczęci (tłoka) (obligatoryjne)

Cel: Wskazać, czy pieczęć jest oryginałem, czy fałszyfikatem.

Reguła: Określić, czy wzorzec pieczęci (tłoka) został prawnie zaakceptowany przez nominalnego dysponenta, wybierając jedną z poniższych możliwości:

- oryginał,
- fałszykat.

UWAGA: Fałszykat jest opracowywany razem z oryginalnymi wzorcami pieczęci (tłokami) dysponenta.

5.2.2.4. Podział ze względu na charakter dysponenta (obligatoryjne)

Cel: Określić pieczęć ze względu na charakter dysponenta.

Reguła: Wskazać w oparciu o systematykę, czy dysponent jest osobą świecką, kościelną czy inną.

1. Pieczęcie świeckie**1.1.** Pieczęcie suwerena

- 1.1.1.** Władz najwyższych
- 1.1.2.** Władz prowincjonalnych, regionalnych
- 1.1.3.** Władz niższych
- 1.1.4.** Władz wydzielonych
 - 1.1.4.1.** Wymiaru sprawiedliwości
 - 1.1.4.2.** Wojskowych
 - 1.1.4.3.** Inne

1.2. Pieczęcie miejskie

- 1.2.1.** Wójta
- 1.2.2.** Instytucji samorządu miejskiego
 - 1.2.2.1.** Urzędników miejskich
 - 1.2.2.2.** Instytucji miejskich
- 1.2.3.** Związków miast

1.3. Pieczęcie samorządu

- 1.3.1.** Samorządu terytorialnego
- 1.3.2.** Samorządu zawodowego
 - 1.3.2.1.** Cechów
 - 1.3.2.2.** Inne

1.4. Pieczęcie pozostałych osób prawnych**1.5.** Pieczęcie osób fizycznych

- 1.5.1. Szlacheckie
- 1.5.2. Mieszczańskie
- 1.5.3. Pozostałe
- 2. Pieczęcie kościelne
 - 2.1. Pieczęcie religii chrześcijańskich
 - 2.1.1. Duchowieństwa świeckiego
 - 2.1.1.1. Najwyższych zwierzchników kościoła (papieskie, patriarchalne i inne)
 - 2.1.1.2. Kardynałów i administracji papieskiej/patriarszej
 - 2.1.1.3. Biskupie i administracji episkopalnej (konsystorz, oficjałat, dekanaty)
 - 2.1.1.4. Kapituł i prałatów
 - 2.1.1.5. Parafii i niższego duchowieństwa
 - 2.1.2. Pieczęcie zgromadzeń zakonnych
 - 2.1.2.1. Zakonów rycerskich i szpitalnych
 - 2.1.2.2. Pozostałych zakonów
 - 2.1.2.3. Klasztorne (klasztorów, przełożonych i ciał kolegiałnych)
 - 2.1.2.4. Pozostałych kościelnych osób prawnych
 - 2.2. Pieczęcie innych religii
 - 2.2.1. Duchowieństwa
 - 2.2.2. Instytucji i organizacji religijnych
- 3. Pieczęcie innych wystawców/niezidentyfikowane.

Przykłady

Pieczęcie kapituł i prałatów

dla wzorca: Pieczęć kapituły w Myśliborzu z 1363 r. [źródło: Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim, Akta Miasta Gorzowa, Pergaminy, sygn. 34]

Pieczęcie innych wystawców/niezidentyfikowane

dla wzorca: Pieczęć Holfernesa II króla Eldorado [źródło: Archiwum Państwowe w Szczecinie, Zbiór dokumentów, sygn. 274]

5.2.2.5. Podział ze względu na status prawny wzorca pieczęci (tłoka) (fakultatywne)

Cel: Określić status prawny wzorca pieczęci (tłoka).

Reguła: Wskazać status prawny pieczęci, korzystając z poniższych możliwości:

- publiczna,
- prywatna,
- falsyfikat.

5.2.2.6. Podział ikonograficzny (obligatoryjne)

Cel: Zakwalifikować wzorzec pieczęci (tłoka) do określonego typu ikonograficznego.

Reguła: Wskazać typ ikonograficzny, do którego należy wzorzec, w oparciu o listę wyboru (por. załącznik nr 3):

1. Portretowe:

- popiersiowe,
- piesze,
- tronowe,
- konne.

2. Kultowe.
3. Symboliczne:
 - hagiograficzne,
 - z innymi motywami symbolicznymi,
 - fantastyczne.
4. Heraldyczne:
 - herbowe,
 - hełmowe.
 - ze znakiem:
 - a) osobistym,
 - b) korporacji.
5. Architektoniczne i topograficzne:
 - z motywem sakralnym,
 - z motywem świeckim.
6. Przedmioty codziennego użytku;
7. Onomastyczne:
 - napisowe,
 - monogramowe,
 - inicjałowe.

5.2.2.7. Opis przedstawienia napieczętego wzorca pieczęci (tłoka) (obligatoryjne)

Cel: Opisać lub odtworzyć i opisać przedstawienie napieczęte.

Reguła: Podać opis przedstawienia napieczętego oraz znaków i napisów mu towarzyszących w oparciu o dostępny materiał źródłowy i pozaźródłowy zgodnie z regułą 2.3.3. i z załącznikami nr 4 i 5.

Przykłady

{linia ciągła} W polu centralnym pod koroną zamkniętą tarcza z Orłem polskim w koronie, ujęta w roślinną dekorację. {linia ciągła} W polu zewnętrznym 9 herbów ziemskich i 2 herby – jagielloński (Pogoń) i habsburski (w polu tarczy pas), które zachodzą w pole legendy. Przestrzeń między tarczami wypełniają ozdobne elementy roślinne.

Dla wzorca: Pieczęć większa koronna króla Zygmunta I Starego (1546–1547)

Dziesięciopółowy herb książąt pomorskich
lub

Dziesięciopółowa tarcza typu francuskiego. W polach tarczy godła: 1) Gryf szczeciński, 2) Gryf wołoski, 3) Gryf pomorski, 4) Gryf wedyjski, 5) Lew rugijski, 6) Rybogryf uznamski, 7) Gryf bardzki, 8) Krzyż choćkowski, 9) Gryf kaszubski, 10) Krwawe pole. Nad tarczą hełm prętowy, nad nim książęcy kołpak i pióropusz pawi. Tarczę podtrzymują dwaj dżicy mężowie z maczugami, z hełmami prętowymi na głowach; w klejnocie z prawej szpiczasty kołpak z pióropuszem, z lewej pióropusz liliowy. W tle motywy roślinne.

Dla wzorca: Pieczęć wielka księcia pomorskiego Bogusława XIV (1624)

We francuskiej tarczy Orzeł pruski z rozpostartymi skrzydłami w koronie, w szponach trzymający: z prawej berło, z lewej jabłko królewskie, na jego piersi inicjały FR. Nad tarczą korona zamknięta i wokół niej rozwieszony łańcuch z orderem Czarnego Orła. Tarcza podtrzymywana przez dwóch dzikich mężów.

lub

Ustalony mały herb królewski według ustawy o tytułaturze i herbie królewskim z 9 stycznia 1817 r. (*Verordnung wegen des Königlichen Titels und Wappens*, vom 9. Januar 1817, *Gesetz Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten*, 1817, s. 17–28).

Dla wzorca: Pieczęć urzędowa z XIX wieku Sądu Nadwornego w Greifswaldzie (1817–1849)

5.2.2.8. Opis legendy wzorca pieczęci (tłoka) (obligatoryjne)

Cel: Rozwiązać i odtworzyć treść oraz podać znaki towarzyszące inskrypcji w legendzie.

Reguła: Podać rozwiązaną i odtworzoną treść oraz znaki towarzyszące inskrypcji w legendzie, w oparciu o dostępny materiał źródłowy i pozaźródłowy według załączników nr 5 i 7. Opisy pieczęci pozbawionych jakiegokolwiek inskrypcji należy opatrzyć informacją: „pieczęć anepigraficzna”, „anepigraf” lub „pieczęć beznapisowa”.

UWAGA: W przypadku niemożności identyfikacji zob. regułę 2.3.5.

Przykłady

{linia ciągła} S VISLAVI DEI GRA(tia) EPI(scopi) WLADISLAVIEN(sis) ECCL(es)I(a)E

Dla wzorca: Pieczęć Wiśława, biskupa wrocławskiego (1283–1300)

{linia ciągła} [SALO]MEE D(e)I * GRA(tia) DVC[...]

Dla wzorca: Pieczęć pismowa Salomei, księżnej kujawskiej, żony księcia Ziemomysła Kazimierzowica (1288)

5.2.2.9. Podział ze względu na język (obligatoryjne)

Cel: Określić język inskrypcji na wzorcu pieczęci (tłoka).

Reguła: Wskazać język inskrypcji wzorca pieczęci (tłoka), korzystając z normy ISO 639–3 (patrz: załącznik nr 6).

Przykład: lat

Dla wzorca: Pieczęć piesza Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1302–1306)

5.2.2.10. Rodzaj pisma inskrypcji pieczęci (obligatoryjne)

Cel: Określić rodzaj pisma inskrypcji pieczęci.

Reguła: Wskazać, jakim rodzajem pisma sporządzona jest inskrypcja pieczęci, wybierając z listy wyboru:

- 1) alfabetyczne:
 - cyrylica,
 - grecki,
 - gruziński,
 - łaciński,
 - ormiański,
 - historyczny,
 - nieustalony (Zyyy w ISO 15924);
- 2) abdzady:
 - arabski,
 - hebrajski,
 - syryjski,
 - historyczne,
 - nieustalony (Zyyy w ISO 15924);
- 3) abugidy i sylabariusze;
- 4) ideograficzne:
 - chińskie i pochodne
 - lub zgodnie z załącznikiem nr 7.

UWAGA: W przypadku niemożności identyfikacji zob. regułę 2.3.5.

5.2.2.11. System pisma inskrypcji – dla pisma alfabetycznego (obligatoryjne)

Cel: Określić system pisma inskrypcji.

Reguła: Wskazać, czy pismo alfabetu korzysta z systemu małych i wielkich liter, zgodnie z poniższym podziałem i załącznikiem nr 7:

- majuskułne,
- minuskułne,
- mieszane.

UWAGA: W przypadku niemożności identyfikacji zob. regułę 2.3.5.

5.2.2.12. Typ liter pisma inskrypcji (obligatoryjne dla pisma łacińskiego)

Cel: Określić typ pisma łacińskiego inskrypcji.

Reguła: Wskazać, zgodnie z załącznikiem nr 7, typ pisma łacińskiego inskrypcji, wybierając jedną z poniższych możliwości:

- kapitała,
- uncjała,
- gotyckie,
- neogotyckie,
- gaelickie,
- antykwa,
- kursywa.

5.2.2.13. Podział ze względu na kształt wzorca pieczęci (tłoka) (obligatoryjne)

Cel: Określić kształt wzorca pieczęci (tłoka).

Reguła: Wskazać kształt wzorca pieczęci (tłoka) zgodnie z poniższym podziałem:

- okrągły,
- owalny,
- ostroowalny,
- tarczowy,
- wieloboczny (poligonalny),
- wielolistny (polilobalny),
- amorficzny.

5.2.2.14. Wymiar wzorca pieczęci (tłoka) (obligatoryjne)

Cel: Określić wymiary rzeczywiste wzorca pieczęci.

Reguła: Podać w milimetrach wymiary wyznaczone zewnętrzną linią otokową, wykorzystując dla poszczególnych kształtów poniższe możliwości:

- dla okrągłych i kwadratowych: średnica/bok,
- dla pozostałych: wysokość $\times$ podstawa najmniejszego prostokąta, w którym zawrze się wymiarowany kształt.
Dla pieczęci amorficznych podaje się wymiary najmniejszego prostokąta, w którym zawiera się treść pieczęci.

Przykład

86 mm (pieczęć okrągła)

Dla wzorca: Pieczęć pieszka Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1302–1306)

Graficzne przykłady wymiarowania zawiera załącznik nr 8.

5.2.3. Blok materiałów uzupełniających

5.2.3.1. Podstawy prawne wyglądu i stosowania pieczęci (fakultatywne)

Cel: Wskazać podstawy prawne stosowania pieczęci.

Reguła: Podać, o ile jest to możliwe, podstawy prawne regulujące wygląd pieczęci (stempla), zakres stosowania i jej chronologię.

Przykłady

Ustawa z dnia 31 stycznia 1980 r. o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych (tekst jednolity: Dziennik Ustaw 2005 r. nr 235 poz. 2000)¹¹⁶.

Dla wzorca: Pieczęć Rzeczypospolitej Polskiej

Uchwała nr XII/390/2003 Rady Miasta Gdańska z dnia 28 sierpnia 2003 r. w sprawie zasad używania herbu, flagi i pieczęci Miasta Gdańska, https://www.gdansk.uw.gov.pl/du/2003/du_2003-131.pdf [dostęp: 20.04.2020].

Dla wzorca: Pieczęć urzędowa Miasta Gdańska (2001–)

5.2.3.2. Reprodukcyjne (fakultatywne)

Cel: Opisać reprodukcje pochodzące ze znanych odcisków lub typariuszy, spełniające funkcję pomocniczą do opisu wzorca tłoka/pieczęci.

Reguła: Podać miejsce ich przechowywania wraz z identyfikującymi je sygnaturami (jeśli reprodukcje są dostępne) oraz wskazać rodzaj opisywanego obiektu, posługując się poniższą listą wyboru:

- fotografia,
- kopia cyfrowa,
- wciérka grafitowa,
- odrys/grafika.

5.2.3.3. Miejsce przechowywania typariusza (obligatoryjne)

Cel: Podać informacje o istnieniu, miejscu przechowywania i dostępności typariusza.

Reguła: Podać miejsce jego przechowywania wraz z identyfikującymi go sygnaturami – jeśli typariusz jest dostępny.

Przykład:

Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiory sfragistyczne Oddziału I, sygn. 2071.

Dla wzorca: Pieczęć wielka litewska Jana III (1676–1690)

UWAGA: W przypadku niemożności identyfikacji zob. regułę 2.3.5.

5.2.3.4. Uwagi o publikacji (fakultatywne)

Cel: Podać wszystkie publikacje reprodukcji.

Reguła: Podać informacje i odsyłacze o wszelkich publikacjach reprodukcji.

Przykłady

P. Gut, *Pieczęcie urzędowe Archiwum Państwowego w Szczecinie w latach 1831–2004. Część 1. Pieczęcie do 1945 roku*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, nr 19, 2006, s. 118–119 (Spis typariuszy urzędowych Pruskiego Archiwum Państwowego w Szczecinie w *Zbiorze pieczęci i tłoków pieczętnych Archiwum Państwowego w Szczecinie*).

Dla wzorca: Pieczęć Königliches Provinzial Archiv zu Stettin (1840)

¹¹⁶Obecnie t.j. Dz.U. z 2019 r. poz. 1509 (przyp. red.).

M. Gumowski, *Pieczenie królów polskich*, Kraków 1919, nr 131.

S.K. Kuczyński, *Pieczęć wielka litewska Jana III w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 7, 1963.

Dla wzorca: Pieczęć wielka litewska Jana III (1676–1690)

5.2.3.5. Uwagi (fakultatywne)

Cel: Podać informacje uzupełniające istotne z punktu widzenia opisu wzorca.

Reguła: Podać informacje uzupełniające istotne z punktu widzenia opisu wzorca, które nie znalazły się w powyższym bloku.

5.2.4. Blok kontroli

5.2.4.1. Nazwa instytucji lub jej kod wskazujący na sporządzającego opis wzorca pieczęci (tłoka) (obligatoryjne)

Cel: Wskazać instytucję odpowiedzialną za sporządzenie opisu wzorca pieczęci (tłoka).

Reguła: Podać nazwę lub kod instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie opisu wzorca pieczęci (tłoka).

Przykład

Archiwum Państwowe we Wrocławiu

Dla wzorca: Pieczęć piesza Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1302–1306)

5.2.4.2. Data sporządzenia opisu (obligatoryjne)

Cel: Określić czas sporządzenia opisu.

Reguła: Podać datę sporządzenia opisu.

Przykład

2009-03-19

Dla wzorca: Pieczęć piesza Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1302–1306)

5.2.4.3. Nazwa osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu (obligatoryjne)

Cel: Wskazać osobę odpowiedzialną za sporządzenie opisu.

Reguła: Podać imię i nazwisko osoby sporządzającej opis.

Przykład

Dariusz Bednarek

Dla wzorca: Pieczęć piesza Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1302–1306)

5.2.4.4. Aktualizacja opisu wzorca tłoka (obligatoryjne)

Cel: Określić informacje o aktualizacjach opisu.

Reguła: Podać wszelkie informacje o przeredagowaniu opisu, takie jak: instytucje, data, osoba przeredagującego.

Przykład

Archiwum Państwowe we Wrocławiu; 2009-12-15; osoba przeredagująca: Dorota Żygadło

Dla wzorca: Pieczęć piesza Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1302–1306)

5.3. OPIS ODCISKU

5.3.1. Blok identyfikacji

5.3.1.1. Sygnatura odcisku (obligatoryjne)

Cel: Określić jednoznacznie sygnaturę odcisku.

Reguła: Wskazać sygnaturę odcisku zgodnie z regułą opisu wielopoziomowego wskazanego w punkcie 2.3.1. niniejszych wytycznych oraz z załącznikiem nr 1.

Przykład

PL-82-1011-0-4/0-0-1-1

Dla: najstarszy odcisk wzorca: Pieczęć pieszka Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1302–1306)

D-PL-82-47-1

5.3.1.2. Charakter odcisku (obligatoryjne)

Cel: Określić charakter odcisku w pieczęci.

Reguła: Wskazać rolę, w jakiej odcisk występuje w pieczęci, wybierając jedną z poniższych możliwości:

- pieczęć główna,
- *contrasigillum*.

UWAGA: W przypadku niemożności identyfikacji zob. regułę 2.3.5.

5.3.2. Blok opisu odcisku, mocowania i osłony

5.3.2.1. Datacja odcisku (obligatoryjne)

Cel: Określić jak najdokładniejszą datę powstania odcisku w formacie rok-miesiąc-dzień.

Reguła: Wskazać datę powstania odcisku w oparciu o obiekt związany lub korzystając z wiedzy źródłowej i pozaźródłowej. W przypadku braku możliwości wskazania pełnej daty należy podać odpowiednio bd (bez dnia) i bm (bez miesiąca).

Przykłady

1302-06-14

Dla: najstarszy odcisk wzorca: Pieczęć pieszka Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1302–1306) – PL-82-1011-0-4/0-0-1-1

1309-bm-bd

Dla: odcisk wzorca: Pieczęć pieszka Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1307–1311) – PL-82-90-0-139/0-0-1-1

5.3.2.2. Metoda wykonania odcisku (obligatoryjne)

Cel: Określić metodę wykonania odcisku.

Reguła: Wskazać metodę wykonania odcisku zgodnie z listą wyboru:

- jednostronna lub dwustronna,
- jednostronna z *contrasigillum*,
- potwierdzona wielokrotnie.

5.3.2.3. Materiał odcisku (obligatoryjne)

Cel: Określić materiał wykonania odcisku pieczęci.

Reguła: Wskazać materiał wykonania odcisku w oparciu o zasady sfragistyki:

- ołów,

- воск (masa woskowa),
- лак,
- туш,
- садза,
- papier na podkładzie (lak, воск, ciasto),
- materiał dokumentu (pieczęć sucha),
- farba + papier (zaklejki),
- inne.

5.3.2.4. Barwa odcisku (obligatoryjne)

Cel: Określić barwę wykonanego odcisku pieczęci.

Reguła: Wskazać barwę wykonanego odcisku w oparciu o zasady sfragistyki:

- naturalna (niebarwiona),
- czerwona,
- żółta,
- niebieska,
- zielona,
- fioletowa,
- złocista,
- biała,
- czarna,
- inne.

5.3.2.5. Czytelność rzeźby (obligatoryjne)

Cel: Określić czytelność zachowanej rzeźby na odcisku pieczęci.

Reguła: Wskazać stopień czytelności rzeźby na odcisku pieczęci:

- czytelna,
- słabo czytelna,
- nieczytelna.

5.3.2.6. Czytelność legendy (obligatoryjne)

Cel: Określić czytelność zachowanej legendy rzeźby na odcisku pieczęci.

Reguła: Wskazać stopień czytelności legendy na odcisku pieczęci:

- czytelna,
- słabo czytelna,
- nieczytelna.

5.3.2.7. Stan zachowania odcisku pieczęci (obligatoryjne)

Cel: Określić stan zachowania odcisku pieczęci.

Reguła: Wskazać stan zachowania odcisku pieczęci (załącznik nr 9 – Katalog zniszczeń pieczęci).

- dobry,
- po konserwacji,
- do konserwacji.

5.3.2.8. Ubytki wizerunku (fakultatywne)

Cel: Określić stopień i formy uszkodzenia wizerunku na odcisku.

Reguła: Opisać ubytki i uszkodzenia wizerunku zgodnie z regułą 2.3.4.

5.3.2.9. Ubytki legendy (fakultatywne)

Cel: Określić stopień i formy uszkodzenia legendy na odcisku.

Reguła: Opisać ubytki i uszkodzenia legendy odcisku wraz z ich lokalizacją zgodnie z regułą 2.3.4.

5.3.2.10. Typ mocowania (fakultatywne)

Cel: Wskazać sposób przywieszenia pieczęci do dokumentu.

Reguła: Określić oryginalny rodzaj, materiał i barwy wiązadła, np.:

- sznur jedwabny niepleciony – nici jednobarwne,
- sznur jedwabny niepleciony – nici wielobarwne,
- sznur jedwabny pleciony – nici jednobarwne,
- sznur jedwabny pleciony – nici wielobarwne,
- sznur lniany lub konopny,
- pasek pergaminowy,
- wstążki,
- inne.

5.3.2.11. Typ osłony (fakultatywne)

Cel: Wskazać typ osłony odcisku.

Reguła: Określić, o ile jest to możliwe, oryginalny sposób zabezpieczenia odcisku, wybierając jedną z poniższych możliwości:

- miska woskowa,
- puszka drewniana,
- puszka metalowa,
- kustodia,
- woreczek.

UWAGA DO BLOKU 5.3.2: Opis wyobrażenia i inskrypcji znajdujących się na odcisku stanowi element opisu wzorca pieczęci, zob. 5.2.2.

5.3.3. Blok opisu obiektu/dokumentu związanego

5.3.3.1. Sygnatura obiektu związanego (obligatoryjne, jeśli obiekt istnieje)

Cel: Określić jednoznacznie sygnaturę obiektu związanego, jeśli obiekt istnieje.

Reguła: Wskazać sygnaturę obiektu związanego, jeśli istnieje.

Przykład

PL-82-1011-0-4

Dla odcisku wzorca: Pieczęć pieszka Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1302–1306) – PL-82-00047-001; PL-82-1011-0-4/0-0-1-1

5.3.3.2. Autentyczność prawną dokumentu związanego (fakultatywne).

Cel: Wskazać autentyczność prawną obiektu/dokumentu związanego bez uwzględniania różnic jego walorów dowodowych.

Reguła: Określić autentyczność prawną obiektu/dokumentu związanego zgodnie z listą wyboru:

- oryginał,
- fałszyfikat.

5.3.3.3. Forma obiektu związanego (fakultatywne)

Cel: Określić formę obiektu związanego.

Reguła: Wskazać typ obiektu związanego, wybierając jedną z poniższych możliwości:

- obiekt dyplomatyczny,
- inny obiekt.

5.3.3.4. Elementy opisu dyplomatycznego (fakultatywne)

Cel: Wskazać wybrane elementy opisu dyplomatycznego dla dokumentów lub ich odpowiedniki dla innych obiektów, pomocne w opisie pieczęci.

Reguła: Określić elementy opisu dyplomatycznego, jeśli występują w obiekcie związanym według poniższych możliwości:

- intytulacja (wzięta z dokumentu i rozwiązana),
- koroboracja,
- data (datum bez podawania brzmienia oryginalnego).

Przykład

Intytulacja: *Boleslaus dei gratia dux Silesie et dominus Wratislawie*

Koroboracja: *Et ut perpetuum robur optineat presentem paginam duximus nostri sigilli munimine roborandam*

Data: 1302-04-11

Dla odcisku wzorca: Pieczęć piesza Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego (1302–1306) – 82-00047-001; PL-82-1011-0-4/0-0-1-1

5.3.3.5. Status prawny obiektu związanego (fakultatywne)

Cel: Wskazać status prawny obiektu.

Reguła: Określić status prawny obiektu związanego, korzystając z poniższych możliwości:

- publiczny,
- prywatny.

5.3.3.6. Natura prawna obiektu związanego (fakultatywne)

Cel: Wskazać naturę prawną obiektu związanego.

Reguła: Określić naturę prawną obiektu związanego, korzystając z poniższych możliwości:

- dyspozytywny,
- poświadczeniowy.

5.3.3.7. Liczba pieczęci związanych z obiektem (fakultatywne)

Cel: Określić relacje pomiędzy odciskami przynależącymi do opisywanego obiektu, np. do jednego dokumentu.

Reguła: Określić liczbę pieczęci pierwotnie związanych z obiektem, liczbę faktycznie znajdujących się w momencie opisu oraz liczbę zachowanych na istniejących pieczęciach odcisków. Pierwsza cyfra określa liczbę pieczęci pierwotnie związanych z obiektem, druga określa liczbę zachowanych pieczęci, trzecia określa liczbę zachowanych odcisków.

Przykłady

5/4/4

Dla: Dokument lokacyjny miasta Wrocławia z 1261 r. (PL-82-28-0-23), gdzie z pięciu pierwotnie przywieszonych pieczęci zachowały się cztery jednostronne bez *contrasigillum*.

1/1/3

Dla: Dokument Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego z 29.12.1309 r. (PL-82-90-0-141), gdzie zachowała się pierwotnie przywieszona pieczęć z dwoma *contrasigillami*.

5.3.3.8. Uwagi (fakultatywne)

Cel: Podać informacje uzupełniające istotne z punktu widzenia opisu odcisku (w tym sygnatury dawne).

Reguła: Podać informacje uzupełniające istotne z punktu widzenia opisu odcisku, które nie znalazły się w powyższym bloku.

5.3.4. Blok kontroli

Przykłady zob. 5.2.4. Blok kontroli Opisu wzorca pieczęci (tłoka)

5.3.4.1. Identyfikacja instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie opisu odcisku (obligatoryjne)

Cel: Wskazać instytucję odpowiedzialną za sporządzenie opisu odcisku.

Reguła: Podać nazwę i/lub kod instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie opisu odcisku.

5.3.4.2. Data sporządzenia opisu (obligatoryjne)

Cel: Określić czas sporządzenia opisu.

Reguła: Wpisać datę sporządzenia opisu.

5.3.4.3. Identyfikacja osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu (obligatoryjne)

Cel: Wskazać osobę sporządzającą opis.

Reguła: Wpisać imię i nazwisko osoby sporządzającej opis.

5.3.4.4. Aktualizacja opisu odcisku (obligatoryjne)

Cel: Wskazać wszelkie zmiany w opisie odcisku.

Reguła: Podać wszelkie zmiany w przereklamowaniu opisu odcisku.

5.4. OPIS TYPARIUSZA**5.4.1. Blok identyfikacji typariusza****5.4.1.1. Sygnatura typariusza (obligatoryjne)**

Cel: Określić jednoznacznie sygnaturę typariusza.

Reguła: Wskazać sygnaturę typariusza, w przypadku archiwów państwowych, zgodnie z regułą opisu wielopoziomowego wskazanego w pkt 2.3.1 i załączniku nr 1 do niniejszych wskazówek.

Przykłady

Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Gabinet Numizmatyczno-Sfragistyczny, S 1120
dla typariusza Jana Olbrachta króla Polski

PL-53-983-0-T I, 3

Archiwum Państwowe w Poznaniu, Tłoki pieczętnie różnych urzędów i instytucji, dla typariusza herbowej pieczęci wielkksiążęcej poznańskiej króla Prus Fryderyka Wilhelma IV (1840–1861)

5.4.1.2. Nazwa typariusza (obligatoryjne)

Cel: Określić nazwę typariusza.

Reguła: Podać nazwę jednoznacznie identyfikującą typariusza, stanowiącą punkt odwołania przy określaniu innych elementów opisu typariusza. Nazwa powinna zawierać: nazwę dysponenta, sygnaturę wzorca, datę/-y obowiązywania.

Przykład

Typariusz herbowej pieczęci wielkksiążęcej poznańskiej króla Prus Fryderyka Wilhelma IV (1840–1861)

Dla wzorca: PL-53-983-0-T.I.3

5.4.2. Blok opisu typariusza

5.4.2.1. Rodzaj typariusza (obligatoryjne)

Cel: Określić rodzaj typariusza ze względu na jego budowę.

Reguła: Wskazać jednoznacznie rodzaj typariusza, korzystając z poniższych możliwości:

- z uchwytem (rączką),
- pierścień pieczętny,
- tłok uderzeniowy,
- cęgi pieczętne,
- szczypce pieczętne,
- prasa pieczętna.

UWAGA: W przypadku niemożności zakwalifikowania typariusza do powyższych typów należy podać dokładny opis wyglądu tłoka. Natomiast przy uszkodzeniu typariusza klasyfikujemy go według przypuszczalnego stanu pierwotnego.

5.4.2.2. Poziom złożoności typariusza (obligatoryjne)

Cel: Określić liczbę stempli typariusza.

Reguła: Wskazać jednoznacznie liczbę stempli typariusza, korzystając z poniższych możliwości:

- prosty (jednostemplowy),
- złożony – dwustronny, trójstronny lub czterostronny.

5.4.2.3. Znaki i napisy towarzyszące (obligatoryjne)

Cel: Opisać znaki i napisy na typariuszu.

Reguła: Transliterować napisy i opisać znaki występujące na typariuszu ze wskazaniem ich lokalizacji.

Przykład

Heinrich Meyer in Posen 1835, napis na bocznej krawędzi tłoka

Dla: Typariusz herbowej pieczęci wielkksiążęcej poznańskiej króla Prus Fryderyka Wilhelma IV (1840–1861), PL-53-983-0- T. I, 3

5.4.2.4. Wymiary typariusza (obligatoryjne)

Cel: Opisać wymiary typariusza.

Reguła: Określić wymiary typariusza, korzystając z poniższych wskazań:

- wysokość (z rękojeścią),
- grubość stempla (grubość płytki pieczętnej),
- średnica/bok płytki pieczętnej.

UWAGA: Średnicę/bok należy podać, jeśli wymiary płytki pieczętnej są inne niż wymiary wzorca pieczęci.

Przykład

wysokość 22 mm; grubość stempla 8 mm

Dla: Typariusz herbowej pieczęci wielkksiążęcej poznańskiej króla Prus Fryderyka Wilhelma IV (1840–1861), PL-53-983-0- T, I, 3

5.4.2.5. Uwagi (fakultatywne)

Cel: Podać informacje uzupełniające istotne z punktu widzenia opisu typariusza (w tym sygnatury dawne).

Reguła: Podać informacje uzupełniające istotne z punktu widzenia opisu typariusza, które nie znalazły się w powyższym bloku.

5.4.3. Blok opisu stempla

5.4.3.1. Technika rytowania stempla (obligatoryjne)

Cel: Określić relief stempla.

Reguła: Wskazać typ reliefu stempla, korzystając z poniższych możliwości:

- wypukłoryty (relief wypukły),
- wklęsłoryty (relief wklęsły).

5.4.3.2. Materiał wykonania stempla (obligatoryjne)

Cel: Określić materiał, z którego wykonano stempel.

Reguła: Wskazać materiał, z którego wykonano stempel, korzystając z poniższych możliwości:

- złoto,
- srebro,
- żelazo (stal),
- ołów,
- brąz,
- mosiądz,
- guma (kauczuk),
- kamień,
- kryształ (szkło),
- inny materiał.

5.4.3.3. Czytelność legendy (obligatoryjne)

Cel: Opisać czytelność legendy.

Reguła: Określić czytelność legendy, wybierając jedną z poniższych możliwości:

- czytelna,
- słabo czytelna,
- nieczytelna.

5.4.3.4. Czytelność rzeźby rysunku (obligatoryjne)

Cel: Opisać czytelność rzeźby rysunku.

Reguła: Określić czytelność rzeźby rysunku, wybierając jedną z poniższych możliwości:

- czytelny,
- słabo czytelny,
- nieczytelny.

UWAGA: Opis wyobrażenia i inskrypcji umieszczonych na stemple stanowi element opisu wzorca pieczęci, zob. 5.2.

5.4.3.5. Stan zachowania stempla (obligatoryjne)

Cel: Określić stan zachowania stempla.

Reguła: Wskazać stan zachowania stempla.

- dobry,
- po konserwacji,
- do konserwacji.

5.4.4. Blok opisu uchwytu (rączki)

5.4.4.1. Materiał wykonania uchwytu (rączki) (obligatoryjne)

Cel: Określić materiał, z którego wykonano uchwyt (rączkę).

Reguła: Wskazać materiał, z którego wykonano uchwyt (rączkę), korzystając z poniższych możliwości:

- drewno,
- metal (można też wypisać: srebro, złoto, stal, żelazo),
- tworzywo sztuczne,
- materiał mieszany (wskazać jaki),
- inny materiał,
- brak.

5.4.4.2. Forma uchwytu (rączki) (obligatoryjne)

Cel: Określić formę uchwytu (rączki).

Reguła: Wskazać formę uchwytu (rączki), korzystając z poniższych możliwości:

- prosty,
- zdobiony,
- brak.

5.4.4.3. Opis uchwytu (fakultatywne)

Cel: Opisać uchwyt (rączkę).

Reguła: Podać zwięzły opis uchwytu (rączki) w formie narracyjnej.

Przykłady

toczona, w kształcie walca, lakierowana na czarno
toczona, ornament rzeźbiony, lakierowana naturalnie
odlew w kształcie walca zakończony gałką, czarną
nie zachował się

5.4.4.4. Stan zachowania uchwytu (rączki) (obligatoryjne)

Cel: Określić stan zachowania uchwytu (rączki).

Reguła: Wskazać stan zachowania uchwytu (rączki):

- dobry,
- po konserwacji,
- do konserwacji.

5.4.5. Blok kontroli

Przykłady zob. 5.2.4. Blok kontroli opisu wzorca pieczęci (tłoka)

5.4.5.1. Identyfikacja instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie opisu typariusza (obligatoryjne)

Cel: Wskazać instytucję odpowiedzialną za sporządzenie opisu typariusza.

Reguła: Podać nazwę i/lub kod instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie opisu typariusza.

5.4.5.2. Data sporządzenia opisu (obligatoryjne)

Cel: Określić czas sporządzenia opisu.

Reguła: Wpisać datę sporządzenia opisu.

5.4.5.3. Identyfikacja osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu (obligatoryjne)

Cel: Wskazać osobę sporządzającą opis.

Reguła: Wpisać imię i nazwisko osoby sporządzającej opis.

5.4.5.4. Aktualizacja opisu typariusza (obligatoryjne)

Cel: Wskazać wszelkie zmiany w opisie typariusza.

Reguła: Podać wszelkie zmiany w przeredagowaniu opisu typariusza.

5.5. OPIS KOPII TRÓJWYMIAROWEJ

5.5.1. Blok identyfikacji

5.5.1.1. Sygnatura kopii trójwymiarowej (obligatoryjne)

Cel: Określić jednoznacznie sygnaturę kopii.

Reguła: Podać sygnaturę kopii zgodnie z załącznikiem nr 1 do niniejszych wskazówek.

Reguła: Wskazać sygnaturę kopii, w przypadku archiwów państwowych, zgodnie z regułą opisu wielo-
poziomowego wskazanego w pkt 2.3.1. i załączniku nr 1 do niniejszych wskazówek.

Przykład:

Muzeum Okręgowe w Piotrkowie Trybunalskim, sygn. S-380

Dla: kopia pieczęci konnej II Władysława Odonica ze zbiorów Władysława Stronczyńskiego

5.5.1.2. Sygnatura źródła kopii trójwymiarowej (obligatoryjne)

Cel: Zidentyfikować kopię trójwymiarową z odciskiem lub tłokiem, z którego została wykonana.

Reguła: Wskazać jednoznacznie sygnaturę odcisku lub tłoka, z którego została wykonana, określoną
w punktach 5.3.1.1 lub 5.4.1.1. W przypadku braku możliwości wskazania źródła kopii wpisać
słowo „brak”.

Przykład

PL-82-55-0-71/0-1-1-1 pieczęć konna II Władysława Odonica przywieszona do dokumentu

dla odlewu gipsowego ze zbiorów Kazimierza Stronczyńskiego (Muzeum Okręgowe w Piotrkowie Try-
bunalskim, sygn. S-380)

5.5.2. Blok opisu kopii trójwymiarowej

5.5.2.1. Datacja kopii trójwymiarowej (fakultatywne)

Cel: Określić jak najdokładniejszą, datę powstania kopii.

Reguła: Wskazać datę powstania kopii korzystając z wiedzy źródłowej i pozaźródłowej.

Przykłady

przed 1877 r. (rok śmierci Karola Beyera)

Dla odlewu gipsowego pieszej pieczęci Henryka V, księcia wrocławskiego ze zbiorów Kazimierza Stron-
czyńskiego (Muzeum Okręgowe w Piotrkowie Trybunalskim, sygn. S-373)

1869-11-04

Dla odlewu gipsowego pieczęci konnej Władysława Laskonogiego ze zbiorów Kazimierza Stronczyń-
skiego (Muzeum Okręgowe w Piotrkowie Trybunalskim, sygn. S-379)

5.5.2.2. Rodzaj kopii trójwymiarowej (obligatoryjne)

Cel: Określić rodzaj kopii trójwymiarowej.

Reguła: Wskazać metodę wykonania kopii trójwymiarowej, wybierając z listy:

- odlew,
- kopia ceramiczna,
- odcisk w masie plastycznej,
- galwanotyp.

5.5.2.3. Materiał użyty do wykonania kopii (obligatoryjne)

Cel: Określić materiał wykonania kopii trójwymiarowej pieczęci.

Reguła: Wskazać materiał wykonania kopii trójwymiarowej, wykorzystując poniższe możliwości:

- ołów,
- mosiądz,
- brąz,
- cyna,
- воск,
- lak,
- gips,
- glina lub glinka,
- plastelina,
- syntetyczne masy plastyczne,
- papier,
- inne.

UWAGA: Opis wyobrażenia i inskrypcji znajdujących się na kopii stanowi element opisu wzorca pieczęci, zob. 5.2.

5.5.2.4. Uwagi (fakultatywne)

Cel: Podać informacje uzupełniające istotne z punktu widzenia opisu kopii trójwymiarowej (w tym sygnatury dawne kopii, źródła).

Reguła: Podać informacje uzupełniające istotne z punktu widzenia opisu kopii trójwymiarowej, które nie znalazły się w powyższym bloku.

5.5.3. Blok kontroli

Przykłady zob. 5.2.4. Blok kontroli opisu wzorca pieczęci (tłoka)

5.5.3.1. Identyfikacja instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie opisu kopii (obligatoryjne)

Cel: Wskazać instytucję odpowiedzialną za sporządzenie opisu kopii.

Reguła: Podać nazwę i/lub kod instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie opisu kopii.

5.5.3.2. Data sporządzenia opisu (obligatoryjne)

Cel: Określić czas sporządzenia opisu.

Reguła: Wpisać datę sporządzenia opisu.

5.5.3.3. Identyfikacja osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu (obligatoryjne)

Cel: Wskazać osobę sporządzającą opis.

Reguła: Wpisać imię i nazwisko osoby sporządzającej opis.

5.5.3.4. Aktualizacja opisu kopii (obligatoryjne)

Cel: Wskazać wszelkie zmiany w opisie kopii.

Reguła: Podać wszelkie zmiany w przeredagowaniu opisu kopii trójwymiarowej.

6. SŁOWNIK

Autentyczny prawnie wzorzec pieczęci to *wzorzec pieczęci, który został prawnie zaakceptowany przez nominalnego dysponenta (autentyk). Jeżeli wzorzec nie posiadał takiej akceptacji, nazywany jest falsyfikatem.

Bartynotyp to rodzaj dwuwymiarowej kopii pieczęci (druk wypukły) powstałej w wyniku zastosowania autorskiej metody kopiowania monet i pieczęci opracowanej przez W. Bartynowskiego. Uzyskiwane w jej wyniku odbitki posiadały jasne litery i rysunek znajdujący się w polu pieczęci oraz ciemne tło o wyraźnie cieniowanym reliefie¹¹⁷.

Bulla to pieczęć odcisnięta w metalu (przeważnie ołowiu).

Cęgi pieczętne to metalowe narzędzie, formą przypominające szczypce. Składa się z dwóch części przekrzyżowanych ze sobą i połączonych wspólną osią (w kształt przypominający literę X). Krótsze ramiona tworzą szczęki, w których wygrawerowane są – naprzeciwległe – awers i rewers bulli, a druga strona stanowi uchwyty. Materiał bulli, przez który przewleczono wiązadła, wkładany jest pomiędzy szczęki – po ich zaciśnięciu otrzymuje się obustronny odcisk *wzorca pieczęci¹¹⁸.

Cynfolia to *negatywowa kopia pieczęci uzyskiwana poprzez nałożenie na *odcisk pieczęci cienkiej metalowej (cynowej, aluminiowej, ołowianej, srebrnej, złotej itp.) folii (staniol), którą dociskano do jego powierzchni, a uzyskany odcisk umacniano warstwą laku lub plasteliny. Cynfolie stanowiły często podstawę do sporządzania odlewów [zob.] gipsowych i cementowych¹¹⁹.

Dokument (*carta, charta, littera*) to:

1. Pismo uwierzytelnione, sporządzone z zachowaniem obowiązujących w danej epoce i miejscu form zewnętrznych i wewnętrznych, stwierdzające lub ustanawiające pewien stan prawny albo też służące do wykonania uprawnień.
2. Zapis bez względu na jego postać będący świadectwem jakiegoś faktu (faktów) i zjawisk obiektywnej rzeczywistości lub przejawów myśli ludzkiej.

Dysponent pieczęci (właściciel pieczęci) to organ władzy, osoba fizyczna lub prawna, w której imieniu odciskany jest *tłok pieczętny i którego (której) znak znajduje się na nim¹²⁰.

Dywizory (znaki interpunkcyjne, znaki oddzielenia) to znaki umieszczone w *legendzie w celu oddzielenia wyrazów. Zwykle przybierają formę kropki (.) – często w połowie wysokości wiersza (·) – dwukropka (:) lub trzykropka (...), ale też gwiazdki (*), krzyżyka (+) albo fleuronu¹²¹.

Elementy pieczęci to części, z których składa się na pieczęć, zob.: *odcisk, *pole pieczęci, *pole legendy, *przedstawienie napieczętne, *legenda, *inskrypcja, *typariusz, *stempel, *uchwyt.

Falsyfikat pieczęci to odcisk, względnie typariusz, chcący uchodzić za coś innego niż jest w rzeczywistości. Pieczęć powtórnie użyta w celu dokonania fałszerstwa dokumentu jest pieczęcią oryginalną o fałszywej chronologii. Falsyfikaty pieczęci powinny być inwentaryzowane razem z pieczęciami oryginalnymi dysponenta.

Galwanotyp (kopia galwaniczna, galwan pieczętny, osad galwanoplastyczny) to metalowa kopia pieczęci wykonana metodą elektrolityczną. Do jej uzyskania wykorzystywano negatyw kauczukowy, który pokrywany był pyłem grafitowym. Tak przygotowany negatyw umieszczano na miedzianym drucie, jako katodę, w kąpeli

¹¹⁷ Zob. M. Kadziszewska, P. Stróżyk, *Repertorium dawnych sposobów reprodukcji pieczęci*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, pod red. Z. Piecha, W. Strzyżewskiego, Warszawa 2009, s. 518.

¹¹⁸ *Vocabularium internationale sigillographicum*, red. L. Vrtel, K. Müller, M. Hlebionek, V. Keresztes, Bratislava 2016 (dalej: *ViS*), nr 134.

¹¹⁹ Zob. M. Kadziszewska, P. Stróżyk, *Repertorium...*, s. 519.

¹²⁰ *ViS*, nr 9.

¹²¹ *ViS*, nr 261.

elektrolitycznej, przy zastosowaniu prądu stałego. Anodą była płytka miedziana. W wyniku elektrolizy jony miedzi, osadzając się na negatywie, tworzyły kopię pieczęci¹²².

Ikonografia pieczęci – zob. *przedstawienie napieczętne.

Inskrypcja to napis wyryty w twardym materiale. Specyficzną formą inskrypcji są *legenda i *inskrupcja napieczętne.

Inskrypcja napieczętna to każdy napis znajdujący się na pieczęci niebędący *legendą.

Intytulacja to fragment formularza dokumentu, wymieniający imię i godności wystawcy dokumentu, zazwyczaj z dołączoną formułą dewocyjną. Może się ona różnić od tytułatury wymienionej w adresie lub legendzie pieczęci i uzupełniać ją, wskazując na źródło lub charakter władzy.

Inwentarz pieczęci to zbiór opisów wszystkich pieczęci z całego zasobu lub jednego z zespołów danego archiwum¹²³.

Katalog pieczęci to zbiór opisów pieczęci wchodzących w skład różnych kolekcji, zbiorów lub zespołów archiwalnych zebranych pod kątem określonego tematu¹²⁴.

Kod wzorca pieczęci to odpowiednik sygnatury archiwalnej identyfikujący wzorzec pieczęci, niebędący obiektem fizycznym.

Kolekcja sfragistyczna – zob. **zbiór sfragistyczny**.

Konfirmacja pieczęci to opatrzenie pieczęci właściwej odciskiem lub odciskami innych pieczęci (wielokrotna konfirmacja), umieszczonymi na jej licu (stronie głównej) lub odwrociu (**contrasigillum*), dla uzupełnienia jej wagi prawnej i utrudnienia fałszerstwa.

Contrasigillum (pieczęć odwrocia) to pieczęć mniejszych rozmiarów odciskana na odwrociu pieczęci głównej, dla uzupełnienia jej wagi prawnej i utrudnienia fałszerstwa. Może ona być powiązana z pieczęcią właściwą albo poprzez *legendę będącą kontynuacją inskrypcji z pieczęci głównej, albo przez określenia w rodzaju: *contrasigillum*, *clavis sigilli*, *secretum sigilli*¹²⁵.

Kopia ceramiczna to trójwymiarowa kopia pieczęci wykonana z tworzywa nieorganicznego i niemetalicznego (głina, wapń), która po wykonaniu odlewu poddawana jest obróbce termicznej.

Korroboracja to formuła dokumentu zapowiadająca sposób jego uwierzytelnienia. Odbywa się to poprzez zadeklarowanie umieszczenia właściwego znaku, podpisu lub pieczęci, z jednoczesnym zasygnalizowaniem, jakie pieczęcie będą przywieszane dla nadania ważności aktowi¹²⁶.

Korpus pieczęci to możliwie kompletny spis (katalog) pieczęci określonego kraju, regionu, kategorii *dysponentów, danego *wzorca pieczęci lub z wybranego okresu¹²⁷.

Kustodia to niewielki kawałek papieru o dowolnym kształcie, najczęściej rombu lub gwiazdy, bądź też fragment papierowej karty samego pisma, przez który w cienkiej warstwie wosku (lub laku) odciskano pieczęć. Dzięki namoczeniu papieru w wodzie również na kustodii utrwał się odcisk stempla.

¹²² Zob. M. Kadziszewska, P. Stróżyk, *Repertorium...*, s. 521–522.

¹²³ *ViS*, nr 317.

¹²⁴ *ViS*, nr 316.

¹²⁵ *ViS*, nr 43.

¹²⁶ Zob. *Vocabulaire international de la diplomatie*, Valencia 1994 (dalej: *ViD*), nr 246.

¹²⁷ *ViS*, nr 315.

Legenda to napis towarzyszący wyobrażeniu, służący identyfikacji *dysponenta pieczęci. Zazwyczaj obiega skraj pola pieczęci, mieszcząc się w *otoku, choć może się znajdować także w polu pieczęci, zachodzić na nie, łączyć się z inskrypcją umieszczoną na rewersie pieczęci lub *contrasigillum. Legenda może się mieścić w jednym bądź większej liczbie wierszy. Jej początek wyznacza zazwyczaj krzyż inicjalny, umieszczony w najwyższym punkcie pieczęci. Legenda jest najczęściej prawoskrętna, tzn. biegnie zgodnie z ruchem wskazówek zegara¹²⁸.

Linia otokowa to cienka, ciągła linia, która wyznacza *otok pieczęci zawierający *legendę i oddziela go od:

- a) *pola pieczęci (linia otokowa wewnętrzna),
- b) krawędzi odcisku lub typariusza (linia otokowa zewnętrzna)¹²⁹.

List to:

1. Wypowiedź pisemna, zwykle prywatna, służąca szeroko pojętym celom informacyjnym, nieposiadająca natomiast znaczenia prawnego. Formę listu mogą przybierać niekiedy także pisma mające służyć powstaniu i wykonywaniu uprawnień lub zaciąganiu zobowiązań.
2. W okresie staropolskim termin używany na oznaczenie dokumentu¹³⁰.

Mandat to:

1. Akt, przez który władza zwraca się do jednego ze swoich przedstawicieli lub osób podległych, aby powiadomić je o swojej decyzji i zlecić im jej wykonanie¹³¹.
2. Pismo władz wyższych przełożonych do niższych podwładnych, służące celom administracji lub wymiaru sprawiedliwości, zawierające polecenie wykonania lub zaniechania określonych czynności lub zadań¹³².

Materiał odcisku to masa plastyczna (masa woskowa, wosk, lak, ołów, ciasto, papier) lub farba służące wykonaniu i utrwaleniu (poprzez stwardnienie lub pozostawienie znaku na podłożu) odcisku.

Natura dyplomatyczna pieczęci – zob. **właściwość dyplomatyczna pieczęci**.

Natura prawna pieczęci – zob. **właściwość prawna pieczęci**.

Negatywowa kopia pieczęci to lustrzana reprodukcja pieczęci o wklęsłym reliefie, wykonywana z cementu, gipsu, kauczuku, plasteliny, silikonu lub folii metalowej (zob. *cynfolia*), służąca najczęściej jako matryca do wykonywania odlewów pieczęci (zob. **odlew*). Ze względu na to, iż wiernie oddaje formę odcisku, traktowana jest również jako trójwymiarowa kopia i jako taka podlega inwentaryzacji.

Nota opisująca pieczęć to komplet różnych informacji opisujących *wzorzec pieczęci, łączących ją z dysponentem/ twórcą z jednej strony, z drugiej zaś – z poszczególnymi odciskami¹³³.

Obiekt sfragistyczny to tłok, odcisk lub trójwymiarowa kopia pieczęci.

Obiekt związany to pismo lub przedmiot, przy którym znajduje się odcisk pieczęci.

Odcisk pieczęci (pieczętny) to trwały znak powstały na skutek odcisnięcia tłoka na nośniku lub materiale przymocowanym do nośnika. Odcisk na dokumencie nazwany jest również pieczęcią¹³⁴. Odcisk wykonany dla celów kolekcjonerskich traktuje się jak trójwymiarową kopię pieczęci.

¹²⁸ *ViS*, nr 196.

¹²⁹ *ViS*, nr 201.

¹³⁰ *Polski słownik archiwalny*, red. W. Maciejewska, Warszawa 1974, s. 49.

¹³¹ *ViD*, nr 403.

¹³² *Polski słownik archiwalny*..., s. 50.

¹³³ Zob. *ViS*, nr 314.

¹³⁴ *ViS*, nr 8.

Odcisk luźny to taki, który – celowo lub przypadkowo – został fizycznie oddzielony od *obiektu, przy którym pierwotnie się znajdował, i zachował się bez żadnego z nim związku¹³⁵.

Odcisk luźny powiązany to odcisk luźny, który został fizycznie oddzielony, ale zachowany wraz z *obiektem, przy którym został odcisnięty¹³⁶.

Odcisk papierowo-grafitowy – zob. **wcierka grafitowa**.

Odlew to trójwymiarowa kopia pieczęci uzyskiwana poprzez wypełnienie negatywowej matrycy (zob. **negatywowe kopie pieczęci; typariusz**) odpowiednią masą plastyczną (cementem, gipsem, lakiem, metalem, siarką).

Odrys (rysunek pieczęci) to unikatowa podobizna pieczęci wykonana na papierze ołówkiem, kredką itp.

Ośłona pieczęci to zabezpieczenie pieczęci przed fizycznym uszkodzeniem (np. woreczek, puszka).

Otok pieczęci (pole legendy) jest to część pieczęci znajdująca się pomiędzy krawędzią a *polem pieczęci. Zwykle jest ujęta w dwie *linie otokowe i zawiera *legendę, w której wymieniany jest *dysponent pieczęci¹³⁷.

Parasigillum to każdy *odcisk wykonany za pomocą stempla w masie plastycznej bądź barwniku, niespełniający funkcji pieczęci, a służący do powielania sformalizowanych elementów formularza pism.

Pieczęć to powtarzalny znak uwierzytelniający dokument w miejsce podpisu bądź obok niego, mogący służyć także do fizycznego zabezpieczania nienaruszalności rzeczy lub pism, albo jako wykładnia woli dysponenta. Znak ten zazwyczaj jest powielany przez odcisnięcie matrycy (*tłoka, typariusza) w plastycznej masie bądź też w barwniku (*odcisk pieczęci).

Pieczęć amorficzna to pieczęć bez zaznaczonych granic pola, głównie współczesne tuszowe pieczęcie tekstowe.

Pieczęć autentyczna to pieczęć zapewniająca wiarygodność dokumentu przed każdym sądem, będąca pieczęcią *dysponenta obdarzonego walorem wiary publicznej albo którego wiarygodność wynikała z pozycji społecznej (*persona bene famosa*), albo też którego wiarygodność została potwierdzona przez instytucję obdarzoną walorem wiary publicznej¹³⁸.

Pieczęć monetowa (dwustronna, podwójna) to pieczęć złożona z dwóch *odcisków równej wielkości, połączonych za pomocą płytki woskowej tych samych rozmiarów, przez którą przeciągnięte zostało *wiązadło. Awers i rewers pieczęci monetowej mogą być ze sobą związane w sferze niematerialnej poprzez kontynuację legendy lub też poprzez nawiązania ikonograficzne.

Pieczęć odwrociana – zob. *contrasigillum*.

Pieczęć wielokrotnie konfirmowana – zob. **konfirmacja pieczęci**.

Pieczęć związana (odcisk związany) to odcisk pieczęci pozostający w związku z określonym *obiektem.

Pierścień pieczętny (sygnet) to pierścień, w który oprawiony został stempel.

Podstawy prawne stosowania pieczęci to zespół norm – bądź to ustalonych na mocy jednorazowego aktu (ustawa, regulamin wewnętrzny dysponenta), bądź też wynikających z mocy tradycji, określających zakres stosowania pieczęci.

¹³⁵ Zob. *ViS*, nr 283.

¹³⁶ Zob. *ViS*, nr 284.

¹³⁷ *ViS*, nr 194.

¹³⁸ *ViS*, nr 51.

Pole pieczęci to część pieczęci zawierająca wyobrażenie (*przedstawienie napieczętnie), zazwyczaj ograniczona przez *legendę lub *otok pieczęci¹³⁹.

Pole legendy – zob. **otok pieczęci**.

Prasa pieczętna to urządzenie złożone z głównej płyty, tłoka lub *tłoka uderzeniowego, zazwyczaj wbudowanych w płytę, oraz z jednej albo dwóch śrub lub dźwigni poruszanych ręcznie. Na płycie umieszcza się nośnik i materiał pieczętny, po czym z odpowiednią siłą porusza się dźwignią, która opuszcza tłok i odciska go w *masie woskowej lub, dla *bulli, w ołowiu (w tym przypadku prasa ma wmontowane zawsze dwie matryce: jedna dla awersu, druga dla rewersu) albo bezpośrednio na nośniku, uzyskując odcisk *stempla na sucho (w tym przypadku prasa zawiera dwa identyczne *tłoki uderzeniowe, z tym, że jeden ryty jest w pozytywie [awers], a drugi w negatywie [rewers])¹⁴⁰.

Przedstawienie napieczętnie (wyobrażenie, obraz napieczętny) to umieszczone na pieczęci przedstawienie różnych znaków, innych niż litery, konstytuujących *wzorzec pieczęci¹⁴¹. Systematyzacji typów przedstawień napieczętnych służy klasyfikacja ikonograficzna:

- **Przedstawienie napieczętnie portretowe** (zawierające wyobrażenie, idealne bądź rzeczywiste, dysponenta):
 - 1) **popiersiowe** – ukazujące z profilu lub *en face* popiersie dysponenta;
 - 2) **piesze** – na którym dominującym motywem jest stojąca postać dysponenta. Ten typ wyobrażenia bywa często uzupełniany o elementy architektoniczne lub heraldyczne, co nie ma wpływu na jego klasyfikację;
 - 3) **tronowe** – ukazujące postać dysponenta, siedzącą na tronie, zazwyczaj odzianą w ceremonialne szaty oraz wyposażoną w insygnia bądź atrybuty władzy. Ten typ wyobrażenia może być uzupełniany o inne elementy ikonograficzne, co nie ma wpływu na jego klasyfikację;
 - 4) **konne** – wyobrażające postać dysponenta na koniu. Charakter wyobrażenia (pieczęć konna rycerska – z przedstawieniem jeźdźcy nacierającego na wroga; pieczęć konna paradna – z postacią jeźdźcy prezentującego swe znaki – tarczę i chorągiew; pieczęć myśliwska – z postacią jeźdźcy jako myśliwego, najczęściej w towarzystwie sokoła) nie ma wpływu na klasyfikację.
- **Kultowe** – zawierające wyobrażenie sceny oddawania kultu przez dysponenta pieczęci: osobę lub grupę ludzi symbolizujących wspólnotę.
- **Symboliczne** – zawierające wyobrażenia odwołujące się do symboliki świeckiej lub sakralnej:
 - 1) **hagiograficzne** – zawierające wyobrażenie z postacią bądź postaciami albo atrybutami świętych. Niekiedy zawierają sceny adoracji osoby boskiej przez świętych, co nie ma wpływu na klasyfikację pieczęci;
 - 2) **z innymi motywami symbolicznymi** – zawiera wyobrażenia realnie istniejących przedmiotów nabierających znaczenia symbolicznego w kontekście użytkowania pieczęci (bądź funkcji dysponenta);
 - 3) **fantastyczne** – zawierające wyobrażenia mitycznych postaci bądź stworów.
- **Heraldyczne** – dominującym wyobrażeniem jest herb lub jego elementy, pozwalające na identyfikację dysponenta. Niekiedy elementy heraldyczne znajdują się na pieczęciach onomastycznych, co nie ma wpływu na klasyfikację pieczęci:
 - 1) **herbowe** – zawierające herb dysponenta. Forma wyobrażenia heraldycznego (herb pełny bądź uproszczony, samo godło) nie ma wpływu na klasyfikację;
 - 2) **helmowe** – zawierające hełm z klejnotem heraldycznym dysponenta;
 - 3) **ze znakiem** – zawierające osobisty znak dysponenta. Znak ów niekiedy przybiera formę herbu, nie ma to wpływu na klasyfikację, jeżeli funkcjonuje w sposób odmienny od herbu (np. nie jest dziedziczony):
 - a) **osobistym** – wyobrażający znak osoby fizycznej,
 - b) **korporacji** – wyobrażający znak osoby prawnej.
- **Architektoniczne i topograficzne** – na których dominujące wyobrażenie stanowią budynki lub elementy krajobrazu. Niekiedy towarzyszyć im mogą elementy heraldyczne, co nie ma wpływu na klasyfikację pieczęci:

¹³⁹ *WiS*, nr 190.

¹⁴⁰ *WiS*, nr 137.

¹⁴¹ *WiS*, nr 191.

- 1) **z motywem sakralnym** – zawierają wyobrażenia budynków lub obiektów topograficznych związanych ze sprawowaniem kultu.
UWAGA: często o charakterze wyobrażenia decyduje kontekst funkcjonowania dysponenta pieczęci;
- 2) **z motywem świeckim** – zawierają wyobrażenia budynków świeckich lub obiektów topograficznych niepozostających w związku ze sprawowaniem kultu.
- **Onomastyczne** – zawierające napisy w formie pełnych wyrazów bądź skrótów (sygli), będące głównym motywem pieczęci. Niekiedy napisom towarzyszą elementy heraldyczne, co nie ma wpływu na klasyfikację pieczęci:
 - 1) **napisowe** – zawierają napis (wskazujący na dysponenta, motto, dewizę itp.). Towarzyszące mu ozdoby nie mają wpływu na klasyfikację;
 - 2) **monogramowe** – zawierają literę lub kilka liter powiązanych kompozycyjnie. Towarzyszące im ozdoby nie mają wpływu na klasyfikację;
 - 3) **inicjałowe** – zawierają imię (imiona) i nazwisko właściciela skrócone do początkowych liter niepowiązanych kompozycyjnie w monogram. Towarzyszące im ozdoby nie mają wpływu na klasyfikację.

Relief stempla (rzeźba stempla) to wypukło- (na pieczęciach do odcisków tuszowych) bądź wklęsłoryta (na pieczęciach odciskanych w masie plastycznej) kompozycja, a także *inskrypcja, znajdująca się na *stemplu pieczęci (zob. **przedstawienie napieczątne, inskrypcja, legenda**).

Rękojeść tłoka (rączka, uchwyt) to część *typariusza umocowana prostopadle do płaszczyzny stempla, umożliwiająca uchwycenie go i wygodne pieczętowanie¹⁴².

Skarbowa karta sfragistyczna to formularz zawierający komplet danych na temat pieczęci, *dysponenta, opisujących: *materiał, kształt i wymiary, barwę, wyobrażenie, *wzorzec pieczęci, *legendę, *wiązadła, jak również stan zachowania.

Status prawny pieczęci to kategoria wynikająca z jednej strony ze statusu prawnego dysponenta, z drugiej zaś z miejsca zajmowanego przez pieczęć w *systemie sfragistycznym dysponenta, określająca walor prawny pieczęci. Status prawny pieczęci określają *podstawy prawne stosowania pieczęci. Ze względu na status prawny pieczęcie możemy podzielić na:

- 1) **pieczęcie publiczne** – pieczęcie obdarzone walorem wiary publicznej wynikającym z prawnej pozycji dysponenta (np. pieczęcie książęce, urzędowe);
- 2) **pieczęcie prywatne** – pieczęcie pozbawione waloru wiary publicznej, których autorytet wynika z pozycji społecznej dysponenta (pieczęcie sygnetowe).

Stempel to wykonana w trwałym materiale płytka, będąca elementem *typariusza, połączona zazwyczaj z uchwytem, na której umieszczono wklęsły lub wypukły, lustrzany w stosunku do odcisku, relief ze znakiem i/lub napisem identyfikującym zazwyczaj dysponenta.

System sfragistyczny to zbiór pieczęci połączonych relacjami odpowiadającymi ustrojowi, strukturze i hierarchii kompetencji dysponenta. Ich zewnętrznym wyrazem było wyobrażenie napieczątne (*przedstawienie napieczątne) z reguły zróżnicowane treściowo w zależności od kompetencji urzędów oraz *legenda, która towarzyszyła przedstawieniu i werbalnie identyfikowała dysponenta pieczęci informując o charakterze i zakresie jego władzy.

Szczypce pieczętne – zob. **cęgi pieczętne**.

Sygnet – zob. **pierścień pieczętny**.

Tłok pieczętny – zob. **typariusz**.

¹⁴² *ViS*, nr 144

Tłok z uchwytem to *stempel umieszczony na końcu rączki, na ogół drewnianej, która pozwala ją chwycić i wygodniej pieczętować¹⁴³.

Tłok uderzeniowy to stempel wykonany z metalu, którego zakończenie jest tego typu, że pozwala na uderzanie młotkiem, co powoduje wykonanie odcisku w materiale pieczętnym. Tłok uderzeniowy służy do pieczętowania w materiale twardym. Jest to narzędzie analogiczne do stempla mennicznego¹⁴⁴.

Trójwymiarowa kopia odcisku to każdy rodzaj kopii pieczęci, zachowujący przestrzenne właściwości rozmiarów, kształtu i *reliefu pieczęci.

Typariusz (tłok pieczętny) to odpowiednio opraciony *stempel, będący matrycą służącą do wykonywania *odcisków.

Uchwyt to rączka, na ogół drewniana, służąca do chwycenia zamocowanego do niej stempla i wygodnego pieczętowania.

Wcierka grafitowa (odcisk papierowo-grafitowy) to kopia pieczęci wykonywana za pomocą papieru i sproszkowanego grafitu. Na kopii wypukłości wyobrażenia napieczętnego były ciemne, pozostała zaś część była jasna. Ewentualne niedokładności retuszowano ołówkiem.

Wiązadło pieczęci (mocowanie, przywieszenie) to element przepleciony przez odpowiedni otwór w *obiekcie związanym, służący do mocowania przy nim pieczęci¹⁴⁵.

Wielokrotna confirmacja pieczęci – zob. **confirmacja pieczęci**.

Właściwość dyplomatyczna pieczęci to cechy pieczęci związane z używaniem jej na dokumentach i regułami obowiązującymi w danej kancelarii lub urzędzie¹⁴⁶.

Właściwość prawna pieczęci to zespół cech pieczęci wynikających z jej waloru prawnego i mocy dowodowej, jaką pieczęć przedstawiała w sferze publicznej. Od właściwości prawnej zależało, dla jakich dokumentów dana pieczęć stanowiła poświadczenie autentyczności ich treści¹⁴⁷.

Wzorzec pieczęci (typariusza) to zbiór cech wspólnych dla *odcisków pochodzących z jednego *stempla.

Zaklejki to suche pieczęcie, zazwyczaj o barwionym tle, na odwrociu pokryte warstwą kleju, służące do zamykania korespondencji, niekiedy też zastępujące pieczęć i uwierzytelniające pismo. W sferze ikonograficznej i werbalnej nawiązujące do pieczęci używanych przez instytucję (osobę fizyczną), będącą ich użytkownikiem (dysponentem).

Zasób sfragistyczny to całość *obiektów sfragistycznych przechowywanych w zespołach i zbiorach archiwalnych. Możemy również mówić o zasobie sfragistycznym pojedynczego archiwum, który będą stanowił wszystkie obiekty sfragistyczne znajdujące się w zbiorach i zespołach archiwalnych przechowywanych przez to archiwum.

Zbiór sfragistyczny to zbiór pieczęci lub/i *tłoków pieczętnych lub/i *odlewów (kopii trójwymiarowych), często o różnej proveniencji, tworzony celowo, posiadający określony profil nadany przez twórcę (np. pieczęcie królów polskich) lub powstały w wyniku zabezpieczenia wszelkich materiałów sfragistycznych nieprzynależnych do zespołów archiwalnych.

¹⁴³ Zob. *ViS*, nr 132.

¹⁴⁴ *ViS*, nr 133.

¹⁴⁵ *ViS*, nr 74.

¹⁴⁶ *ViS*, nr 25.

¹⁴⁷ *ViS*, nr 26.

7. ZAŁĄCZNIKI

7.1. ZAŁĄCZNIK NR 1. ZASADY TWORZENIA SYGNATUR ODCISKÓW PIECZĘCI

Sygnaturę odcisku pieczęci tworzy się poprzez dodanie do sygnatury jednostki archiwalnej czteroelementowego bloku tworzącego sygnaturę pieczęci.

Dla archiwów państwowych sygnatura odcisku jest 10-elementowa i przybiera postać:

PL – AP – NrZ – cdNr – NrSer – Sygn / NrStr – Inf – NrP – NrOd, gdzie:

PL – oznaczenie kraju

AP – numer archiwum państwowego

NrZ – numer zespołu

cdNr – ciąg dalszy numeru zespołu

NrSer – numer serii

Sygn – sygnatura jednostki¹⁴⁸

NrStr – numer strony/karty

Inf – doprecyzowanie dla foliacji strony karty

NrP – numer pieczęci

NrOd – numer odcisku.

Dla poszczególnych rodzajów materiałów sfragistycznych w zbiorach sygnatura odcisku przybiera następującą postać:

1. Dla pieczęci odcisniętych na podłożu i bezpośrednio na dokumencie:

- a) numer strony/karty jednostki
- b) informacja o systemie numeracji kart jednostki, gdzie:
 - 0 – oznacza paginację
 - 1 – oznacza kartę *recto*
 - 2 – oznacza kartę *verso*

c) numer pieczęci na stronie – wartość 0

d) numer odcisku na stronie – zgodnie z 2.3.6

PL – AP – NrZ – cdNr – NrSer – Sygn / NrStr – Inf – 0 – NrOd

2. Dla pieczęci przywieszonych:

- a) numer karty jednostki – wartość domyślna 0
- b) informacja o stronie karty jednostki gdzie:
 - 1 – oznacza *recto*
 - 2 – oznacza *verso*

c) numer pieczęci w jednostce – zgodnie z 2.3.6

d) numer odcisku w pieczęci – zgodnie z 2.3.6

PL – AP – NrZ – cdNr – NrSer – Sygn / 0 – Inf – NrP – NrOd

UWAGA: W przypadku pieczęci przywieszonej do poszytu przyjmuje się, że pieczęć przywieszona jest na ostatniej stronie.

3. Dla pieczęci luźnych odcisniętych na podłożu:

- a) numer karty jednostki – wartość domyślna 0
- b) informacja o stronie karty jednostki – wartość domyślna 0

¹⁴⁸ Zgodnie z § 3 ust. 1 zarządzenia nr 8 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie inwentaryzacji materiałów archiwalnych oraz sporządzania i zatwierdzania elektronicznych inwentarzy archiwalnych dla zespołów (zbiorów) w archiwach państwowych, identyfikator jednostki złożony jest z identyfikatora zespołu, numeru serii i podserii oraz sygnatury (przyp. red.).

- c) numer pieczęci w zespole/zbiorze – wartość domyślna 0
- d) numer odcisku w zespole/zbiorze

PL – AP – NrZ – cdNr – NrSer – Sygn. / 0 – 0 – 0 – NrOd

4. Dla pieczęci luźnych dawniej przywieszonych:

- a) numer karty jednostki – wartość domyślna 0
- b) informacja o stronie karty jednostki – wartość domyślna 0
- c) numer pieczęci w zespole/zbiorze
- d) numer odcisku w pieczęci

PL – AP – NrZ – cdNr – NrSer – sygn. / 0 – 0 – NrP – NrOd

5. Dla typariuszy i kopii trójwymiarowych sygnatura typariusza/kopii w zespole/zbiorze

PL – AP – NrZ – cdNr – NrSer – Sygn

Dla typariuszy wielostemplowych stosuje się system jak dla pieczęci luźnych dawniej przywieszonych

Przykłady:

1. Pieczęć odcisnięta na podłożu i bezpośrednio na dokumencie

- paginacja **PL – 82 – 28 – 0 – 0 – 111 / 7 – 0 – 0 – 3**
- foliacja **PL – 82 – 28 – 0 – 0 – 112 / 30 – 2 – 0 – 2**
- pojedyncza karta **PL – 82 – 44 – 0 – 0 – 75 / 0 – 2 – 0 – 1**

2. Pieczęć przywieszona

- pojedyncza karta **PL – 82 – 44 – 0 – 0 – 12 / 0 – 1 – 2 – 3**
- poszyt **PL – 82 – 44 – 0 – 0 – 78 / 7 – 1 – 1 – 1**

3. Pieczęć luźna pierwotnie odcisnięta bezpośrednio na dokumencie

PL – 82 – 1097 – 0 – 0 – 54 / 0 – 0 – 0 – 1

4. Pieczęć luźna pierwotnie przywieszona do dokumentu

- pieczęć z pojedynczym odciskiem

PL – 82 – 1097 – 0 – 0 – 17 / 0 – 0 – 1 – 1

- pieczęć z *contrasigillum*

pieczęć główna **PL – 82 – 1097 – 0 – 0 – 18 / 0 – 0 – 1 – 1**

contrasigillum **PL – 82 – 1097 – 0 – 0 – 18 / 0 – 0 – 1 – 2**

5. Typariusz lub kopia trójwymiarowa

- typariusz z pojedynczym stemplem

PL – 82 – 2300 – 0 – 0 – 2

- typariusz wielostemplowy

PL – 82 – 2300 – 0 – 0 – 15 / 0 – 0 – 1 – 2

- kopia trójwymiarowa

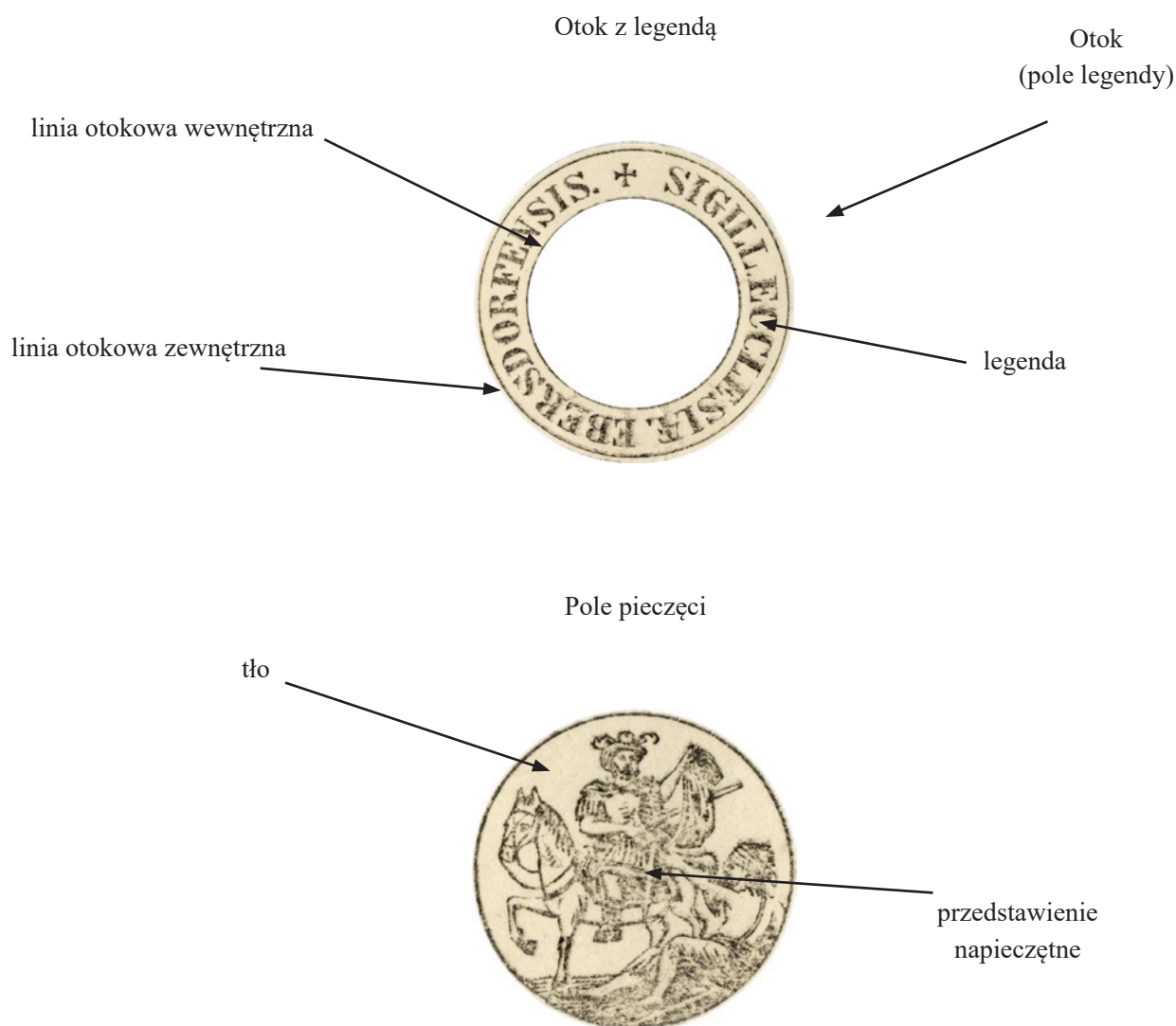
PL – 82 – 2301 – 0 – 0 – 123

7.2. ZAŁĄCZNIK NR 2. BUDOWA PIECZĘCI ŚREDNIOWIECZNEJ I NOWOŻYTNEJ

Odcisk pieczęci

Elementy budowy odcisku pieczęci

7.3. ZAŁĄCZNIK NR 3. TYPY IKONOGRAFICZNE PIECZĘCI

Ilustracje do typologii ikonograficznej

Portretowe:

– popiersiowe

Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim, sygn. S/398

APB, Strzelno, sygn. 71

– piesze

APB, Koronowo, sygn. 43

APB, Strzelno, sygn. 20

APB, Koronowo, sygn. 11

Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim, sygn. S/389

– tronowe

APB, Strzelno, sygn. 32

APT, AmT, Kat. I, sygn. 88

ANK, ZLP, sygn. 10

APB, Koronowo, sygn. 17

APWr, Rep 67, sygn. 304 (331)

– konne

APB, Strzelno, sygn. 7

APB, Strzelno, sygn. 7

APWr, DmW, sygn. 221

AGAD, ZDPerg, sygn. 1011

A circular gold coin (aureus) featuring a relief of a seated figure, likely a deity or emperor, holding a scepter, surrounded by a laurel wreath and inscriptions. The coin is heavily worn and discolored, with a dark, mottled surface. The central figure is seated on a throne, facing forward, and holding a long scepter in their right hand. The figure is wearing a long, flowing robe. The background of the coin is decorated with a laurel wreath. The inscriptions around the border are partially legible, appearing to be in Latin or Greek. The overall appearance is that of an ancient, well-used coin.

A detailed view of the reverse side of a gold coin. The coin is oval-shaped and features a central seated figure, possibly a ruler or deity, within a decorative frame. The figure is surrounded by inscriptions in a non-Latin script, likely Pahlavi or Sogdian. The coin shows signs of wear and age, with a yellowish-gold patina.

A circular, embossed metal seal or coin. The central design features a figure, possibly a saint or deity, standing on a cloud-like base. The figure is flanked by two smaller figures, one on each side. The entire scene is enclosed within a circular border. The metal shows signs of wear and discoloration.

APB, Koronowo, sygn. 184

Symboliczne:

– hagiograficzne

APB, Koronowo, sygn. 16

APB, Koronowo, sygn. 130

AGAD, ZDPerg, sygn. 1011

AGAD, ZDPerg, sygn. 1011

ANK, Zbiór tłoków, sygn. T 162

– z innymi motywami symbolicznymi

APB, Strzelno, sygn. 4

AGAD, ZDPerg, sygn. 1011

AGAD, ZDPerg, sygn. 1011

APB O. Inowrocław, AmM, sygn. 4

APB, Rejencja, sygn. RHK 8/90

APB, Rejencja, sygn. RHK 8/90

– fantastyczne

APG, AmG, 300, 53/589

APT, AmT, Kat. III, 4870

Heraldyczne:
– herbowe

APT, AmT, Kat. I, 2657

APT, AmT, Kat. I, 2693

APG, AmG, 300, 53/154

APG, AmG, 300, 53/154

APG, KDE, sygn. I/55

APT, AmT, Katalog I, 963

APG, AmG, 300, 53/114

APB, Deputacja, sygn. 341

APB, Strzelno, sygn. 25

APB, Strzelno, sygn. 48

APB, Strzelno, sygn. 97

APB, Strzelno, sygn. 102

APB, Karmelici, sygn. 15

APB, Piwowarzy, sygn. 1

– helmowe

APB, Strzelno, 41

APWr, DmW, sygn. 221

APWr, Rep. 91, sygn. 197 (207)

– ze znakiem:

a) osobistym

APB, Koronowo, sygn. 41

APB, Koronowo, sygn. 41

APB, AmCh, sygn. 4

APG, AmG, 300, 53/114

b) korporacji

APT, Cechy, sygn. 2

APT, Cechy, sygn. 2

APT, Cechy, sygn. 2

APT, Cechy, sygn. 2

Architektoniczne i topograficzne:

– z motywem sakralnym

ANK, Zbiór tłoków, sygn. T 553

APB, Rejencja, sygn. RHK 8/90

– z motywem świeckim

AGAD, ZDPerg, sygn. 1011

APP, Zbiór tłoków, sygn. T V, 19

APP, Zbiór tłoków, sygn. T IX, 212

Przedmioty codziennego użytku

APB, Rejencja, sygn. RHK 8/90

ANK, Zbiór tłoków, sygn. T 116

APB, Rejencja, sygn. RHK 8/90

Onomastyczne:

– napisowe

APB, Koronowo, sygn. 13

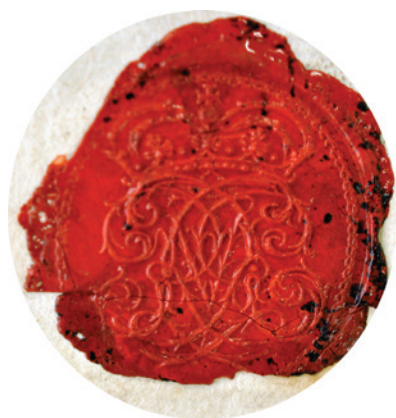

APB, AmB, sygn. 70

APB, Rejencja, sygn. RHK 8/9

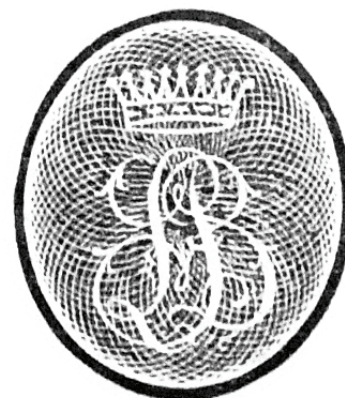
– monogramowe

APG, AmG, 300, 53/126

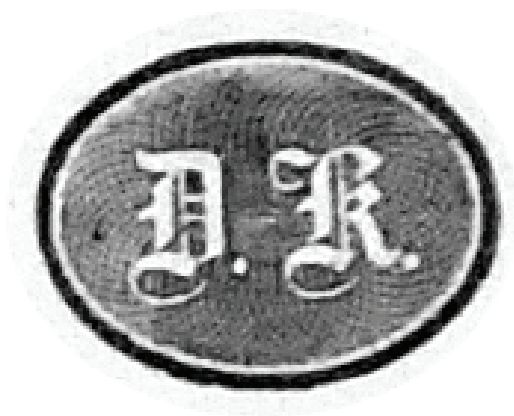

APB, Rejencja, sygn. RHK 8/90

APB, Rejencja, sygn. RHK 8/90

– inicjałowe

APB, Rejencja, sygn. RHK 8/90

APB, Rejencja, sygn. RHK 8/90

7.4. ZAŁĄCZNIK NR 4. ZASADY OPISU PRZEDSTAWIENIA NAPIECZĘTNEGO

Celem opisu wyobrażenia napieczętnego jest przedstawienie wizerunku zawartego w polu pieczęci z wykorzystaniem zasad opisu ikonograficznego oraz heraldycznego. Rozpoczyna się go od charakterystyki linii oddzielających pole pieczęci od pola legendy, którą podaje się małymi literami kursywą w klamrach „{}” i kontynuuje zgodnie z zasadą 2.3.3.

Opis wyobrażenia może być zaczerpnięty z publikacji specjalistycznych, z zaznaczeniem autora i pochodzenia cytatu, można też odwołać się do normatywu opisującego wizerunek pieczęci.

W przypadku znanego herbu można odstąpić od dokonania opisu na rzecz podania jego nazwy. W przypadku wątpliwej identyfikacji należy podać jej podstawę.

Przykłady opisu wizerunku napieczętnego:

Pieczęć piesza margrabiego brandenburskiego Ludwika Starszego z 1325 roku

Opis: {linia ciągła} Postać margrabiego stojąca frontalnie, odziana w kiecę, w hełmie na głowie. W prawej ręce trzyma włócznię z proporcem z frędzlami. W lewej ręce tarcza z orłem z rozłożonymi skrzydłami, z głową zwróconą w prawo.

[APGW, AmGorz., Pergaminy, sygn. 6]

Pieczęć kapituły w Myśliborzu z 1363 roku

Opis: {linia ciągła} Postacie apostołów, z prawej św. Pawła z mieczem wspartym na prawym ramieniu, z lewej św. Piotra z uniesionym kluczem w prawej ręce, stojące pod trójłukowym gotyckim baldachimem.

[APGW, AmGorz., Pergaminy, sygn. 34]

Pieczęć majestatyczna króla Władysława Łokietka po 1320 roku

Opis: {linia perłkowa} Władca siedzący na skrzyniowym tronie, trzymający w prawej ręce berło i w lewej jabłko królewskie. Na głowie władcy korona z trzema fleuronami. U stóp trójkątne pole z połową godła Piastów kujawskich. Za plecami władcy tło wypełnione rombami z krzyżykami bądź liliami heraldycznymi.

Lub

Opis: {linia perłkowa} „Władca ukazany na tronie w pozycji siedzącej, odziany w długą szatę sięgającą do kostek, z szerokimi długimi poza łokcie rękawami (podobnie jak na pieczęci Przemysła II), na którą ubrany jest płaszcz, długi, sięgający poniżej kolan, rozcięty wzdłuż prawego boku. W prawej ręce król trzyma berło zwieńczone trzema kulkami, w lewej jabłko zwieńczone krzyżem, a na głowie okolonej długimi włosami spoczywa korona. Tron w kształcie długiej skrzyni z podnóżkiem, ozdobiony rzeźbionym motywem ostrołukowych arkadek, flankowany przez dwie woluty. Poniżej stóp królewskich godło władcy (pół lwa, pół orła w koronie), ujęte w fragment ostro owalnego obramienia. Po bokach herbu dwa zgeometryzowane trójliscie, wypełniające przestrzeń pomiędzy tronem, obramieniem herbu i otokiem napisu. Pole pieczęci zdobią małe romby, w które wpisano krzyżyki lub stylizowane lilie”.

[Z. Piech, *Ikonoğrafia pieczęci Piastów*, Kraków 1993, s. 252]

[*Odlew metalowy ze zbiorów Zakładu Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego*, sygn. D – 186]

Rewers pieczęci majestatowej króla Władysława Łokietka

Opis: {linia perłkowa} Orzeł w koronie z rozpostartymi skrzydłami, z głową uniesioną lekko w górę, skierowaną w prawo. Pole pieczęci zdobią romby z wpisanymi stylizowanymi liliami.

[Z. Piech, *Ikonoğrafia pieczęci Piastów*, op. cit., s. 252]

[*Odlew metalowy ze zbiorów Zakładu Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego*, sygn. D – 187]

Pieczęć konna księcia pomorskiego Bogusława IV z 1293 roku

Opis: {linia ciągła} Książę na koniu w galopie w prawo, ubrany w zbroję, w hełmie kubełkowym z pióropuszem; w prawej ręce trzyma trójsferowy proporzec, na lewym ramieniu gotycka tarcza z Gryfem pomorskim. Grot włóczni i kopyta konia wchodzą w otok.

[APSz, ZD, sygn. 2]

Pieczęć księcia pomorskiego Bogusława V z 1339 roku

Opis: {linia ciągła} Na gotyckiej tarczy Gryf pomorski, nad nią gwiazda. Tarczę otacza sześciolukowa rozeta.

[APSz, ZPiT, sygn. II/76]

Pieczęć wielka króla Zygmunta I Starego z 1546 roku

Opis: {linia ciągła} W polu centralnym pod koroną zamknięta tarcza z Orłem polskim w koronie, ujęta w roślinną dekorację. {linia ciągła} W polu zewnętrznym dziewięć herbów ziemskich oraz herb jagielloński (Pogoń) i habsburski (w polu tarczy pas), które zachodzą na pole legendy. Przestrzeń między tarczami wypełniają ozdobne elementy roślinne.

[APT, AmT, Kat. I, 2828]

Pieczęć Wydziału Prawa Uniwersytetu w Greifswaldzie z 1562 roku

Opis: {linia ciągła} Wspięty gryf zwrócony w prawo, trzymający w przedniej prawej łapie wzniesiony nad głowę miecz, a w lewej wagę szalkową.

[APSz, AKW, sygn. 1957, k. 105]

Pieczęć wielka księcia pomorskiego Bogusława XIV z 1624 roku

Opis: {linia ciągła} Dziesięciopolowy herb książąt pomorskich. Nad tarczą hełm prętowy, nad nim książęcy kołpak i pióropusz pawi. Tarczę podtrzymują dwaj dzicy mężowie z maczugami, z hełmami prętowymi na głowach; w klejnocie z prawej szpiczasty kołpak z pióropuszem, z lewej pióropusz liliowy. W tle motywy roślinne.

Lub

Opis: {linia ciągła} Dziesięciopolowa tarcza typu francuskiego. W polach tarczy godła: 1) Gryf szczeciński, 2) Gryf wołoski, 3) Gryf pomorski, 4) Gryf wedyjski, 5) Lew rugijski, 6) Rybogryf uznamski, 7) Gryf bardzki, 8) Krzyż choćkowski, 9) Gryf kaszubski, 10) Krwawe pole. Nad tarczą hełm prętowy, nad nim książęcy kołpak i pióropusz pawi. Tarczę podtrzymują dwaj dzicy mężowie z maczugami, z hełmami prętowymi na głowach; w klejnocie z prawej szpiczasty kołpak z pióropuszem, z lewej pióropusz liliowy. W tle motywy roślinne.

[APSz, ZD, sygn. 67]

Pieczęć urzędowa Sądu Nadwornego w Greifswaldzie z lat 1817–1849

Opis: We francuskiej tarczy orzeł pruski z rozpostartymi skrzydłami w koronie, w szponach trzymający z prawej berło, z lewej – jabłko królewskie, na jego piersi inicjały FR. Nad tarczą korona zamknięta i wokół niej rozwieszony łańcuch z orderem Czarnego Orła. Tarcza podtrzymywana przez dwóch dzikich mężów.

Lub

Opis: Ustalony mały herb królewski według Ustawy o tytułaturze i herbie królewskim z 9 stycznia 1817 roku (*Verordnung wegen des Königlichen Titels und Wappens*, vom 9. Januar 1817, *Gesetz Sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten*, 1817, s. 17–28).

[APSz, ZPiT, sygn. 14]

Pieczęć Premiera Rządu RP na uchodźstwie po roku 1945

Opis: {linia ciągła} Orzeł polski w koronie.

Lub

Opis: {linia ciągła} Wizerunek godła Rzeczypospolitej Polskiej według art. 2.1. Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej o godłach i barwach państwowych oraz o oznakach i pieczęciach z 13 grudnia 1927 roku z późniejszymi zmianami (tekst ujednolicony: Dz.U. 1939 rok nr 2 poz. 8) i załącznika nr 1 do tego rozporządzenia.

[AAN, AB, brak sygn.]

Pieczęć urzędowa polska po 1990 roku: Archiwum Państwowe w Szczecinie po 1990 roku

Opis: {linia ciągła} Orzeł polski w koronie.

Lub

Opis: {linia ciągła} Wizerunek godła Rzeczypospolitej Polskiej według art. 2.1. Ustawy o godle, barwach i hymnie Rzeczypospolitej Polskiej oraz o pieczęciach państwowych z 31 stycznia 1980 roku z późniejszymi zmianami (tekst ujednolicony: Dz.U. 2005 rok nr 235 poz. 2000) i załącznika nr 1 do tej ustawy.

[APSz, Archiwum Zakładowe, brak sygn.]

Pieczęć cechu kołodziejów z Łobza z 1790 roku

Opis: {linia ciągła} Powóz typu Coupe skierowany w prawo, z dyszlem podniesionym do góry i opartym o siedzenie woźnicy. Okna przednie i w drzwiach podzielone na cztery części. Pod szprychowymi kołami powozu widoczne podłoże trawiaste. Poniżej data 1799.

[APSz, ZPiT, sygn. Tł. 874]

Pieczęć sądowa miasta Drawsko Pomorskie z XVIII wieku

Opis: {linia ciągła} Orzeł pomiędzy dwiema wieżami zwieńczonymi dwuspadowymi dachami, które zostały połączone łukiem. Ponad nim korona otwarta. U dołu płynąca rzeka.

[APSz, ZPiT, sygn. Tł. 70]

Pieczęć miasta Wolina z XVII wieku

Opis: {linia ciągła} Wspięty gryf odwrócony w prawo, trzymający w prawej łapie mały świerk (oset sukienniczy), pod szponami przednimi gwiazda.

[APSz, ZPiT, sygn. Tł. 589]

7.5. ZAŁĄCZNIK NR 5. ZASADY TRANSKRYPCJI INSKRYPCJI NAPIECZĘTNEJ

- 1) Transkrypcji dokonuje się zgodnie z systemem pisma, jakiego użyto w inskrypcji (patrz 5.2.2.11.), z uwzględnieniem właściwości ortograficznych tekstu.
- 2) Transkrypcję legendy rozpoczyna się od opisu linii otokowej zewnętrznej w klamrach „{}”, małymi literami kursywą. Opisy poszczególnych wierszy legendy rozpoczyna się od charakterystyki linii oddzielających wiersze.
- 3) Abrewiacje rozwiązuje się w nawiasach okrągłych: (), małymi literami, kursywą. Skrócenie słowa pieczęć – *sigillum* – powtarza się w formie, w jakiej występuje w inskrypcji np.: *S.*; *S'*; *Sig.*; *Sigill.*; itp. Skrócenia imion i nazw własnych należy, przy zachowaniu ostrożności, odtworzyć, o ile jest to możliwe, np. na podstawie tekstu dokumentu, przy którym znajduje się pieczęć.

Przykład:

{linia ciągła} S VISLAVI DEI GRA(cia) EPI(scopi) WLADISLAVIEN(sis) ECCL(es)I(a)E

APB, Koronowo, sygn. 11

4) Grupy brakujących liter (ubytków tekstu), powstałe na skutek uszkodzenia napisu, rekonstruuje się literami właściwymi dla systemu pisma danego miejsca legendy w nawiasach kwadratowych: []. Niemożliwe do rekonstrukcji fragmenty tekstu oznacza się trzema kropkami w kwadratowych nawiasach.

Przykład:

{*linia ciągła*} [SALO]MEE D(e)I * GRA(*cia*) DVC[...]

APB, Koronowo, sygn. 13

5) Jeżeli legenda zachodzi na pole pieczęci, została tam umieszczona w całości lub w polu pieczęci znajduje się inskrypcja, należy to wyjaśnić w opisie.

Przykład:

w polu pieczęci, wokół wyobrażenia, umieszczono inskrypcję: S(an)C(tu)S ADAL / BERTVS;

APB, Koronowo, sygn. 16

lub:

w polu pieczęci, powyżej herbu, znajdują się litery M / S rozdzielone klejnotem.

APB, AmB, sygn. 4, k. 234

6) Transkrypcja powinna uwzględniać krzyżyk oznaczający początek legendy. Oddaje się go odpowiednim znakiem graficznym, tzn. +.

7) Dywizory oraz elementy dekoracyjne inskrypcji (gwiazdki, rozety, fleurony, gałązki palmowe, wicie) oddaje się przez opis kursywą w nawiasie okrągłym, umieszczony w odpowiednim miejscu legendy, ewentualnie oznacza gwiazdką. Należy również oddać inne znajdujące się w inskrypcji dywizory, oznaczając je w transkrypcji za pomocą kropek, dwukropków lub trzech kropek.

Przykład:

{*linia ciągła*} (*gwiazdka*) W[LADISL]AUS: DEI: GRA(*cia*): REX: POLONIE: LITWANIEQ(*ue*): P(*ri*)NC(*eps*): SUPREMUS: [ET] HE(*re*)S: RUSS(*iae*)

ANK, ZLP, sygn. 10

lub:

{*linia ciągła*} * WLADISLAUS: DEI: GRA(*cia*): REX: POLONIE: LITWANIEQ(*ue*): P(*ri*)NC(*eps*): SUPREMUS: [ET] HE(*re*)S: RUSS(*iae*)

8) Jeżeli legenda rozłożona została w kilku wierszach, koniec każdego wiersza oznacza się w transkrypcji poziomą kreską.

Przykład:

{linia perłkowa} INNO – CENTIVS – P(a)P(a) • IIII

APB, Koronowo, sygn. 1

9) Miejsca zachodzenia na legendę elementów wyobrażenia (jak włócznie, hełmy, fragmenty postaci ludzkich bądź zwierzęcych, elementów architektonicznych itp.) przerywających ciąg napisu oznacza się pojedynczą ukośną kreską: /.

Przykład:

{linia ciągła} + A / LB[E]RVS: / [...]ADISLA

APB, Strzelno, sygn. 11

10) Jeżeli legenda rozłożona jest w dwóch lub więcej pierścieniach otaczających pole pieczęci, początek napisu w drugim i kolejnych pierścieniach oznacza się dwiema ukośnymi kreskami: //.

Przykład:

{feston} (rozeta) AVGVSTVS II DEI GARATIA REX POLONIAE MAGNVS DVX LITHVANIAE RVSSIAE PRVSSIAE MASSOVIAE SAMOGITIAE KIIOVIAE VOLHYNIAE PODOLIAE // *{linia ciągła}* (rozeta) PODLA(chiae) LIVON(iae) SMOLENS(ciae) SEVERIAE CZERNIECHOV(ia)E NEC NON HAEREDITA-RIVS DVX SAXONIAE ET PRINC(eps) ELECTOR ETC

APB, Mogilno, sygn. 20

11) Jeżeli legenda podzielona jest na części o zmiennym kierunku tekstu, miejsce zmiany biegu tekstu oznacza się dwiema pionowymi kreskami: ||.

{podwójna linia ciągła} [KOMUNALN]A KASA MIEJS[KA] || [w Solcu] Kuj[awskim]

APB, PBR, sygn. 14324

7.6. ZAŁĄCZNIK NR 6. ZESTAWIENIE JĘZYKÓW EUROPEJSKICH I WYBRANYCH JĘZYKÓW POZAEUROPEJSKICH ZGODNE Z NORMĄ ISO 639-3 W JĘZYKU POLSKIM**A**

alb/sqi	albański
als	alzacki
eng	angielski
enm	średniowieczny angielski (ok. 1100–1500)
ang	staroangielski (ok. 450–1100)
ara	arabski

B

bat	bałtyckie: staropruski
baq/eus	baskijski
bel	białoruski
bos	bośniacki
bre	bretoński
bul	bułgarski

C

cel	celtyckie
chi/zho	chiński standardowy
scr/hrv	chorwacki
che	czeczeński
cze/ces	czeski

D

dsb	dolnołużycycki
nds	dolnosaksoński
dan	duński

E

epo	Esperanto
est	estoński

F

fao	farerski
fin	fiński
fra/fre	francuski
fur	friulski
fry	fryzyjski

G

gl glg	galicyjski/galisyjski
gem	germańskie
gre/ell	grecki
kal	grenlandzki
hsb	górnołużycki
geo/kat	gruziński

H

heb	hebrajski
spa	hiszpański
dut/nld	holenderski

I

gle	irlandzki
ice/isl	islandzki

J

jpn	japoński
yid	jidysz

K

csb	kaszubski
cat	kataloński
kaz	kazachski
kor	koreański
cos	korsykański
kur	kurdyjski

L

lit	litewski
ltz	luksemburski

Ł

lat	łaciński/łacina
lav	łotewski

M

mac/mkd	macedoński
mlt	maltański

N

ger/deu	niemiecki
nor	norweski
nob	tradycyjny norweski (bokmål)
nno	neonorweski (nynorsk)

P

per/fas	perski
pol	polski
por	portugalski
oci	prowansalski (oksytański)

R

roh	retoromański
rom	romski (cygański)
rus	rosyjski
rum/ron	rumuński

S

scc/srp	serbski
slo/slk	słowacki
slv	słoweński
chu	staro-cerkiewno-słowiański (cerkiewnosłowiański)
ahd	staro-wysoko-niemiecki
gla	szkocki gaelicki
swe	szwedzki

Ś

szl	śląski
mhd	średnio-wysoko-niemiecki

T

tat	tatarski
tur	turecki

U

ukr	ukraiński
uzb	uzbecki

W

wel/cym	walijski
wln	waloński
hun	węgierski
vie	wietnamski
ita	włoski
wym	wilamowski

Z

chi	chiński standardowy (pismo uproszczone)
zho	chiński standardowy (pismo tradycyjne)

Kody specjalne ISO 639-3

und	nieokreślony (niezidentyfikowany) język
mis	niekodowany język
mul	wiele języków
zxx	nie dotyczy

7.7. ZAŁĄCZNIK NR 7. CHARAKTERYSTYKA EPIGRAFICZNA INSKRYPCJI NAPIECZĘTNYCH

Celem charakterystyki epigraficznej jest stworzenie uproszczonego systemu, pozwalającego w szybki sposób dostarczyć informacji na temat pisma użytego w inskrypcji dowolnej pieczęci znajdującej się w zasobach archiwów państwowych. Obligatoryjny jest trójelementowy opis inskrypcji sporządzonej w alfabecie łacińskim. Dla pozostałych rodzajów pisma pogłębianie opisów jest fakultatywne.

Wstępne informacje dotyczące rodzajów pisma:

1. Historycznie wykształciły się dwa główne systemy znaków, za pomocą których utrwalano język mówiony:
 - zapis znaczeń, czyli chronologicznie pisma piktograficzne i ideograficzne;
 - zapis dźwięków, czyli pisma fonetyczne.
2. Systemy mieszane ideograficzno-fonetyczne są jedynym współcześnie używanym typem pisma. Uwzględniając jednak zróżnicowanie proporcji części fonetycznej do ideograficznej w poszczególnych rodzajach pisma, dla potrzeb niniejszej charakterystyki należy przyjąć założenie, że pisma o przewadze części fonetycznej będą traktowane jako pisma czysto fonetyczne, natomiast o przewadze części ideograficznej – jako pisma czysto ideograficzne.
3. Do pism ideograficznych, czyli takich, gdzie idee i pojęcia zapisywane są za pomocą ideogramów przedstawiających abstrakcyjne pojęcia, należy zaliczyć:
 - historyczne pisma ideograficzne, jak np. hieroglify egipskie, starsze pisma klinowe, pismo chińskie, pismo Dżurdżenów i pismo Majów;
 - współczesne pisma ideograficzne: pismo japońskie, pismo chińskie oraz wszystkie jego historyczne i narodowe odmiany.
4. Do pism fonetycznych, czyli takich, gdzie znaki oddają jedynie dźwięki, należy zaliczyć:
 - pismo głoskowe (alfabet), gdzie symbole (litery) oznaczają spółgłoski i samogłoski;
 - pismo spółgłoskowe (abdżad), gdzie symbole oznaczają spółgłoski, wartość samogłosek wynika z kontekstu lub specjalnych znaków diakrytycznych; do abdżadów należy zaliczyć:
 - abdżady historyczne – aramejski, fenicki i pochodne,
 - abdżady współczesne – arabski, hebrajski i syryjski (syriacki) i pochodne;
 - pismo alfabetyczno-sylabiczne (abugida), czyli alfabet sylabiczny, gdzie jedna litera reprezentuje całą sylabę wraz z domyślną samogłoską, a występujące w sylabie samogłoski inne niż domyślna zapisuje się za pomocą dodania różnorodnych znaków diakrytycznych; dzielą się one na:
 - indyjskie – w ich skład wchodzi pisma południowoindyjskie, pisma północnoindyjskie, pismo tybetańskie, pisma Indochin i pisma Indonezji,
 - etiopskie,
 - kanadyjskie;
 - sylabariusze, w których pojedyncza litera zawsze oznacza konkretną sylabę; dzielą się one na:
 - sylabariusze historyczne – jak staroperski (klinowy), cypryjski, iberyjski;
 - sylabariusze współczesne – jak japońskie: hiragana i katakana, koreański hangyl (występuje również jako alfabet).

Etap 1 – określenie rodzaju pisma inskrypcji pieczęci (5.2.2.10)

Ma on na celu wskazanie rodzaju pisma inskrypcji.

Dla pism alfabetycznych jest obligatoryjny. Dla pozostałych pism fakultatywny. Z uwagi na fakt, że w nielicznych przypadkach pieczęci (głównie o azjatyckiej i bliskowschodniej proveniencji) dokładna identyfikacja rodzaju pisma może być niemożliwa, należy zastosować określenie pismo nieustalone (nieokreślone) (zgodnie z normą ISO 15924 kod 998 Zyyy). Podobnie należy postąpić w przypadku braku pewności co do rodzaju pisma.

Inskrypcje zapisane w pismach głoskowych należy obligatoryjnie przyporządkować do właściwego alfabetu, wybierając z listy poniżej:

1) alfabetyczne:

- cyrylica, wraz z grażdanką i zmodyfikowanymi na jej podstawie w XVIII–XIX wieku innymi alfabetami południowosłowiańskimi oraz nowymi wprowadzonymi w XX wieku;
- grecki;
- gruziński, dla wszystkich trzech form alfabetu;
- łaciński, tj. historyczny i współczesny podstawowy, np. angielski i każdy alfabet powstały poprzez poszerzenie alfabetu łacińskiego podstawowego;
- ormiański;
- historyczny, czyli wszystkie historyczne alfabety głoskowe, np. awestyjski, deseret, etruski, głągolica, gocki, ogamiczny, runiczny (futhark), staroitaalskie, ugarycki, oraz marginalnie używane współcześnie, np. koptyjski i rowasz;
- nieustalony (Zyyy w ISO 15924);

2) abdzady:

- arabski,
- hebrajski,
- syryjski,
- historyczne,
- nieustalony (Zyyy w ISO 15924);

3) abugidy i sylabariusze;

4) ideograficzne, czyli wszystkie odmiany pisma chińskiego oraz jego pochodne dla innych języków.

Etap 2 – określenie systemu pisma inskrypcji (5.2.2.11)

Ma on na celu stwierdzenie, jaki system liter jest wykorzystywany w piśmie łacińskim inskrypcji. Do tego celu służy poniższy podział na:

- majuskułne – system tylko dużych liter,
- minuskułne – system tylko małych liter,
- mieszane (majuskułno-minuskułne), gdzie występują oba rodzaje liter.

Informacja ta dotyczy wyłącznie pisma inskrypcji i nie odnosi się do alfabetu jako całości.

Wyłącznie z liter majuskułnych korzystały martwe alfabety historyczne (z wyjątkiem deseret) oraz rowasz.

Alfabet gruziński posiada tylko jeden system liter, jednak w przypadku asomtawruli (kapitała) jest to majuskuła, natomiast w przypadku chucuri (kościelnego) i mchedruli (rycerskiego) jest to minuskuła.

Użycia pojedynczych liter minuskułnych w inskrypcji nie należy traktować jako systemu mieszanego. Jest to maniera inskrypcji, którą należy zaznaczyć w komentarzu do typu liter inskrypcji.

Obligatoryjny etap dla pism fonetycznych alfabetycznych.

Etap 3 – określenie typu liter pisma inskrypcji (5.2.2.12)

Ma on na celu ogólne ukazanie, jaki kształt liter ma pismo inskrypcji. Obligatoryjny wyłącznie dla alfabetu łacińskiego, na podstawie poniższego podziału:

- kapitała,
- uncjała,
- gotyckie (ISO 15924 – Latf 217),

- neogotyckie (szwabacha i fraktura) (ISO 15924 – Latf 217),
- gaelickie (ISO 15924 – Latg 216),
- antykwa (pismo humanistyczne) (ISO 15924 – Latn 215),
- kursywa.

Pod pojęciem antykwy należy rozumieć wszystkie kroje pisma powstałe na jej bazie od XV wieku do czasów współczesnych. Podobnie jako pismo neogotyckie rozumie się wszystkie kroje pisma powstałe od XV wieku na bazie pisma gotyckiego.

Obowiązkowe sklasyfikowanie można wzbogacić krótkim komentarzem, wskazującym cechy charakterystyczne inskrypcji, takie jak użycie nietypowych liter, np. innego typu, wystąpienie pojedynczych liter minuskułnych w napisie majuskułnym czy innych specyficznych liter.

Zestawienie informacji z punktów:

5.2.2.9. Podział ze względu na język

5.2.2.10. Rodzaj pisma inskrypcji pieczęci

5.2.2.11. System pisma inskrypcji

5.2.2.12. Typ liter pisma inskrypcji

oraz dodatkowo

5.2.2.1. Podział chronologiczny, tworzy system uproszczonego opisu epigraficznego inskrypcji pieczęci.

7.8. ZAŁĄCZNIK NR 8. ZASADY WYMIAROWANIA WZORCA PIECZĘCI

A. Pieczęcie okrągłe i kwadratowe

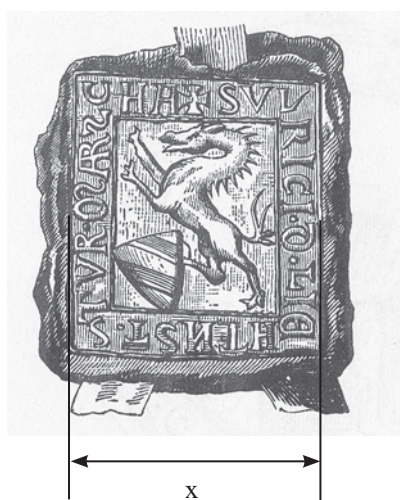
Wymiar X mm

Przykłady:

1. Pieczęć okrągła – średnica okręgu tworzącego

2. Pieczęć kwadratowa – długość linii otokowej zewnętrznej tworzącej jeden z boków w mm

B. Pieczęcie pozostałe

Wymiar $X \times Y$ mm, gdzie X i Y to długość boków prostokąta opisanego na skrajnych punktach linii otokowej zewnętrznej pieczęci¹⁴⁹.

Przykłady:

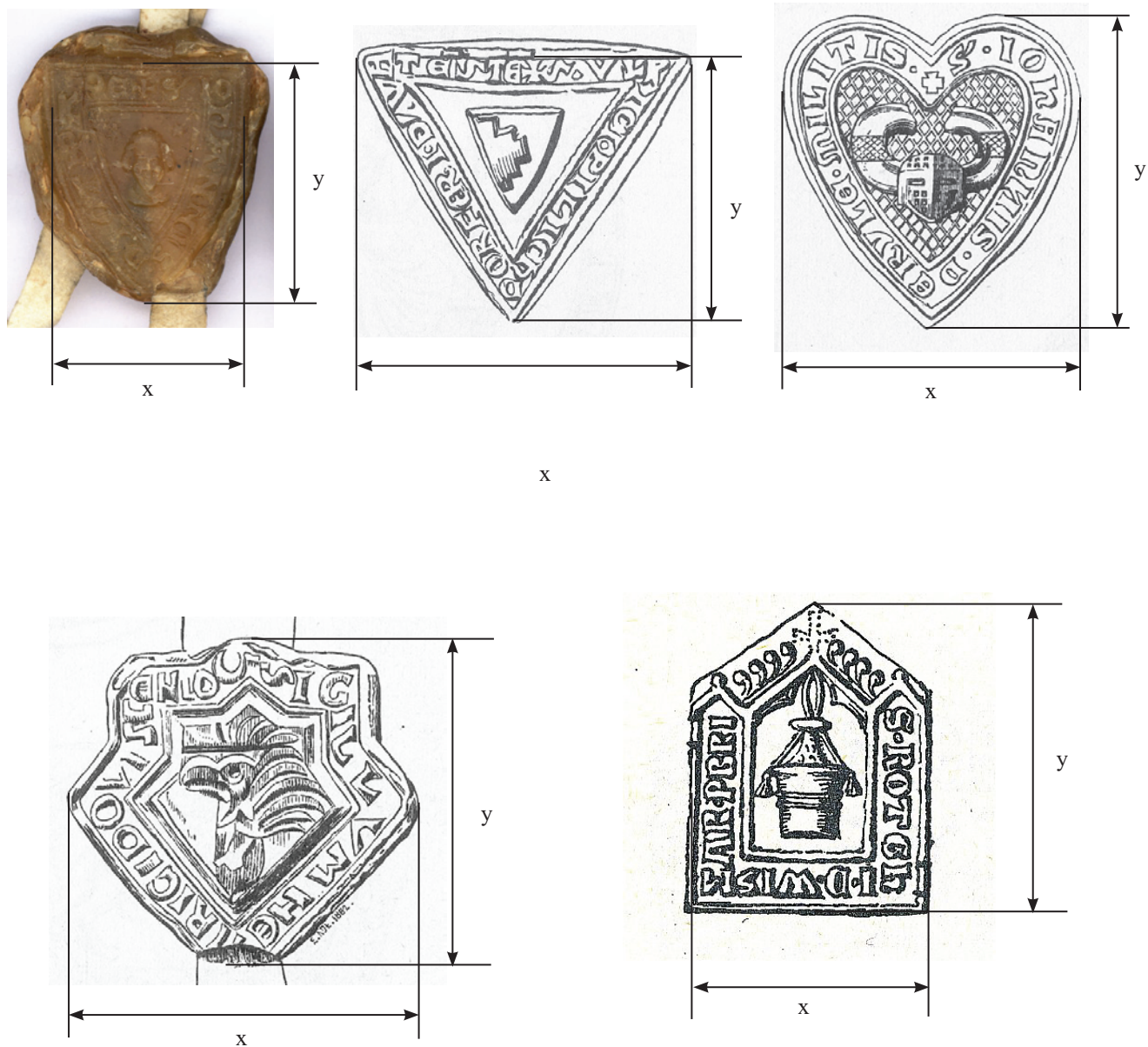
1. Pieczęcie o kształtach regularnych (mające dwie osie symetrii)

UWAGA: W przypadku odcisków uszkodzonych jako podstawę zaklasyfikowania pieczęci przyjmujemy jej kształt pierwotny.

¹⁴⁹ Wytyczne z 1961 r. proponują inny system określania wymiarów pieczęci. Zgodnie z tymi zaleceniami należy jako pierwszy wymiar podawać wielkość osi dłuższej, a następnie krótszej. Zob. *Wytyczne*, pkt 1.4.6.

2. Pieczęcie o kształtach nieregularnych (mające jedną oś symetrii)

7.9. ZAŁĄCZNIK NR 9. KATALOG ZNISZCZEŃ PIECZĘCI

Rodzaje zniszczeń

Zabrudzenia

AAG, Dypl. Gn., sygn. 24

**Splaszczanie
i deformacja odcisku**

AAG, Dypl. Gn., sygn. 46

Spękania

AAG, Dypl. Gn., sygn. 26

Ubytki

AAG, Dypl. Gn., sygn. 51

Odspojenie się odcisku od misy

AAG, Dypl. Gn., sygn. 441 p1

Rozbicie
AAG, Dypl. Gn., sygn. 1217

Destrukt
AAG, Dypl. Gn., sygn. 12

Zmiany barwne
AAG, Dypl. Gn., sygn.
71 p3

Zmiany strukturalne
AAG, Dypl.
Gn., sygn. 64 p2

Rozwarstwienie
AAG, Dypl. Gn., sygn. 20

Krystalizacja
Kopia pozytywowa
z masy woskowej, zbiory
prywatne

Otwory po owadach
AAG, Dypl. Gn., sygn. 71 p1

8. BIBLIOGRAFIA (WYBÓR)

BIBLIOGRAFIE

- Celej A., *Bibliografia genealogii i heraldyki polskiej za lata 1980–2001*, Warszawa 2006.
- Chassel J.-L., Dalas M., *Bibliographie de la sigillographie française de 1982 à 1986*, „Revue française d'héraldique et de sigillographie”, t. 54–59, 1984–1989.
- Diederich T., *Sphragistik*, [w:] *Historische Hilfswissenschaften. Stand und Perspektiven der Forschung*, hrsg. von T. Diederich, Wien Köln Weimar 2005.
- Gandilhon R., Pastoureau M., *Bibliographie de la sigillographie française*, 2e édition, Paris 1982.
- Гавриленко В., *Ілюстрований бібліографічний покажчик з української сфрагістики*, Київ 2015.
- *Українська сфрагістика. Анотований бібліографічний покажчик*, Київ 1991.
- Haisig M., *Osiągnięcia i postulaty w zakresie sfragistyki polskiej*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 4, 1959.
- Henning E., Jochums G., *Bibliographie zur Sphragistik. Schrifttum Deutschlands, Österreichs und der Schweiz bis 1990*, Köln 1995 (Bibliographie der historischen Hilfswissenschaften; 2).
- Kuczyński S.K., *Materiały do bibliografii numizmatyki, medalografii, sfragistyki i heraldyki polskiej (1966–1970)*, Warszawa 1973.
- Perkun W., *Badania sfragistyczne na Ukrainie w latach 1991–2003*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2006.
- Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2006.
- Preuss H., *Siegelbibliographie [1987–1998]*, „Die Blätter für deutsche Landesgeschichte”, Bd. 134, 1998.
- Szymański J., *Sfragistyka*, [w:] J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1985, 1989, 1994, 1997, 2000, 2004, 2006.

SŁOWNIKI

- Baniecki A., Bednarek D., Żygadło D., Forysiak-Wójciński R., Gut P., Leśniewska J., Hlebionek M., *Materiały do polskiego słownika sfragistycznego*, „Archiwista Polski”, 2010, nr 3(59).
- Похлебкин В.В. *Словарь международной символики и эмблематики*, Москва 1995.
- Polski słownik archiwalny*, red. W. Maciejewska, Warszawa 1974.
- Stalins G.F., *Vocabulaire-Atlas Héraldique en six langues*, Paris 1952.
- Vocabulaire international de la diplomatie*, ed. M. Milagros Cárcel Ortí, Ortí, València 1997.
- Vocabulaire international de la sigillographie*, ed. R. Grispo, Roma 1990.
- Vocabularium internationale sigillographicum*, eds. L. Vrtel, K. Müller, M. Hlebionek, V. Keresztes, Bratislava 2016.

PODRĘCZNIKI

Polska:

- Gumowski M., *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz 1966.
- Gumowski M., Haisig M., Mikucki S., *Sfragistyka*, Warszawa 1960.
- Pieczętki, pieczęcie i adresy jako przedmiot badań kryminalistycznych*, red. W. Lisowska, Warszawa 2000.

Litwa, Białoruś, Ukraina:

- Цітоу А., *Сфрагістыка і геральдыка Беларусі*, Мінск 1999.
- Гавриленко В. О., *Українська сфрагістика*, Київ 1977.
- *Шлях до сфрагістики*, Київ-Львів, 2014.

Niemcy:

- Ewald W., *Siegelkunde*, München–Berlin 1914.
- Kittel E., *Siegel*, Braunschweig 1970.
- Das Siegel. Gebrauch und Bedeutung*, hrsg. von G. Signori, Darmstadt 2007.
- Stieldorf A., *Siegelkunde: Basiswissen*, Hannover 2004.

Rosja:

- Каменцева Е. И., Устюгов Н. В., *Русская сфрагистика и геральдика*, Москва 1974.
- Лихачев Н., *Русская сфрагистика*, Петербург 1900.

Мельцин М.О. *Геральдика, нумизматика, сфрагистика, униформология. Вспомогательные исторические дисциплины*, Санкт-Петербург 2006.

Соболева Н.А., *Русские печати*, Москва, 1991.

Czechy, Słowacja, Węgry:

Krejčíková J., Krejčík T., *Úvod do české sfragistiky*, Ostrava 1989.

Kumorowitz L.B., *A magyar pecséthasználat története a középkorban*, Budapest 1944.

Maráz K., *Sfragistika: Studijní texty pro posluchače pomocných věd historických a archivnictví*, Brno 2014.

Rábik V., *Pečat' a jej spoločenská úloha v stredovekom uhorskom kráľovstve*, Trnava 2012.

Francja:

Roman J., *Manuel de sigillographie française*, Paris 1912.

Wielka Brytania:

A guide to seals in the Public record office, Public Record Office, London 1968.

Harvey P.D.A., McGuinness A., *A guide to British medieval seals*, Toronto 1996.

Włochy:

Bascapè G.C., *Sigillografia. Il sigillo nella diplomatica, nel diritto, nella storia, nell'arte*, vol. I: *Sigillografia generale*, Giuffrè, Milano 1969; vol. II: *Sigillografia ecclesiastica*, Giuffrè, Milano 1978.

Grisar J., de Lasala F., *Aspetti della sigillografia*, Roma 1997.

Menendez Pidal de Navascués F., *Il messaggio dei sigilli*. Inaugurazione del Corso biennale della Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica ed Archivistica 2000–2002, Città del Vaticano 2002.

Welber M., *Sigillografia. Il sigillo nella Diplomatica, nel Diritto, nella Storia, nell'arte*, vol. III, *I sigilli nella Storia del Diritto medievale italiano*, Milano 1984.

INSTRUKCJE METODYCZNE

Description des collections sigillographiques, Référence: DITN_RES_2005_003, Direction des Archives de France, Paris le 29 mars 2005.

Direzione Generale Per Gli Archivi, Istituto Centrale Per Gli Archivi, SIAS Sistema informativo degli archivi di stato, *Linee guida alla descrizione, e alla gestione, del patrimonio documentario*, Volume II.3, *La scheda sigilli*, S.Ricci, P. Feliciati, Versione software 4.0.0.2, DGA 2007.

Pečetě. Program pro evidenci a rešerše ze sfragistického materiálu (pečetě, pečetidla, sbírkové odlitky, opr. J. Hora, V. Růžek, verze 1.0, Praha 1996.

Program pro evidenci a rešerše ze sfragistického materiálu (pečetě, pečetidla, sbírkové odlitky „Pečetě”. Diferenční příručka pro přechod z programu Pečetě (AS MV ČR) do programu Pečetě (Bach systems, s.r.o.), opr. V. Růžek, Praha 2011.

Pismo Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z 22 maja 1961 roku w sprawie inwentaryzacji pieczęci, [w:] *Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez naczelnego dyrektora archiwów państwowych w latach 1952–2000*, oprac. M. Tarakanowska, E. Rosowska, Warszawa 2001.

Zarządzenie NDAP z dnia 22 maja 1961 r. w sprawie wytycznych do opracowania zbiorów pieczęci przechowywanych w archiwach państwowych, [w:] *Zbiór przepisów archiwalnych wydanych przez naczelnego dyrektora archiwów państwowych w latach 1952–2000*, oprac. M. Tarakanowska, E. Rosowska, Warszawa 2001.

Zarządzenie nr 7 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie ewidencjonowania zasobu archiwalnego w archiwach państwowych, https://www.archiwa.gov.pl/files/zarzadzenia_NDAP/zarz7_2018.pdf [dostęp: 22.05.2020].

Zarządzenie nr 8 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie inwentaryzacji materiałów archiwalnych oraz sporządzania i zatwierdzania elektronicznych inwentarzy archiwalnych dla zespołów (zbiorów) w archiwach państwowych, https://www.archiwa.gov.pl/files/zarzadzenia_NDAP/zarz8_2018.pdf [dostęp: 22.05.2020].

METODYKA OPISU I PROBLEMATYKA INWENTARYZACJI

Adamczewski M., *W sprawie edycji zbiorów pieczęci i opisu wyobrażeń napieczętnych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 54, 2016.

Bascapè G., *Zbiory pieczęci. Zagadnienia metod porządkowania, klasyfikacji i katalogowania*, Warszawa 1960.

Цитоў А., *Метадичныя парады на апісанню помнікаў сфрагістыкі для архіваў і мзяжэў*, Мінск 1997.

- *Асноўная сфрагістычная тэрміналогія і спорба перыядызацыі помнікаў беларускай сфрагістыкі*, „Сфрагістычны шорічнік”, вып. 1, 2011.
- Dalas-Garrigues M., *L'inventaire informatique de sceaux. Un essai aux Archives Nationales à Paris*, „Janus”, 1993, nr 1.
- Delmas M.C., *Quels instruments de recherche pour les sceaux? Tradition et perspectives d'avenir*, „Bibliothèque de l'école des chartes”, t. 156, 1998, z. 2.
- Diederich T., *Prolegomena zu einer neuen Siegel Typologie*, „Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde” Bd. 29, 1983.
- Gut P., *Problemy inwentaryzacji kolekcji tłoków pieczętnych w Archiwum Państwowym w Szczecinie*, „Archiwista Polski”, 2007, nr 1(45).
- Haisig M., *Z problematyki inwentaryzacji zasobów sfragistycznych w archiwach dolnośląskich*, „Archeion”, 83, 1987.
- Harvey P., *Computer catalogue of seals in the Public Record Office*, „Janus”, 1996, nr 2.
- Hlebionek M., *ISAD (P) – międzynarodowy standard opisu archiwalnych materiałów sfragistycznych*, [w:] *Archiwa, źródła, historia: prace ofiarowane w siedemdziesiątą urodziny profesora Władysława Stępnia*, red. E. Rosowska, H. Wajs, Warszawa 2018.
- *Katalog VI. Z dziejów opracowania zasobu sfragistycznego toruńskiego Archiwum*, [w:] *Wokół metodyki archiwalnej. Księga dedykowana prof. Wiesławie Kwiatkowskiej w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. W. Chorążyczewski, A. Rosa, M. Zmudziński, Toruń 2018.
- *O opracowaniu materiałów sfragistycznych w archiwach państwowych*, [w:] *Toruńskie Konfrontacje Archiwalne*, t. VI, *Pogranicza archiwistyki*, red. W. Chorążyczewski, A. Rosa, Toruń 2019.
- *Pieczęć jako obiekt archiwalny*, [w:] *Toruńskie Konfrontacje Archiwalne*, t. II, *Teoria archiwalna wczoraj – dziś – jutro*, red. W. Chorążyczewski, A. Rosa, Toruń 2011.
- *Problemy opisu materiałów sfragistycznych w polskich archiwach*, „Сфрагістычны шорічнік”, вып. I, 2011.
- *W stronę Sigillum. Problem opisu pieczęci w polskich archiwach*, „Archiwista Polski”, 2006, nr 4(44).
- *Zasady transkrypcji inskrypcji napieczonych*, http://www.archiwa.net/index.php?option=com_content&view=article&id=63:marcin-hlebionek-zasady-transkrypcji-inskrypcji-napieczonych&catid=24:artykuly&Itemid=8 [dostęp: 8.05.2020].
- Introduction to archival materials: An introduction to seals*, Public Record Office, Mai 1996.
- Kuczyński S.K., *Inwentaryzacja pieczęci w archiwach państwowych*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 7, 1962.
- Chojnacka K., Radtke I., *Opracowanie pieczęci*, [w:] *Metodyka pracy archiwalnej*, red. S. Nawrocki, S. Sierpowski, Poznań 1992, wyd. II, Poznań 1995, wyd. III, Poznań 1998, wyd. IV, Poznań 2002, wyd. V, Poznań 2004.
- Mischke W., *Pieczęcie polskie w czeskich bazach internetowych*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Pastoureaux M., *Reflexions sur la typologie des sceaux*, „Janus”, 1993, nr 1.
- Pastoureaux M., *Les Sceaux*, [Typologie des Sources du Moyen Age Occidental], Turnhout 1981.
- Pokora P., *Typologia i nazewnictwo pieczęci biskupich*, [w:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2015.
- Richter B., *Die Inventarisierung von Siegeln im Sächsischen Staatsarchiv Leipzig: erste Erfahrungen bei der computergestützten Erfassung und Auswertung*, „Der Archivar“, Jg. 47, 1994.
- Schäfer U., *Authentizität. Vom Siegel zur digitalen Signatur*, [w:] *Archivierung elektronischer Unterlagen* (Werkhefte der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg: Serie A Landesarchivdirektion), Stuttgart 1999.
- Sedláčková H., *Cataloguing Seals, Seal Matrices and Casts by Computer, (A nation-wide electronic catalogue of seals, seals matrices and casts used in archives of the Czech Republic)*, „Comma”, 2005, nr 2.
- Szemkovic L.S., *Norme internațională de descriere a sigiliilor (proiect)*, „Hrizovul. Anuarul Facultății de Arhivistică”, t. 15, 2009.
- Stróżyk P., *Klasyfikacja pieczęci benedyktyńskich i cysterskich z ziem polskich*, [w:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2015.
- Szymański J., *Sfragistyka*, [w:] J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1985, 1989, 1994, 1997, 2000, 2004, 2006.

Vahl W., *Beschreibung und Auswertung mittelalterlicher Siegel*, „Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde“, Bd. 42, 1996.

KONSERWACJA I REPRODUKOWANIE PIECZĘCI

Bartl B., Bacílková B., *Konzervace a restaurování voskových předmětů, STOPS polečnost pro technologie ochrany památek 17. října 2013 Národní technické muzeum*, „Vosky – přehled“, Praha 2013, s. 5–16.

Bartl B., Trejbal J., Ďurovič M., Vašíčková S., Valterová I., *Analysis of efflorescence on surface of beeswax seals*, „Journal of Cultural Heritage“, 2012, t. 13, nr 3, s. 275–284.

Borowski M., Czajka A., i Michaś A., *Zasady postępowania z materiałami archiwalnymi. Ochrona zasobu archiwalnego*, Warszawa 2011.

Budka W., *Reprodukovanie pečeti*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne“, R. 15, 1933.

La conservation préventive des sceaux de cire : bilan et perspectives, Paris, 12–13 juin 2003, Conseil international des Archives, Comité de sigillographie, CIA/CSG-2003, https://www.ica.org/sites/default/files/CSG_2003_proceeding_conservation_FR.pdf [dostęp: 8.05.2020].

Cozzi R., *Medieval wax seals: composition and deterioration phenomena of white seals*, „Papier Restaurierung“, vol. 4, N°1, 2003.

Czajka A., *Dawne metody zabezpieczania pieczęci woskowych. Wstęp do badań*, [w:] *Zabytkowe dokumenty uwierzytelnione pieczęciami. Konserwacja i badania*, red. M. Grocholska i K. Krocak, Wrocław 2019.

Dernovskova, J., *The use of propolis in seal conservation*, „Scottish Society for Conservation and Restoration“, journal, vol. 8, N°2, Mai 1997.

Dernovskova J., Novotna P., *Surface crystallisation on beeswax seals*, „Restaurator“, 23, N°4, 2002.

Dümmeler M., *4th international Round Table of seal conservators*, „White seals Degradation phenomenon and restoration“, Paris 2016.

Grocholska M., Drawc M., *Diplomata w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Stan zachowania kolekcji*, [w:] *Zabytkowe dokumenty uwierzytelnione pieczęciami. Konserwacja i badania*, red. M. Grocholska i K. Krocak, Wrocław 2019.

Estudio y conservación de sellos en cera. Encuentro sigilográfico, Nájera, 14–18 de octubre de 2002, Logroño, 2005.

Gumowski M., *Pieczenie w archiwum i ich reprodukovanie*, „Archeion“, 19–20, 1951.

Jablonskaja I., *Problematyka konserwatorska średniowiecznych dokumentów pergaminowych uwierzytelnionych pieczęciami woskowymi ze zbiorów Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie*, [w:] *Zabytkowe dokumenty uwierzytelnione pieczęciami. Konserwacja i badania*, red. M. Grocholska i K. Krocak, Wrocław 2019, s. 101–117.

Jabłońska E., *Dokumenty pergaminowe z pieczęciami woskowymi w praktyce konserwatorskiej*, [w:] *Archiwa polskie wobec wyzwań XXI wieku. Pamiętnik III Powszechnego Zjazdu Archiwistów Polskich, Toruń 2–4 września 1997*, t. 1, Radom 1997.

– *Metody wykonywania pieczęci woskowych*, „Ochrona Zabytków“, 1998, nr 2.

– *Problematyka konserwacji – restauracji zabytkowych obiektów z wosku*, [w:] *Zbiory biblioteczne, muzealne i archiwalne – badania i konserwacja*, red. E. Jabłońska, Toruń 2010, s. 221–232.

– *Uzupełnianie brakujących fragmentów pieczęci woskowych*, [w:] *Naukowe podstawy ochrony i konserwacji dzieł sztuki oraz zabytków kultury materialnej*, red. A. Strzelczyk, S. Skibiński, Toruń 1993.

– *Zniszczenia i rekonstrukcje pieczęci woskowych*, „Ochrona Zabytków“, 1997, nr 4.

Jabłońska E., Kozielec T. i Jablonskaja I., *Badania konserwatorskie dokumentów pergaminowych uwierzytelnionych pieczęciami woskowymi wystawionych przez Bolesława Wstydlwego i Jadwigę, królową polską*, [w:] *Zabytkowe dokumenty uwierzytelnione pieczęciami. Konserwacja i badania*, red. M. Grocholska i K. Krocak, Wrocław 2019, s. 59–73.

Kadziszewska M., Stróżyk P., *Repertorium dawnych sposobów reprodukovania pieczęci*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.

Korn H., *Aufbewahrungssysteme für Pergamenturkunden mit an- und abhängenden Siegeln*, Mémoire de fin d'études, Köln, 2004.

Nowak J., *Tekstyliia w dokumentach archiwalnych. Konserwator papieru wobec tekstyliów w dokumentach archiwalnych*, Warszawa 2010.

- Los Santos M.C. de, *Raport o konserwacji i zabezpieczeniu pieczęci*, [w:] *Problemy konserwacji kościelnych zasobów archiwalnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 58, 1989.
- Prévost A., *Cahier des clauses techniques particulières pour la conservation – restauration des sceaux et objets sigillographiques dans les services publics d’archives*, Paris 2010.
- Table ronde sur la préservation et la restauration des sceaux. Madrid, 5–9 Juillet 1995*, Madrid 2000.
- Górska-Wikło E., *Konserwacja zbiorów w Archiwum Uniwersytetu w Glasgow*, „Notes Konserwatorski”, t. 16, 2014.
- Woods C., *The nature and treatment of wax and shellac seals*, „Journal of the society of archivist”, vol. 15, N°2, 1994.
- Wyczańska K., *O konserwacji i reprodukowaniu pieczęci*, „Archeion”, 19–20, 1951.
- Zabytkowe dokumenty uwierzytelnione pieczęciami. Konserwacja i badania*, red. M. Grocholska, K. Krocak, Wrocław 2019.
- Žabková K., *Pergamenové listiny v minulosti a dnes Proces výroby a zpracování pergamenu, konzervace pergamenových listin a způsoby jejich uložení. Diplomová práce*, Brno 2010, https://is.muni.cz/th/tidf3/Zabkova_Diplomova_prace.pdf [dostęp: 8.05.2020].

PIEČĘCIE KRÓLEWSKIE

- Čarek J., *O pečetcích českých knížat a králů z rodu Přemyslova*, „Sborník příspěvků k dějinám hl. m. Prahy” 8, 1938.
- Chmielewska M., *Pieczęć kancelaryjna Zygmunta Jagiellończyka jako księcia śląskiego*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, R. 44, 1989, nr 4.
- Цітоў А., *Пячаткі старажытнай Беларусі*, Мінск 1993.
- Czok B., *Chronologische Synopsis ausgewählter Wappensiegel aller Landesherrn von Brandenburg-Preussen von 1417 bis 1918*, „Archivmitteilungen”, 2/1994.
- Diehl E., *Przyczynek do sfragistyki polskiej*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 3, 1891, nr 4; t. I, R. 4, 1892, nr 1-2; t. II, R. 5, 1893, nr 1; t. II, R. 6, 1894, nr 3-4; t. II, R. 8, 1896, nr 3.
- Dräger U., Czok B., *Siegel der brandenburgisch-preussischen Landesherrn vom 15. bis 19. Jahrhundert im Zentralen Staatsarchiv, Dienststelle Merseburg*, „Archivmitteilungen”, 2/1984.
- Drelicharz W., *Królewska pieczęć Przemysła II i jej historiograficzne inspiracje*, [w:] *Pieczęcie herbowe: herby na pieczęciach. II Krakowskie Kolokwium Heraldyczne*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Warszawa 2011.
- Forysiak-Wójciński R., *Dwie nieznane pieczęcie królewskie Stanisława Augusta Poniatowskiego*, „Archiwista Polski”, 2015, nr 1(77).
- *Funkcjonowanie formuły Sigillum Maiestatis Nostrae w dokumentach królów polskich od XIV do XVI wieku*, [w:] *Inskrypcje na pieczęciach. Treści, formy, funkcje*, red. P. Pokora, M. Hlebionek, T. Kałuski, Poznań 2016.
- Grułkowski M., *Kilka uwag o pieczęciach z okresu panowania Kazimierza Jagiellończyka*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 51, 2013.
- Gumowski M., *Pieczęcie królów polskich*, Kraków 1910–1920.
- *Handbuch der Polnischen Siegelkunde*, Graz 1966.
- Gutkowski J., *Sześć nieznanych pieczęci króla Stanisława Leszczyńskiego*, „Archeion”, 56, 1971.
- Hlebionek M., *Nieznana pieczęć króla elekta Stanisława I*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 15, 2016.
- *Nieznana pieczęć wielka litewska Augusta II*, „Herold Litherland”, nr 18, 2011.
- *Nowożytnie pieczęcie królów polskich*, [w:] *Polska kancelaria królewska czasów nowożytnych między władzą a społeczeństwem. Materiały Konferencji Naukowej w Toruniu 18 IV 2002*, red. W. Chorążyczewski, W. Krawczuk, Toruń 2003.
- *Pieczęcie królów pruskich*, „Archiwista Polski”, 2008, nr 2(50).
- *Pieczęć majestatowa Augusta II w zbiorach Biblioteki Kórnickiej*, „Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej”, z. 26, 2003.
- *System heraldyczny na pieczęciach królów polskich (XIV–XVIII w.). Propozycje badawcze*, [w:] *Pieczęcie herbowe herby na pieczęciach. II Krakowskie Kolokwium Heraldyczne*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Warszawa 2011.
- Homolka J., *K ikonografii pečeti posledních Přemyslovců*, [w:] *Umění doby posledních Přemyslovců*, Roztoky u Prahy 1982.
- Kętrzyński S., *Uwagi o pieczęciach Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego*, „Przegląd Historyczny”, t. 8 (28), 1929.

- Klinkenborg M., *Die Siegel der preußischen Könige bis zum Jahre 1806*, „Hohenzollern Jahrbuch”, Bd. 9, 1905.
- Krawczuk W., *Pieczęcie Zygmunta III Wazy*, Kraków 1993.
- Kuczyński S.K., *Pieczęć wielka litewska Jana III w zbiorach AGAD*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 7, 1963, z. 3.
- Kulecki M., *Pieczęć majestatowa króla Augusta II w Zbiorze dokumentów pergaminowych w Archiwum Głównym Akt Dawnych*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 21, 2014.
- Mikulski W., *O pieczęci średniej litewskiej Kazimierza Jagiellończyka*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 40, 2002.
- Palkij H., *Stosowanie pieczęci w kancelariach koronnych w czasach saskich. Zarys problematyki*, [w:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2015.
- Piech Z., *Ikonografia pieczęci Piastów*, Kraków 1993.
- *Monety, pieczęcie i herby w systemie władzy Jagiellonów*, Warszawa 2003.
- Pieczęcie królów i królowych Polski*, oprac. Tabularium Actorum Antiquorum Varsoviense Maximum, Divisio Prima – „InSimul”, wyd. I Warszawa 2010; wyd. II Warszawa 2015.
- Posse O., *Die Siegel der deutschen Kaiser und Könige von 751 bis 1806*, Bd. 1–5, Dresden 1909–1913.
- Rimša E., *Nežinomi Aleksandro ir Žygimanto Senojo signetiniai antspaudai* [nieznane pieczęcie sygnetowe Aleksandra i Zygmunta Starego], „Lietuvos Istorijos Metraštis”, 1988 metai, Vilnius 1989.
- *Stepono Batoro Lietuvos didieji antspaudai ir jų atsiradimo aplinkybės* [litewska pieczęć Stefana Batorego], „Lietuvos Istorijos Metraštis”, 2001 metai 2, Vilnius 2002.
- *Nowe dane o litewskich pieczęciach Zygmunta III Wazy*, [w:] *Litwa w epoce Wazów*, red. A. Rachuba, Warszawa 2006.
- *Aleksandro antspaudai – naujas etapas valstybės sfragistikoje* [sygnety Aleksandra Jagiellończyka], [w:] *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. Mokslinių straipsnių rinkinys*, sud. D. Steponavičienė, Vilnius 2007.
- Sułkowska-Kurasiowa I., *Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów 1370–1444*, Warszawa 1977.
- *Polska kancelaria królewska w latach 1447–1506*, Wrocław 1967.
- Szybkowski S., *Uwagi o pieczęciach Aleksandra Jagiellończyka*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 51, 2013.
- Vossberg F.A., *Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen*, Berlin 1854.
- Wajs H., *Przyczynek o królewskich pieczęciach litewskich z XVI–XVII wieku*, „Miscellanea Historico-Archivistica”, t. 23, 2016.
- Wdowiszewski Z., *Ze studiów nad sfragistyką Kazimierza Jagiellończyka*, [w:] *Księga Pamiątkowa Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, Toruń 1952.
- Wyczańska K., *O zaginionych pieczęciach Kazimierza Jagiellończyka*, „Przegląd Historyczny”, t. 49, 1958.
- Żebrowski T., *O pieczęciach dawnej Polski i Litwy*, „Nasze Zabytki”, z. 1, Kraków 1865, z. 2, Kraków 1871.

PIECZĘCIE KIAŻĘCE

- Andrałojć M., Andrałojć M., *Bulla Bolesława księcia Polski*, Poznań 2006.
- *A Polish Ducal Bulla*, „Questiones Medii Aevi Novae”, vol. 9, 2004.
- Barciak A., Pietrzyk I., *Ikonografia pieczęci Przemysławów opawskich do początku XV w.*, [w:] *Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2002.
- Barwiński B., *Pieczęcie książąt halicko-włodzimierskich z I poł. XIV wieku*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 20, 1909.
- Bednarek D., *Podziały księstwa wrocławsko-legnickiego w świetle zabytków sfragistycznych*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 1444, Prawo 215, 1992.
- Bier H., *Die Entwicklung der Siegeltypen der Markgrafen und Kurfürsten von Brandenburg*, [w:] *Brandenburgische Siegel und Wappen. Festschrift des Vereins für Geschichte der Mark Brandenburg zu Feier des hundertjährigen Bestehens 1837–1937*, hrsg. von E. Kittel, Berlin 1937.
- Bobowski K., *Dawne pieczęcie na Pomorzu Zachodnim. Zabytki prawa i kultury epoki Gryfitów*, Szczecin 1989.
- *Ze studiów nad dokumentami Bolesława Wstydlwego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 36, Historia 9, 1965.
- Brzustowicz G., *Heraldyka książąt zachodniopomorskich XII–XVII wiek*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 35, 1991.

- Fabijański W., *Legenda na pieczęciach piastowskich książąt legnicko-brzeskich do 1675 r.*, „Ze Skarbca Kultury” z. 47, 1988.
- Grabowski J., *Kancelarie i dokumenty książąt mazowieckich w latach 1341–1381. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1999.
- Gumowski M., *Handbuch der Polnischen Siegelkunde*, Graz 1966.
- *Pieczęcie książąt litewskich*, Wilno 1931.
 - *Pieczęcie książąt pomorskich*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, t. 16, 1950, z. 1.
 - *Pieczęcie śląskie XII–XIV wieku*, Kraków 1935.
 - *Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 3, red. W. Semkowicz, Kraków 1936.
- Hlebionek M., *Nieznana pieczęć księcia Kazimierza II przy dokumencie pokoju brzeskiego z 1435 r.*, [w:] *Dziedzictwo książąt mazowieckich: stan badań i postulaty badawcze: materiały z sesji naukowej zorganizowanej przez Zamek Królewski w Warszawie – Muzeum i Archiwum Główne Akt Dawnych, 27–28 października 2016 r.*, red. J. Grabowski, R. Mroczek, P. Mrozowski., Warszawa 2017.
- *O pieczęciach księcia Kazimierza Konradowica*, [w:] *Książę Kazimierz Konradowicz i Kujawy jego czasów*, red. D. Karczewski, Kraków 2017.
 - *Ołowiane pieczęcie książąt polskich z XII w.*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 47, 2010.
 - *Pieczęcie Piastów kujawskich*, Inowrocław 2011.
- Irgang W., *Das Urkunden und Kanzleiwesen Herzog Heinrichs IV von Schlesien (1250–1290)*, „Zeitschrift für Ostforschung”, R. 36, 1987.
- *Das Urkundenwesen Herzog Heinrichs III von Schlesien (1248–1266)*, „Zeitschrift für Ostforschung”, R. 31, 1982.
- Kaganiec M., *Heraldyka Piastów Śląskich 1146–1707*, Katowice 1992.
- Kętrzyński S., *O dwóch pieczęciach Przemysła II z roku 1290*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 11, 1932.
- Klingenberg M., *Die Siegel der Landesherrn der Mark Brandenburg von 1415 bis 1688*, „Hohenzollern-Jahrbuch”, Bd. 8, 1904.
- Krzyżanowski S., *Dyplomy i kancelaria Przemysława II. Studium z dyplomatyki polskiej XIII wieku*, „Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie, Wydział Filologiczny i Historyczno-Filozoficzny”, t. 8, 1890.
- Kuczyński S.K., *Pieczęcie książąt mazowieckich*, Warszawa 1978.
- Maleczyński K., *Studia nad dyplomami i kancelarią Odonica i Laskonogiego 1202–1239*, Lwów 1928.
- Märkische Siegel. I. Abteilung Siegel der Markgrafen und Kurfürsten von Brandenburg, Teil 2 Die Siegel der Markgrafen von Brandenburg aus dem Hause Wittelsbach 1323–1373, bearbeitet von H. Bier, Berlin 1933.
- Matejko-Peterka I., *Książęta, pieczęcie i władza. Studium ze sfragistyki Piastów legnicko-brzeskich*, Warszawa 2016.
- Mazur Z., *Studia nad kancelarią księcia Leszka Czarnego*, Wrocław 1975.
- Mikucki S., *Heraldyka Piastów Śląskich do schyłku XIV w.*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, red. W. Semkowicz, t. 3, Kraków 1936.
- Mitkowski J., *Kancelaria Kazimierza Konradowica księcia kujawsko-łeczyckiego (1233–1267)*, Wrocław 1968.
- Nehmiz H., *Untersuchungen über die Besiegelung der schlesischen Herzogsurkunden im 13. Jahrhundert*, Breslau 1939.
- Pfotenhauer P., *Die schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 beziehentlich 1327*, Breslau 1927.
- Piech Z., *Ikonografia pieczęci Piastów*, Kraków 1993.
- *Monety, pieczęcie i herby w systemie władzy Jagiellonów*, Warszawa 2003.
 - *Studia nad legendą pieczęci Piastów*, „Сфргістичний щорічник”, вип. 6, 2016
- Piekosiński F., *Pieczęcie polskie wieków średnich*, Kraków 1899.
- *Pieczęcie polskie wieków średnich doby piastowskiej*, „Herold Polski” 1906; „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 16, 1934; 17, 1935.
- Ptaszyński J., *Medal i pieczęcie Jana Henryka XI Pana na Książu*, „Przegląd Numizmatyczny”, nr 1 (20), 1998.
- Pyl Th., *Die Entwicklung des pommerschen Wappens im Zusammenhang mit den Pommerschen Landesteilungen*, Greifswald 1894.
- Schultz A., *Die schlesischen Siegel bis 1250*, Breslau 1871.

- Sello G., *Die Siegel der Markgrafen von Brandenburg Askanischen Stammes*, „Märkische Forschungen”, Jg. 20, 1887.
- Semkowicz W., *Sfragistyka Witolda*, Kraków 1931.
- Sikora F., *Dokumenty i kancelaria Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego 1239–1279 na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej*, Wrocław 1969.
- Stanko P., *Pieczęcie Piastów górnośląskich*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej*, red. Z. Piech, J., Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2006.
- Stronczyński K., *Pobieżny przegląd pieczęci Piastów polskich*, Warszawa 1881.
- *Pomniki książęce Piastów, lenników dawnej Polski w pieczęciach, budowlach, grobowcach i innych starożytnościach, zebrane i objaśnione*, Piotrków 1888.
- Szacherska S.M., *Kancelaria Siemowita księcia dobrzyńskiego*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 11, 1966.
- Šefčík, E., *O pieczęciach pierwszych książąt cieszyńskich*, „Rocznik Cieszyński”, t. 5/6, 1991.
- *Pečeti tešínských Piastovcu*, Ostrava 1982.
- Trelińska B., *Kancelaria i dokument książąt cieszyńskich*, Warszawa–Łódź 1983.
- Wałkowski A., *Dokumenty i kancelaria księcia Bolesława Rogatki*, Zielona Góra 1991.
- *Dokumenty i kancelaria księcia legnickiego Henryka V Grubego*, Wrocław 1991.
- Wehrlich R.-G., *Początki pomorskiego herbu Gryfitów w ówczesnym kontekście politycznym i heraldycznym z okazji 800-lecia najstarszego przedstawienia obrazowego*, [w:] *Pod skrzydłami Gryfa*, Szczecin 2014.
- *Die Siegel der pommerschen Greifenherzöge*, [w:] *Die Herzöge von Pommern. Zeugnisse der Herrschaft des Greifenhauses*, hrsg. von. N. Buske, J. Krüger, R.-G. Wehrlich, Wien Köln Weimar 2012.
- Wójcik M., *Dokumenty i kancelarie książąt opolsko-raciborskich do początków XIV wieku*, Wrocław 1999.
- *Tytulatura książąt legnicko-brzeskich do początku XV w.*, [w:] *Silesia numismatica Ducatus Lignicensis et Bregensis*, Liber I, red. B. Paszkiewicz, Legnica 2001.
- Wybranowski D., *Książęta Pomorza Zachodniego na pieczęciach. Wizerunek rycerski*, Szczecin 1993.
- *Wizerunek rycerski na pieczęciach książąt zachodniopomorskich, rugijskich i gdańskich*, [w:] *Najnowsze badania nad numizmatyką i sfragistyką Pomorza Zachodniego*, red. G. Horoszek, Szczecin 2004.
- *Uzbrojenie i wyposażenie rycerskie na pieczęciach Gryfitów z lat 1170–1523*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 31, 1987.
- Żerelik R., *Dokumenty i kancelaria Henryka III księcia głogowskiego*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 683, Historia 42, 1984.
- *Dokumenty i kancelaria książąt głogowskich w latach 1250–1331*, Wrocław 1988.
- *Ze studiów nad kancelariami książęcymi na Śląsku. Kancelaria Przemka księcia ścinawskiego (1284–1289)*, [w:] *Źródłoznawstwo i studia historyczne*, red. K. Bobowski, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 1112, Historia 76, 1989.

PIECZĘCIE RYCERSKIE (XII–XV WIEK)

- Banik-Zięba J., *Ikonoografia pieczęci śląskich Pogorzeliów*, [w:] *Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2002.
- Bieniak J., *Pieczęcie dostojników małopolskich z 1306 r.*, [w:] *Opuscula minora in memoriam Iosepho Spors*, Słupsk 1993.
- Engel B., *Die mittelalterlichen Siegel der Fuersten, der Geistlichkeit und des polnischen Adels im Thorner Rathsarhive*, „Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen”, H. 11, 1902.
- *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Rathsarhivs*, Teil 2, Thorn 1895.
- Grzegorz M., *Analiza dyplomatyczno-sfragistyczna dokumentów traktatu toruńskiego z 1466 r.*, Toruń 1970.
- Gumowski M., *Handbuch der Polnischen Siegelkunde*, Graz 1966.
- *Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 3, red. W. Semkowicz, Kraków 1936.
- Haisig M., *Sfragistyka szlachecka doby średniowiecza w świetle archiwaliów lwowskich*, Lwów 1938.
- Hlebionek M., *Pieczęcie przy dokumentach Związku Pruskiego: akt erekcyjny i dokumenty akcesyjne*, Toruń 2017.
- Яковенко Н., *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна*, Київ 1993.
- Karczewska T., *Przegląd pieczęci pruskich z dokumentów traktatu toruńskiego z 1466 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, R. 6, 1962/1963, nr 4.

- Masák A., *Pečeti šlechty české, moravské a slezské*, č. 1–2, „Příloha Časopisu Společnosti přátel starožitností českých”, 13–19, 1905–1911; 22, 1914.
- Nowak P., *Pieczęcie przy polskim dokumencie wstępnym pokoju toruńskiego z 1466 roku*, „Roczniki Historyczne”, R. 67, 2001.
- Nowak P., Pokora P., *Dokumenty strony polsko-litewskiej pokoju melneńskiego z 1422 r.*, Poznań 2004.
- Pfotenhauer P., *Die schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 beziehentlich 1327*, Breslau 1927.
- Piekosiński F., *Heraldyka polska wieków średnich*, Kraków 1899.
- *Najstarsze pieczęcie szlachty*, „Herold Polski”, 1897.
 - *Pieczęcie polskie wieków średnich*, Kraków 1899.
 - *Pieczęcie polskie wieków średnich doby piastowskiej*, „Herold Polski”, 1906; „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 16, 1934; 17, 1935.
 - *Poczet najstarszych pieczęci szlachty polskiej z tematów runicznych*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 1, 1890.
- Schultz A., *Die schlesischen Siegel bis 1250*, Breslau 1871.
- Semkowicz W., *O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle w 1413 r.*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 6, 1913; R. 7, 1914; „Rocznik Towarzystwa Heraldycznego we Lwowie”, R. 5–9, 1920–1929.
- Szymański J., *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*, Warszawa 1993.
- Tarnas-Tomczyk A., *Specyfika ikonografii średniowiecznych pieczęci rycerstwa śląskiego*, [w:] *Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich*, red. S. Rosik, P. Wiszewski, Wrocław 2002.
- Vossberg, *Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen*, Berlin 1854.
- Wójcik M., *Czternastowieczny tłok pieczętny Piotra von Parchwitz*, „Roczniki Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 10, 2011.
- *Pieczęcie rycerstwa śląskiego w dobie przedhusyckiej*, t. 1–2, Kraków–Wrocław 2018.
 - *Średniowieczne pieczęcie rycerstwa śląskiego*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2006.
- Wroniszewski J., *Herby rycerskie w średniowiecznej sfragistyce polskiej*, [w:] *Pieczęcie herbowe herby na pieczęciach. II Krakowskie Kolokwium Heraldyczne*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Warszawa 2011.
- *Pieczęcie przy dokumencie adopcyjnym polskiej szlachty z 1413 r.*, [w:] *Akty horodelskie z 1413 roku. Dokumenty i studia*, red. J. Kiaupienė, L. Korczak, Kraków 2013.
 - *Średniowieczne pieczęcie rycerstwa polskiego*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2006.

Pieczęcie szlacheckie (od XVI wieku)

- Алфьоров О. *Особові печатки Правобережної України: кінець XVIII – перша половина XIX ст.*, Біла Церква 2005.
- Górzyński S. i in., *Unia Lubelska 1569. Pieczęcie i herby*, Warszawa 2019.
- Gumowski M., *Handbuch der Polnischen Siegelkunde*, Graz 1966.
- Hlebionek M., *O pieczęciach starosty generalnego Wielkopolski Adama Sędziwoja Czarnkowskiego*, „Archiwa, Kancelarie, Zbiory”, nr 2, 2011.
- *Pieczęcie starostów bydgoskich w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy*, „Kronika Bydgoska”, t. 28, 2006.
- Łosowski J., *Katalog pieczęci przemyskich urzędników ziemskich przechowywanych w Archiwum Państwowym w Lublinie*, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. 6/7, 1989–1990.
- *Katalog pieczęci starostów chełmskich od XVI w. do XVIII wieku*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, Lublin 1998.
 - *Pieczęcie starostów chełmskich od drugiej połowy XVI do XVIII wieku*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, Lublin 1998.
- Nabiałek K., *Pieczęcie starostów księstw oświęcimskiego i zatorskiego do 1563 roku*, „Roczniki Historyczne”, t. 85, 2019.
- Puzyna J., *Niektóre pieczęcie litewskie z XVI i XVII w.*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 12, 1933.
- Strzyżewski W., *Herby i tytuły. Pieczęć szlachecka w księstwie głogowskim (XVI–XVIII w.)*, Warszawa 2009.
- *Pieczęcie prywatne szlachty księstwa głogowskiego w XVI–XVIII wieku*, „Studia Lubuskie”, nr 2, 2006.

Wdowiszewski Z., *Pieczęcie panów litewskich przy drugim akcie konfederacji warszawskiej 1573*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 9, 1930.

Яковенко Н., *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна*, Київ 1993.

PIECZĘCIE MIESZCZAŃSKIE

Follprecht K., *Gmerki mieszczan krakowskich*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, t. 9, 2003.

Gizowski M., *Herby patrycjatu gdańskiego*, Gdańsk 2004.

Gumowski M., *Herbarz patrycjatu toruńskiego*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, R. 74, 1969, z. 3.

Namysłowski B., *Herby mieszczaństwa poznańskiego*, „Rocznik Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu”, R. 5, 1929.

Wittig W., *Gmerki mieszczan w Polsce w XVI i XVII wieku*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 16, 1905; 17, 1906; 18, 1907.

– *Znaki pieczętne (gmerki) mieszczan w Polsce w XVI i zaraniu XVII wieku*, Kraków 1907.

PIECZĘCIE MIEJSKIE

Adamczewski M., *Heraldyka miast wielkopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2000.

– *Pieczęcie instytucji sądowych miast Wielkopolski do końca XVII w. a heraldyka miejska*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia historica”, t. LXIV, 1999.

– *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, cz. III: *Pieczęcie władz miejskich do 1950 r.*, Zgierz 2010.

Adamczyk B., *Pieczęcie miast małopolskich do XV wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 499, Historia 33, 1980.

Antoniewicz M., *Herby miast województwa częstochowskiego*, Częstochowa 1984.

Bardan J., *Dawne pieczęci i herb Kolbuszowej*, Kolbuszowa 1998.

Bialecki B., Domanowski A., *Pieczęcie i herb Solca Kujawskiego. Zarys historyczny*, Solec Kujawski 2000.

Bialecki T., *Herby miast Pomorza Zachodniego*, Szczecin 1991.

Bokota P., *Legenda pieczęci*, seria: *Pieczęcie i Herby Miast Kujaw Brzeskich i Ziemi Dobrzyńskiej w Średniowieczu*, cz. 1, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej”, t. 21, 2006.

Budka W., *Pieczęcie dawnych miast Księstwa Oświęcimskiego i Zatorskiego z XVI–XVIII w.*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 16, 1934.

– *Pieczęcie grodu krakowskiego z XVI–XVIII*, [w:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938.

– *Pieczęcie miasta Bochni*, Kraków 1938.

Chmiel A., *Pieczęcie m. Krakowa, Kazimierza, Kleparza i jurydyk krakowskich do końca XVIII wieku*, Kraków 1909.

– *Pieczęć wójtowska z drugiej połowy XIII wieku*, Kraków 1907.

Czerner M., *Herby miast województwa koszalińskiego*, Koszalin 1989.

Czocher T., *Herby miast województwa wałbrzyskiego*, „Rocznik Województwa Wałbrzyskiego”, 1989–1991.

Dorc K., *Pieczęcie miejskie i gminne oraz wykonawcy pieczęci w Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 6, 2003.

Frankiewicz B., *Pieczęcie miast i administracji polskiej na Pomorzu Zachodnim z lat 1945–1950*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, nr 13, 1999.

Fudalej A., *Herby miast województwa zielonogórskiego*, Nowa Sól 1974.

– *Pieczęcie księstw głogowskiego i żagańskiego*, Nowa Sól 1973.

Gaziński R., Grzelak J., *Herb miasta Szczecina*, [w:] *Szczecin na przestrzeni wieków. Historia Kultura Sztuka*, red. E. Włodarczyk, Szczecin 1995.

Głowacki K., *Heraldyka historycznych miast regionu sandomiersko-kieleckiego XIII–XX w.*, seria: *Historyczne Miasta Regionu Sandomierskiego-Kieleckiego XIII–XX w.*, cz. 4, Kielce 2001.

Гречило А., Савчук Ю., Сварник І., *Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.)*, Київ, 2001.

Gumowski M., *Herby i pieczęcie miejscowości woj. śląskiego*, Katowice 1939.

– *Herby i pieczęcie warszawskie*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 14, 1935.

– *Herby miast litewskich*, Wilno 1933.

– *Herby miast litewskich*, „Ateneum Wileńskie”, R. 10, 1935.

- *Herby miast wielkopolskich*, Poznań 1936.
- *Herby miast woj. warszawskiego*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 15, 1936; 16, 1937.
- *Najstarsze pieczęcie miast polskich z XIII i XIV wieku*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, r. 62, z. 2, 1957 [1960].
- *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, R. 44, 1939.
- *Pieczęcie i herby miejscowości województwa lubelskiego*, Lublin 1959.
- *Pieczęcie i herby niektórych miast pomorskich*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 15, 1971.
- Gut A., *Geneza i symbolika herbu Koszalina*, „Scripta Historica”, nr 23, 2017.
- *Herb miasta*, [w:] Gryfice. *Dzieje miasta*, red. T. Białecki, Szczecin 2013.
- *Rozwój herbu Stargardu Szczecińskiego od XIII do końca XVIII wieku*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 39, 1995, z. 4.
- Haisig M., *Herby miast Ziemi Kłodzkiej*, „Zeszyty Muzeum Ziemi Kłodzkiej”, z. 4, 1992.
- *Sfragistyka Kalisza*, [Poznań 1952].
- *Studia nad legendą pieczęci miejskiej*, Wrocław 1953
- Hlebionek M., *Miasto na pieczęci. Wokół wizualności pieczęci miejskich z terenu Prus*, „Zapiski Historyczne”, t. 84, 2019, z. 1.
- *Sfragistyka miast Obwodu Nadnoteckiego (Netze Distrikt) w latach 1772–1806*, „Ziemia Kujawska”, t. 22, 2009.
- Hupp O., *Die Wappen und Siegel der deutschen Städte, Flecken und Dörfer. Königreich Preussen*, Bd. 1, H. 1, *Ostpreussen, Westpreussen und Brandenburg*, Bd. 1, H. 2, *Pommern, Posen und Schlesien*, Frankfurt a. M. 1894–1898.
- Kaganiec M., *Herby i pieczęcie miast górnośląskich*, z. 1–6, Katowice 1992–2005.
- *Herby i pieczęcie miejscowości górnośląskich w latach 1945–1950*, „Ziemia Śląska”, t. 6, 2005.
- *Herby osad chorzowskich*, „Zeszyty Chorzowskie”, t. 2, 1997.
- *Legends napieczętnie gmin górnośląskich*, [w:] *Drogą historii. Studia ofiarowane profesorowi Józefowi Szymańskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. P. Dymmel. K. Skupieński, B. Trelińska, Lublin 2001.
- Łosowski J., *Katalog pieczęci miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymmel, Lublin 1995.
- *Pieczęcie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, red. P. Dymmel, Lublin 1995.
- Możejko B., Śliwiński B., *Herby miast, gmin i powiatów woj. pomorskiego*, t. 1, Gdańsk 2000, t. 2, Malbork 2004.
- Olejnik T., *Pieczęcie i herby miast ziemi wieluńskiej*, Łódź 1971.
- Paluch K., *Pieczęcie i herby miast ziemi przemyskiej i sanockiej*, [w:] *Materiały numizmatyczne i sfragistyczne*, red. J. Gacek, „Zeszyty Naukowe Muzeum Okręgowego w Rzeszowie”, nr 4, 1994.
- Rimša E., *Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Warszawa 2007.
- Saurma H., *Wappenbuch der schlesischen Städte und Städtel*, Berlin 1870.
- Seroka, H. *Herby miast małopolskich do końca XVIII wieku*, Warszawa 2002.
- Ситий І., *Міські печатки Лівобережжя України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського*, Львів-Чернігів 1995
- Sroka, S., *Średniowieczne pieczęcie miast małopolskich z archiwum w Bardiowie*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 2283, „Średniowiecze polskie i powszechne”, t. 3, 2004.
- Strzyżewski W., *Treści symboliczne herbów miejskich na Śląsku, Ziemi Lubuskiej i Pomorzu Zachodnim do końca XVIII w.*, Zielona Góra 1999.
- *Wczesnonowożytne pieczęcie herbowe małych miast na zachodnim pograniczu ziem polskich (XVI–XVIII wiek)* [w:] *Pieczęcie herbowe – herby na pieczęciach*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Warszawa 2011.
- Sulecki S., *Wizerunki świętych na pieczęciach miast małopolskich w średniowieczu*, [w:] *Kult świętych w Polsce średniowiecznej*, Kraków 2003.
- Syska E., *Najstarsza pieczęć większa Chojny – próba analizy historyczno-ikonograficznej*, [w:] *Pieczęcie herbowe herby na pieczęciach. II Krakowskie Kolokwium Heraldyczne*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Warszawa 2011.
- Tomczyk D., *Pieczęcie i herby miast ziemi kluczborskiej*, „Szkice Kluczborskie”, t. 1, 1976.
- *Herby miast Śląska Opolskiego*, Opole 1996.
- Tomczyk D., Ziarko S., *Herby oraz inne symbole samorządowe miast i gmin województwa opolskiego*, Opole 2002.
- Trafalski G., *Pieczęcie i herby dawnych miast ziemi łowickiej do 1793 r.*, „Roczniki Łowickie”, t. 9, 2011.

Wantuła J., *Herb i pieczęcie miasta i gminy Skoczów*, Skoczów 1984.

Wittig W., *Pieczęcie miast dawnej Polski*, z. 1–3, Kraków–Warszawa, 1905–1914.

PIECZĘCIE WIEJSKIE

Adamczewski M., *Herby ziem polskich na pieczęciach gminnych powiatów piotrkowskiego, radomszczańskiego i opoczyńskiego w latach 1915–1918 (1939)*, [w:] *Tractu temporis. Ludzie – regiony – fakty: księga dedykowana profesorowi Tadeuszowi Nowakowi*, red. T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, Łódź–Wieluń 2018.

Bagieński W., *Sfragistyka wiejska na Mazowszu w XIX i XX w. na przykładzie powiatu piaseczyńskiego (do 1950)*, [w:] *Wieś w heraldyce i sfragistyce polskiej*, red. A. Gut, P. Gut, Warszawa 2012.

Dębosz-Zalewska D., Ryguła E.M., *Pieczęcie gminne Górnego Śląska na przykładzie wybranych miejscowości powiatu pszczyńskiego od początku XVIII w. do 1939 r.*, [w:] *Wieś w heraldyce i sfragistyce polskiej*, red. A. Gut, P. Gut, Warszawa 2012.

Dobijanka M., *Jeszcze o pieczęciach wsi województwa krakowskiego*, „Archeion”, 39, 1963.

Gumowski M., *Herby i pieczęcie miejscowości woj. śląskiego*, Katowice 1939.

– *Herby i pieczęcie wsi wielkopolskich*, „Roczniki Historyczne”, R. 13, 1937.

– *Herby i pieczęcie wsi województwa krakowskiego*, „Małopolskie Studia Historyczne”, R. 4, 1961, z. 1.

Gut A., *Herby powiatów i gmin w prowincji Pomorze w okresie międzywojennym*, Szczecin 2005.

Gut P., *Urzędowe pieczęcie obszarów wiejskich we wschodnich prowincjach pruskich w XIX i XX w.*, [w:] *Wieś w heraldyce i sfragistyce polskiej*, red. A. Gut, P. Gut, Warszawa 2012.

Hlebionek M., *Sfragistyczne varia czyli o pieczęciach ziemi trzcianeckiej i nie tylko*, [w:] idem, *Studia z dziejów Trzcianki i ziemi trzcianeckiej*, Trzcianka 2005.

Kaganiec M., *Godła i pieczęcie świętochłowickich gmin*, „Rocznik Świętochłowicki”, t. 1, 1999.

– *Legendy napieczętnie gmin górnośląskich* [w:] *Drogą historii. Studia ofiarowane J. Szymańskiemu*, red. P. Dymmel, K. Skupieński, B. Trelińska, Lublin 2001.

– *Niektóre najstarsze pieczęcie gmin górnośląskich z katastru karolińskiego z 1723 roku* „Ziemia Śląska”, t. 6, 2005.

– *Pieczęcie gmin powiatu gliwickiego*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, t. 4, 1988.

– *Polskie pieczęcie gminne powiatu gliwicko-toszeckiego z lat 1921–1922*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, t. 25, 2014.

Karczmazewski A., *Pieczęcie gmin jednostkowych z okresu galicyjskiego*, Rzeszów 2006.

– *Pieczęcie samorządów gromadzkich z gminy Tyczyn z końca XIX wieku*, [w:] *Z dziejów Tyczyna i regionu*, Tyczyn 1998.

Kobiela D., *Pieczęcie gmin włączonych do Krakowa*, [w:] *Wieś w heraldyce i sfragistyce polskiej*, red. A. Gut, P. Gut, Warszawa 2012.

Korusiewicz S., *Pieczęcie sądeckich wsi*, cz. 1, „Almanach Sądecki”, nr 3, 1993.

– *Pieczęcie sądeckich wsi*, cz. 2: *Klucz muszyński*, „Almanach Sądecki”, nr 5, 1993.

Pisarski G., *Pieczęcie wiejskie powiatu dzierzoniowskiego na tle sfragistyki polskiej*, „Rocznik Dzierżoniowski”, t. 24, 2014 (wyd. 2015).

Ryguła E.M., *Pieczęcie gminne miejscowości powiatu pszczyńskiego od początku XVIII w. do 1939 r.*, Pszczyna 2009.

Skrobek B., *Pieczęcie wiejskie w Galicji – stan i perspektywy badań*, [w:] *Wieś w heraldyce i sfragistyce polskiej*, red. A. Gut, P. Gut, Warszawa 2012.

Słuszkiewicz B., *Dziewiętnastowieczne pieczęcie wsi podhalańskich*, „Studia Historyczne”, t. 28, 1985, nr 1.

Starczewska-Wojnar A., *Najstarsze pieczęcie wiejskie powiatu prudnickiego na podstawie katastru karolińskiego*, „Ziemia Prudnicka”, 2010.

– *Pieczęcie gmin wiejskich Rejencji Opolskiej z wizerunkami świętych Mikołaja, Jerzego i Floriana od połowy XVIII do połowy XX wieku*, [w:] *Otwarty Skarbiec Pamięci. Studia Zespołu Archiwum Państwowego w Opole zebrane z okazji 60-lecia powstania instytucji*, cz. 2: *Bogactwo zasobu i przygoda poznania*, red. M. Lenart, Opole 2013.

– *Pieczęcie wizerunkowe gmin wiejskich powiatu oleskiego od II połowy XVIII do początku XX w. Zastosowanie symboliki rustykalnej w pieczęci gminnej*, [w:] *Wieś w heraldyce i sfragistyce polskiej*, red. A. Gut, P. Gut, Warszawa 2012.

Żerelik R., *Pieczenie wsi sredzkiego lenna zamkowego z XVIII w.*, [w:] *Wieś w heraldyce i sfragistyce polskiej*, red. A. Gut, P. Gut, Warszawa 2012.

PIECZENIE CECHOWE

Buczek R., *Pieczenie cechów zachodniopomorskich od XV do XIX w.*, cz. 1: *Katalog*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 6, 1960.

Chmiel A., *Godla rzemieślnicze i przemysłowe krakowskie od poł. XIV do XX w.*, Kraków 1922.

Fudalej A., *Pieczenie księstw głogowskiego i żagańskiego*, Nowa Sól 1973.

Grensner A., *Zunft-Wappen und Handwerker-Insignien*, Frankfurt a. M. 1889.

Kałuski T., *Pieczenie cechów na ziemiach księstwa głogowskiego do połowy XIX wieku. Geneza i symbolika*, Warszawa 2013.

Kotula F., *Cechowe znaki i tłoki pieczętnie w Muzeum w Rzeszowie*, Warszawa 1951.

Lietz Z., *Tłoki pieczętnie cechów rzemieślniczych w zbiorach województwa olsztyńskiego*, „Rocznik Olsztyński”, R. 5, 1993.

Marcisz B., *Cechowe pieczęcie i tłoki pieczętnie*, [w:] *Zabytki cechów śląskich*, Wrocław 2002.

– *Ikonografia pieczęci cechowych miasta Wrocławia (XV–XIX w.)*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, red. P. Dymmel, Lublin 1998.

Pawłowska A., *Ikonografia godeł cechowych na Pomorzu brandenbursko-pruskim*, Szczecin 2019.

Ситий І., *Цехові значки та печатки Чернігівщини*, [w:] *Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках*, Львів 2003.

Strzyżewski W., *Pieczenie zielonogórskich cechów rzemieślniczych*, „Przegląd Lubuski”, R. 12, 1985, nr 1/2.

Tomaszewska A., *Ikonografia pieczęci cechowych (XV–XIX w.) w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie*, [w:] *Wokół znaków i symboli. Herby, pieczęcie i monety na Pomorzu, Śląsku i Ziemi Lubuskiej do 1945 roku*, red. A. Chlebowska, A. Gut, Szczecin 2008.

Tomczyk D., *Pieczenie cechów rzemieślniczych miast woj. wałbrzyskiego z XV–XVIII*, „Rocznik Województwa Wałbrzyskiego”, 1989–1991.

– *Pieczenie górnośląskich cechów rzemieślniczych z XV–XVIII wieku i ich znaczenie historyczne*, Opole 1975.

– *Ze studiów nad pieczęcią cechową miast ziemi oleskiej*, „Głos Olesna”, R. 3, 1968.

PIECZENIE PAPIESKIE

Lasalla F.J. de, *Tipologia dei sigilli dei papi*, Roma 2003.

Pflugk-Hartung, *Die Bullen der Päpste bis zum Ende des zwölften Jahrhunderts*, Gotha 1901 (reprint, Hildesheim–New York 1976).

Serafini C., *Le monete e le bolle plumbee pontificie del Medagliere Vaticano*, 4 voll., Milano, 1908–1927 (reprint, Bologna 1964).

PIECZENIE BISKUPIE I KAPITULNE

Bobowski K., *Dawne pieczęcie na Pomorzu Zachodnim. Zabytki prawa i kultury epoki Gryfitów*, Szczecin 1989.

Chojnacki P., *Dwie pieczęcie Ścibora z Gościeńcyc*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 6(17), 2003.

Duelfer K. von, *Die Siegel der märkischen Bistümer*, [w:] *Brandenburgische Siegel und Wappen. Festschriften des Vereins für Geschichte der Mark Brandenburg zur Feier des hundertjährigen Bestehens 1837–1937*, Hrsg. E. Kittel, Berlin 1937.

Engel B., *Die mittelalterlichen Siegel der Fürsten, der Geistlichkeit und des polnischen Adels im Thorner Rathsarhive*, „Abhandlungen zur Landeskunde der Provinz Westpreussen”, H. 11, 1902.

Est- und Livlaendische Brieflade, Th. 4, *Siegel und Münzen der weltlichen und geistlichen Gebietiger über Liv- und Est- und Curland bis zum Jahre 1561*, hrsg. von. R. v. Toll, J. Sachssendall, Reval 1887.

Gigilewicz E., *Herby biskupów warmińskich*, Lublin 2001.

– *Pieczenie biskupów warmińskich jako źródło heraldyczne*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, red. P. Dymmel, Lublin 1998.

Golemski M., *Program ikonograficzny pieczęci biskupa lubuskiego Wawrzyńca oraz pieczęci kapituły lubuskiej z czasów pontyfikatu biskupa Henryka I*, „Studia Paradyskie”, t. 14, 2004.

- Golemski M., Wałkowski A., *Pieczęcie i korroboracje dokumentów biskupów lubuskich do końca XIII wieku jako źródło do ich życiorysów*, [w:] *Wokół znaków i symboli. Herby, pieczęcie i monety na Pomorzu, Śląsku i Ziemi Lubuskiej do 1945 roku*, red. A. Chlebowska, A. Gut, Szczecin 2008.
- Grotefend O., *Die Siegel der Bischöfe von Kammin und ihres Domkapitels*, „Baltische Studien”, Neue Folge Bd. 26, 1924.
- Gumowski M., *Handbuch der Polnischen Siegelkunde*, Graz 1966.
- *Pieczęcie śląskie do końca XIV wieku*, [w:] *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*, t. 3, red. W. Semkowicz, Kraków 1936.
- Hlebionek M., *Infuła i korona: kilka uwag o pieczęciach Karola Ferdynanda Wazy*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka”, t. 73, 2018, nr 1.
- *Kilka uwag o trzynastowiecznych pieczęciach biskupów chełmińskich*, [w:] *Pamiętnik II Ogólnopolskiego Zjazdu Studentów Archiwistyki*, Poznań, 16–17 kwietnia 1998 roku, red. I. Mamczak-Gadkowska, Poznań 1998.
- Józwiak P., *Pieczęcie biskupów wrocławskich do 1376 roku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, Prawo nr 264, 1999.
- Mandziuk J., *Zbiór tłoków pieczętnych biskupów wrocławskich w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 33, 1976.
- Marcisz B., *Biskupstwo Wrocławskie w numizmatyce i sfragistyce*, Wrocław 1997.
- *Pieczęcie biskupów lubuskich*, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny”, t. 11, 2004.
- Michalak-Ścibor J., *Pieczęcie wyższego duchowieństwa diecezji podlaskiej*, „Lubelskie Wiadomości Numizmatyczne”, t. 8, 1999.
- Morawiecka A., *Wyobrażenie i legenda na średniowiecznych pieczęciach biskupów krakowskich*, „Sprawozdania z Posiedzeń Komitetu Nauk PAN Kraków”, t. 23, cz. 1, 1979.
- Mrozowski P., *Poczet Arcybiskupów Gnieźnieńskich Prymasów Polski*, Warszawa 2003.
- Obłąk J., *Pieczęcie kancelarii biskupiej i kapitulnej na Warmii*, „Rocznik Olsztyński”, t. 2, 1959.
- Pakulski J., *Geneza pieczęci herbowych biskupów i arcybiskupów metropolii gnieźnieńskiej*, [w:] *Polska heraldyka kościelna*, red. K. Skupieński, A. Weiss, Warszawa 2004.
- *O najstarszych, przedherbowych pieczęciach arcybiskupów gnieźnieńskich*, [w:] *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. T. Jasiński, T. Jurek, J.M. Piskorski, Poznań 1997.
- *Średniowieczne pieczęcie biskupów oraz kapituły włocławskiej i ich symbolika*, [w:] *Religijność na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w czasach staropolskich*, red. A. Mietz, Włocławek 2003.
- *Średniowieczne pieczęcie kapituł katedralnych metropolii gnieźnieńskiej w świetle dotychczasowych badań*, [w:] *Pieczęcie dawnej Rzeczypospolitej*, red. J. Pakulski, Z. Piech, J. Wroniszewski, Warszawa 2006.
- Perkun V., *Kilka uwag o pieczęciach ukraińskich hierarchów cerkiewnych z XVII–XVIII wieku*, [w:] *Pieczęcie herbowe herby na pieczęciach. II Krakowskie Kolokwium Heraldyczne*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Warszawa 2011.
- Piekosiński F., *Pieczęcie polskie wieków średnich*, Kraków 1899.
- *Pieczęcie polskie wieków średnich doby piastowskiej*, „Herold Polski”, 1906; „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 16, 1934; 17, 1935.
- Pokora P., *Dwie pieczęcie większe biskupa płockiego Jakuba (1396–1425)*, „Studia Płockie”, t. 31, 2003.
- *Herby na pieczęciach episkopatu doby jagiellońskiej (do końca XV wieku)*, [w:] *Pieczęcie herbowe herby na pieczęciach. II Krakowskie Kolokwium Heraldyczne*, red. W. Drelicharz, Z. Piech, Warszawa 2011.
- *Inskrypcje napieczątne późnośredniowiecznego episkopatu Królestwa Polskiego*, [w:] *Inskrypcje napieczątne. Treści, formy, funkcje*, red. P. Pokora, M. Hlebionek, T. Kałuski, Poznań 2016.
- *Pieczęcie kapituły katedralnej gnieźnieńskiej*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 49, 2011.
- *Pieczęcie Zbigniewa Oleśnickiego na tle sfragistyki późnośredniowiecznego episkopatu*, [w:] *Zbigniew Oleśnicki. Ksiądz Kościoła i mąż stanu*, red. F. Kiryk i Z. Noga, Kraków 2006.
- *Pieczęcie Wojciecha Jastrzębca*, [w:] *Wojciech Jastrzębiec w służbie monarchii i Kościoła*, red. B. Czwojdrak, F. Kiryk, J. Sperka, Katowice 2018.
- *Typologia i nazewnictwo pieczęci biskupich*, [w:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2015.
- Pfotenhauer P., *Die schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 beziehentlich 1327*, Breslau 1927.

- Stróżyk P., *Dwie pieczęcie biskupów poznańskich z XIII wieku*, [w:] *Peregrinatio ad veritatem. Studia ofiarowane Profesor Aleksandrze Witkowskiej OSU z okazji 40-lecia pracy naukowej*, red. U. Borkowska, Lublin 2005.
- *O pieczęciach kapituły gnieźnieńskiej z wizerunkiem św. Wojciecha*, „Roczniki Historyczne”, r. 73, 2007.
- Schulte W., *Die Siegel des Bischofs Lorenz von Breslau*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, Bd. 42, 1908.
- Schultz A., *Die schlesischen Siegel bis 1250*, Breslau 1871.
- Vossberg F.A., *Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen*, Berlin 1854.
- Włodarski Ł., *Nieznana pieczęć biskupa plockiego Henryka Siemowitowica z 1391 r.*, [w:] *Dziedzictwo książąt mazowieckich: stan badań i postulaty badawcze*, red. J. Grabowski, R. Mroczek, P. Mrozowski, Warszawa 2017.
- *Pieczęcie sufragana plockiego Michała z Raciąża (1496–1513): zarys problematyki*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 111, 2019.
- Żerelik R., *Kancelaria biskupów wrocławskich do 1301 roku*, Wrocław 1991.

PIECZĘCIE NIŻSZEGO DUCHOWIEŃSTWA ŚWIECKIEGO I PARAFII

- Adamczewski M., *Ikonoграфия pieczęci kościołów parafialnych dekanatu szadkowskiego z przełomu wieku XVIII i XIX*, „Biuletyn Szadkowski”, t. 6, 2006.
- *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, cz. I: *Pieczęcie władz kościelnych do poł. XX wieku*, Zgierz 2010.
- Борщевич В., *Волинська церкога сфрагістика (20-і – 80-і рр. XX ст.)*, Луцьк 2001.
- Довган Л., *Церковні печатки в діловодстві греко-католицьких парафій Галичини кін. XVIII – поч. XIX ст.*, „Знак”, 1996, nr 12.
- Довган Л., *Застосування печаток у церковному адмініструванні Галичини в XIX ст.*, „Вісник Прикарпатського університету”, серія: „Історія”, Івано-Франківськ 1998, вип. 1.
- Gumowski M., *Handbuch der Polnischen Siegelkunde*, Graz 1966.
- Hlebionek M., *Średniowieczne pieczęcie oficjalatu generalnego włocławskiego w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy*, „Archiwista Polski”, nr 2(46), 2007.
- *W połowie drogi do herbu. Ze studiów nad pieczęciami gmin wyznaniowych na przełomie XVIII i XIX w.*, [w:] *Polska heraldyka kościelna. Stan i perspektywy badań*, red. K. Skupieński, A. Weiss, Lublin 2000.
- Kałuski T., *Inskrypcje na pieczęciach instytucji kościelnych oraz duchowieństwa w archiprezbiteracie świebodzińskim*, [w:] *Inskrypcje napieczątne. Treści, formy, funkcje*, red. P. Pokora, M. Hlebionek, T. Kałuski, Poznań 2016.
- Kałuski T., Matejko I., *Treści ideowe pieczęci parafii wiejskich na obszarach archidiaconatu glogowskiego (XVIII–XX w.)*, [w:] *Wieś w heraldyce i sfragistyce polskiej*, red. A. Gut, P. Gut, Warszawa 2012.
- Knapke E., *Średniowieczne i wczesnonowożytne pieczęcie oficjalów i wikariuszy generalnych krakowskich*, [w:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2015.
- Pakulski J., *Średniowieczne pieczęcie prałatów i kanoników kapituł katedralnych metropolii gnieźnieńskie*, [w:] *Duchowieństwo kapitulne w Polsce średniowiecznej i wczesnonowożytnej*, red. A. Radziwiński, Toruń 2000.
- Перкун В., „...і печаткою стверджую”. *З історії печаток Католицької Церкви на Правобережній Україні (кін. XVIII – XX ст.)*, Київ 2002.
- *Католицька церкожна геральдика: історичний екскурс*, „Людина і світ”, 2003,
- *O czym nam mówi legenda cerkiewnej (kościelnej) pieczęci? Na przykładzie dziewiętnastowiecznych pieczęci Ukrainy Prawobrzeżnej* [w:] *Inskrypcje napieczątne. Treści, formy, funkcje*, red. P. Pokora, M. Hlebionek, T. Kałuski, Poznań 2016.
- *Українські церковні печатки із зібрань Національного музею у м. Варшаві та бібліотеки фундації кн. Чарторийський при Національному музеї у м. Краків*, „Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики”, Київ 2004, вип. 11.
- Piekosiński F., *Pieczęcie polskie wieków średnich*, Kraków 1899.
- *Pieczęcie polskie wieków średnich doby piastowskiej*, „Herold Polski”, 1906; „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 16, 1934; 17, 1935.
- Pokora P., *Sigillum perpetuum officialatus ecclesie Posnaniensis. Przyczynek do badań nad sfragistyką urzędów kościelnych w Polsce*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 39, 2001.
- Polockzowa B., *Luterańska pieczęć gminna*, „Kalendarz Cieszyński”, R. 9, 1993.
- Ситий І., *Печатки вищих церковних інституцій і монастирів Східної України XVI-XVIII ст.: спроба опису*, „Записки Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка”, t. CCXL, Львів 2000.

- *Церковна старовина*, Чернігів 2001.
- *Церковні печатки XVI–XX ст.*, „Література та культура Полісся”, вип. 14, Нижин 2000.
- Скоциляс І., *Святий Архангел Михаїл у церковній сфрагістиці Перемишльської єпархії XIX – початку XX ст.*, „Вісник Львівського університету. Серія історична, Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка”, 2002, вип. 37, nr 2.
- Szczepanowski M., *Współczesne wizerunki napieczęte parafii częstochowskich*, „Zeszyty Historyczne”, t. 16, 2017.
- Wolnicki P., *Edycje pieczęci kościołów parafialnych dekanatu radomszczańskiego z I poł. XIX stulecia*, „Ziemia Częstochowska”, t. 34, 2008.
- *Pieczęcie kancelarii kościelnych regionu radomszczańskiego w pierwszej połowie XIX wieku*, „Nasza Przyszłość”, t. 108, 2007.
- Żaunierkiewicz R., *Sfragistyka parafii rzymskokatolickiej w zbiorach Narodowego Archiwum Historycznego Białorusi*, „Białostoczczyzna”, nr 2, 2000.

PIECZĘCIE KLASZTORNE

- Gumowski M., *Handbuch der Polnischen Siegelkunde*, Graz 1966.
- Kałużski T., *Imago abbatis na pieczęciach śląskich cystersów w średniowieczu*, [w:] *Dzieje i kultura cystersów w Polsce 2*, red. M. Starzyński, D. Tabor, Kraków 2018.
- *Od przedstawień figuralnych do heraldycznych. Opaci lubiąscy i ich pieczęcie od schyłku średniowiecza do sekularyzacji klasztoru w 1810 roku*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 57, 2019.
- Karczewski D., *Materiały do sfragistyki opactwa pelplińskiego*, [w:] *Kulturotwórcza rola cystersów na Kociewiu. Pelplin – 725 rocznica powstania opactwa cysterskiego. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Pelplinie w dniach 21–23 września 2001*, red. D. A. Dekański, Pelplin–Tczew 2002.
- Klimecka G., *Średniowieczne pieczęcie klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku*, [w:] *Źródło. Teksty o kulturze ofiarowane Bronisławowi Geremkowi*, red. W. Bojer, Warszawa 2003.
- Kolak W., *Leksykon godeł zakonnych*, Łódź 1994.
- Konopka K., *Pieczęcie jezuitów w Polsce*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 21, 1910, nr 5–12 (wydane również jako monografia: Przemyśl 1912).
- *Spis pieczęci jezuitów w Polsce*, Bakowice pod Chyrowem 1912.
- Łatak K., *Średniowieczne pieczęcie krakowskiego klasztoru kanoników regularnych*, „Echa przeszłości”, t. 3, 2002.
- Pfotenhauer P., *Die schlesischen Siegel von 1250 bis 1300 beziehentlich 1327*, Breslau 1927.
- Piech Z., *Średniowieczne pieczęcie tynieckie*, [w:] *Benedyktyni tynieccy w średniowieczu, Materiały z sesji naukowej, Wawel–Tyniec 13–15 października 1994*, red. K. Żurowska, Kraków 1995.
- Piekosiński F., *Pieczęcie polskie wieków średnich*, Kraków 1899.
- *Pieczęcie polskie wieków średnich doby piastowskiej*, „Herold Polski”, 1906; „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 16, 1934; 17, 1935.
- Schultz A., *Die schlesischen Siegel bis 1250*, Breslau 1871.
- Starzyński M., *Pieczęcie i herby opactwa i opata klasztoru cystersów w Mogile. Tradycja i współczesność*, „Cistercium Mater Nostra”, nr 4, 2010.
- Stróżyk P., *Pieczęcie cysterskie z opactwa w Łęknie-Wągrowcu*, cz. 1, [w:] *Studia i Materiały do dziejów Pałuk*, t. 4, red. A.M. Wyrwa, Poznań 2003; cz. 2, [w:] *Studia i Materiały do dziejów Pałuk*, t. 6, red. A.M. Wyrwa, Warszawa 2006; cz. 3, „Cistercium Mater Nostra”, nr 6, 2012/2013.
- Szerląg K., *Dwie pieczęcie opactwa cystersów w Krzeszowie*, „Biuletyn Numizmatyczny”, nr 5, 1976.
- Szymoniak M., *Pieczęcie klasztoru bożogrobców w Miechowie*, [w:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2015.
- Turek J., *Sigillum provincialatus cum Beata Maria Virgine. Studium pieczęci polskich prowincjałów dominikańskich z XIV i XV wieku*, „Studia Źródłoznawcze”, t. 54, 2016.
- Wojciechowski L., *Pieczęcie zakonu Paulinów w Polsce do 1630 r.*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, red. P. Dymmel, Lublin 1998.
- Wójcik M., *Pieczęcie cystersów jemielnickich do połowy XVI wieku*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, red. P. Dymmel, Lublin 1998.
- *Pieczęcie klasztoru Premonstratensek w Czarnowasach*, [w:] *Sztuka dawnego Opola*, B. Czechowicz, J. Filipczyk, A. Kozieł, Opole 2018.

– *Średniowieczne pieczęcie cystersów rudzkich*, [w:] *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej. Materiały z konferencji, 5–10 października 1998*, red. A.M. Wyrwa, J. Dobosz, Poznań 2000.

Zyglewski Z., *Pieczęcie klasztoru cystersów w Koronowie*, „Nasza Przeszłość”, t. 96, 2001.

PIECZĘCIE ZAKONÓW RYCERSKICH

800 Jahre Deutscher Orden, Ausstellung des Germanischen Nationalmuseum Nuernberg, München 1990.

Boehm H.-G., *Siegel des Deutschen Ordens von Akkon bis Mergentheim*, „Schriftenreihe der Historischen Deutschordens-Compagnie”, H. 21/ 22, Bad Mergentheim 2002.

Engel B., *Die mittelalterlichen Siegel des Thorner Rathsarchivs mit besonderer Berueksichtigung des Ordenslandes*, Bd. I, *Ordensbeamte und Staedte*, Thorn 1894.

Est- und Livlaendische Briefflade, Th. 4. *Siegel und Muenzen der weltlichen und geistlichen Gebietiger ueber Liv- und Est- und Curland biz zum Jahre 1561*, hrsg. von. R. v. Toll, J. Sachssendall, Reval 1887.

Gumowski M., *Handbuch der Polnischen Siegelkunde*, Graz 1966.

Oliński P., *Motywy chrystologiczne na pieczęciach urzędników krzyżackich ziemi chełmińskiej*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 13, 1998.

Schmid B., *Die Siegel des Deutschen Ordens in Preussen*, „Altpreussische Forschungen”, Jg. 14, 1937; Jg. 15, 1938.

Starnawska M., *Pieczęcie zakonów krzyżowych na ziemiach polskich w średniowieczu*, [w:] *Pieczęć w Polsce średniowiecznej i nowożytnej*, red. P. Dymmel, Lublin 1998.

Stróżyk P., *Średniowieczne pieczęcie templariuszy i joannitów*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej*, red. Z. Piech, J. Pakulski, J. Wroniszewski, Warszawa 2006.

Trupinda J., *Ikonaografia pieczęci komturów gdańskich*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”, t. 5, 2001.

– *Pieczęcie urzędników krzyżackich w Prusach – stan badań*, „Zapiski Historyczne”, t. 69, 2004, z. 4.

Vossberg F., *Geschichte der preußischen Münzen und Siegel von frühester Zeit bis zum Ende der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Berlin 1843.

– *Münzen und Siegel der preußischen Städte Danzig, Elbing, Thorn so wie der Herzoge von Pommerellen im Mittelalter*, Berlin 1841.

– *Die Siegel der Mark Brandenburg*, Bd. 1 i 2, Berlin 1862–1887.

PIECZĘCIE ZIEMSKIE

Adamczewski M., *Orzeł Biały – herb królów Polski – na pieczęciach ziemskich kaliskich z XVI – XVIII w.*, „Zeszyty Kaliskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk”, t. 14, 2014.

Chmiel A., *Materiały sfragistyczne. Pieczęcie ziemskie*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, t. 3, 1897, nr 3, t. 4, 1899, nr 1; t. 5, 1904, nr 1.

Hlebionek M., *Dwie nieznane inowrocławskie pieczęcie ziemskie*, „Archiwista Polski”, 2011, nr 3(63).

– *Sigillum regale terrestre. Nieznana kujawska pieczęć ziemską z początków XVI w.*, [w:] *Ecclesia. Regnum. Fontes. Studia z dziejów średniowiecza*, red. S. Gawlas i in., Warszawa 2014.

Kuczyński S.K., *Pieczęcie i herby miasta Łęczycy oraz Ziemi Łęczyckiej*, Łęczycza 1984.

– *Pieczęć i herb Płocka oraz herb województwa płockiego*, Płock 1979.

– *Polskie herby ziemskie. Geneza, funkcje, treści*, Warszawa 1993.

Olechnik T., *Pieczęcie i herby ziemi wieluńskiej*, Łódź 1971.

Paluch K., *Pieczęcie i herby miast ziemi przemyskiej i sanockiej*, [w:] *Materiały numizmatyczne i sfragistyczne*, „Zeszyty Naukowe Muzeum Okręgowego w Rzeszowie”, nr 4, 1994.

Panfil T., *Verba signi. Dzieje herbu ziemi lubelskiej*, Lublin 1998.

Sipavičiūtė J., *Pieczęcie sądów ziemskich w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1564–1792*, „Rocznik Lituanistyczny”, t. 3, 2017.

PIECZĘCIE SĄDOWE

Adamczewski M., *Pieczęcie instytucji sądowych miast Wielkopolski do końca XVII w. a heraldyka miejska*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia historica”, t. LXIV, 1999.

- *Pieczęcie urzędowe władz lokalnych z obszaru Polski centralnej*, cz. II: *Pieczęcie sądów szlacheckich do 1793 r.*, Zgierz 2010.
- Chmiel A., *Pieczęć sądu komisarzkiego sześciu miast*, Kraków 1898.
- Gut P. *Pieczęcie sądów patrymonialnych w Prusach w XVIII–XIX wieku na przykładzie prowincji Pomorze*, [w:] *Wokół znaków i symboli. Herby, pieczęcie i monety na Pomorzu, Śląsku i Ziemi Lubuskiej do 1945 roku*, red. A. Chlebowska, A. Gut, Szczecin 2008.
- *Typariusze pieczęci miejskich i sądowych z herbami miejskimi w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie*, „Stargardia”, t. 4, 2004.
- Kabaciński R., *Pieczęć Trybunału Koronnego kadencji bydgoskiej z lat 1764–1768*, [w:] *Polska w kręgu polityki, kultury i gospodarki europejskiej. Księga pamiątkowa z okazji 70-lecia urodzin prof. Maksymiliana Grzegorza*, red. Z. Zyglewski, Bydgoszcz 2007.
- Żerelik R., *Pieczęcie wsi średzkiego lenna zamkowego z XVIII w.*, [w:] *Wieża w heraldyce i sfragistyce polskiej*, red. A. Gut, P. Gut, Warszawa 2012.

PIECZĘCIE ADMINISTRACYJNE

- Adamczewski M., *Sfragistyka państwowa i samorządowa II Rzeczypospolitej Polskiej. Geneza niektórych rozwiązań prawnych*, Warszawa 2019.
- Giersz J., *Pieczęcie – niedoceniana i nie do końca znana działalność Mennicy Warszawskiej*, „Biuletyn Numizmatyczny”, nr 4, 2018.
- Gut P., *Pieczęcie urzędowe Archiwum Państwowego w Szczecinie w latach 1831–2004. Część I: Pieczęcie do 1945 roku*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, nr 19, 2006.
- *Pieczęć urzędowa pruskiej administracji prowincjonalnej w latach 1808–1945*, [w:] *Dawne pieczęcie. Typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2015.
- *System sfragistyki państwowej w Prusach w XIX i XX wieku*, [w:] *Dawne pieczęcie typologia – metody badań – interpretacje*, red. Z. Piech, Warszawa 2014.
- Hlebionek M., *Herb familijny na pieczęci wójtowskiej, czyli pana Swinarskiego spory i sprawy sfragistyczne z Rejencją w Bydgoszczy*, [w:] *Wieża w heraldyce i sfragistyce polskiej*, red. A. Gut, P. Gut, Warszawa 2012.
- Strzyżewski W., *Pieczęcie administracji w Księstwie Siedlisko-Bytom w XVIII wieku*, „Studia Lubuskie”, nr 3, 2007.

PIECZĘCIE SZKOLNE

- Chmiel A., *Pieczęcie Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie*, oprac. i przedmowa Z. Piech, Kraków 1996 (wyd. I, Kraków 1917).
- Dreścik J., *Typariusze pieczęci Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego w Muzeum XX. Czartoryskich*, [w:] *Żeby wiedzieć. Studia dedykowane Helenie Małkiewiczównie*, red. W. Walanus, Kraków 2008.
- Piech Z., *Odnowione znaki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Alma Mater”, 2008, nr 103.
- *Pieczęcie Uniwersytetu Krakowskiego, Wileńskiego i Lwowskiego w ostatniej ćwierci XVIII i w XIX wieku*, „Сфргістичний щорічник”, вип. 4, 2013.
- Szumowski W., *Pieczęć Wydziału Lekarskiego Uniwersytetu Jagiellońskiego przed reformą Kołłątajowską*, Poznań 1939.

PIECZĘCIE WOJSKOWE

- Adamczyk J., Szopa J., Nowak J.T., *Pieczętki formacyjne Legionów Polskich, Polskiego Korpusu Posiłkowego i Polskiej Siły Zbrojnej na przesyłkach poczt polowych z uwzględnieniem tła historycznego 1914–1918*, Kraków 2014.
- Однороженко О., *Печатки козацької старшини у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*, [w:] *П'ять Сумцовських читання. Збірник матеріалів наукової конференції „Музеї, історія і проблеми сьогодення”*, Харків 1998.
- *Печатки Слобідських полків (середини XVII ст.)*, „Знак”, 1999, nr 18.
- *Печатки Слобідської України козацьких часів*, [w:] *Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії*, вип. 3, Харків 1998.
- Ситий І., *Гетьманські універсали та печатки у збірці Чернігівського музею ім. В. В. Тарновського*, [w:] *Пам'ятки України: історія та культура*, Київ 2001, nr 1–2.

– До історії гетьманських печаток, [w:] *Дворяне в истории и культуре. Материалы научно-теоретической конференции*, Краснодар 2001.

PIECZĘCIE POWSTAŃCZE

Dreścik J., *Pieczęcie powstańcze 1863–1864 w zbiorach Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Studia Historyczne”, 1995, z. 2.

Sztakelberg J., *Pieczęcie powstańcze 1863–1864*, Warszawa 1988.

– *Pieczęcie powstańcze 1863–1864 r. na prawobrzeżnej Ukrainie*, „Wiadomości Numizmatyczne”, R. 17, 1973.

PIECZĘCIE POCZTOWE

Bartke J., *Pocztowe stemple okręgowe na ziemiach polskich pod zaborem austriackim*, „Historyczno-Badawczy Biuletyn Filatelistyczny”, R. 37, 1996, nr 1/2.

Lachowicz K., *Pocztowe pieczęcie lakowe w zaborze austriackim w drugiej połowie XIX wieku*, „Historyczno-Badawczy Biuletyn Filatelistyczny”, R. 48, 2007, nr 3/4.

Manterys J., *Pocztę na Śląsku Cieszyńskim do 1918 roku. Stemple pocztowe i cenzury*, Kraków 2002.

Mikstein S., *Pieczęcie pocztowe na ziemiach Polski w XVIII wieku (1762–1800)*, Białystok 1936, repr. Kraków 1987.

Morawski K., *Stemple i pieczęcie polskich urzędów pocztowych w Wolnym Mieście Gdańsku 1920–1939*, Gdańsk 1992.

Polański W., *Znaki i marki pocztowe w Polsce w XVII i XIX wieku (1780–1870)*, Kraków–Genewa 1922.

Sękowski A., *Pieczęcie i stemple pocztowe i nie pocztowe*, Warszawa 1970.

Śnieżko A., *Dawne pieczęcie pocztowe XVIII–XIX w.*, Wrocław 1962.

– *Inwentarz pieczęci i stempli pocztowych w zbiorach Muzeum Poczty we Wrocławiu*, Wrocław 1974.

KOLEKCJE I ZBIORY SFRAGISTYCZNE

Adamczewski M., *Zbiór odlewów gipsowych z pieczęci dawnego Archiwum Kapituły Gnieźnieńskiej. Kolekcja Księdzę Kanonika Leona M. Formanowicza*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.

Adlers Fittiche. *Wandlungen eines Wappenvogels. Dokumentation einer Präsentation des Geheimen Staatsarchivs Preußischen Kulturbesitz*, Bearbeitet Ch. Brandt-Salloum, R. Klausch, J. Kloosterhuis, Ch. Schwarzbach, Berlin 2008.

Blaschke K., *Siegel und Wappen in Sachsen*, Leipzig 1960.

Bokota P., *Kolekcja sfragistyczna Franciszka Tarczyńskiego w zbiorach Muzeum Diecezjalnego w Płocku*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.

– *Tłoki pieczętnie w zbiorach Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*, „Rocznik Muzealny/Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej”, t. 6, 1996.

– *Tłoki pieczętnie w zbiorach Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku*, „Rocznik Muzealny/Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej”, t. 5, 1994.

Brociek W.R., *Tłoki pieczętnie w zbiorach Muzeum Historyczno-Archeologicznego w Ostrowcu Świętokrzyskim*, „Rocznik Muzealny / Muzeum Historyczno-Archeologiczne w Ostrowcu Świętokrzyskim”, t. 2, 1999.

Chmiel A., *Pieczęcie żydowskie*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 15, 1904, nr 3.

Chmielewska M., *Katalog dokumentów, listów oraz pieczęci królów i królowych polskich przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu*, Wrocław 1991.

Dziwik K., *Inwentarz luźnych pieczęci woskowych Biblioteki PAN w Krakowie*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, nr 17, 1971.

Fabijański W., *Odlewy metalowe pieczęci w zbiorze sfragistycznym Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, Wrocław 1999.

– *Pieczęcie papierowe z podkładem w zbiorze sfragistycznym Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Wrocław 2009.

– *Pieczęcie w zasobie archiwum wrocławskiego*, „Archeion”, 83, 1987.

– *Zarys historyczny tworzenia się i kształtowania zbioru sfragistycznego Zakładu Narodowego im. Ossolińskich i jego stan obecny*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.

- Forysiak-Wójciński R., *Sfragistyka miejska w Ossolineum – materiały i zbiory po profesorze Marianie Gumowskim*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Garbaczewski W., *Średniowieczne pieczęcie z bydgoskiego Archiwum Państwowego*, „Kronika Bydgoska”, t. 21, 1999.
- Główka J., *Pieczęcie w archiwaliach Działu Historii Muzeum Narodowego w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, t. 17, 1993.
- *Tłoki pieczętne w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, t. 16, 1992.
- Grabowski J., *Zbiory sfragistyczne Archiwum Głównego Akt Dawnych*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Gut A., Gut P., *Zbiory sfragistyczne w zasobie Archiwum Państwowego w Szczecinie*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Gut P., *Kolekcja tłoków pieczętnych w zbiorze Archiwum Państwowego w Szczecinie*, „Szczeciński Informator Archiwalny”, nr 18, 2004.
- Hlebionek M., *Katalog pieczęci przy dokumentach samoistnych w zasobie Archiwum Państwowego w Bydgoszczy*, Warszawa 2012.
- *Pieczęcie w zbiorach bydgoskich – Archiwum Państwowe, Biblioteka Wojewódzka i Miejska, Muzeum Okręgowe*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Hryniewicz A., *Kolekcje sfragistyczne Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- *Wrocławska kolekcja zabytkowych tłoków pieczętnych, historia jej powstania, rozwoju oraz straty wojenne*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, t. 27, 2018.
- Jaworski R., Hlebionek M., *Zbiory sfragistyczne Kazimierza Stronczyńskiego w Muzeum w Piotrkowie Trybunalskim*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Jelonek-Litewka K., *Zbiory sfragistyczne Archiwum Państwowego w Krakowie (tłoki pieczętne, pieczęcie luźne, odlewy)*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Jodkowski J., *Pieczęcie polskie w muzeum Rumiancowskim w Moskwie*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne”, R. 21, 1910, nr 4, 6.
- *Pieczęcie ruskie z XI-XII w., znalezione w Grodnie i Drohiczyne*, „Przegląd Historyczny”, t. 37, 1948.
- Kaganiec M., *Zbiory górnośląskich pieczęci gminnych*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Kotula F., *Cechowe znaki i tłoki pieczętne w Muzeum w Rzeszowie*, Warszawa 1951.
- Lietz Z., *Tłoki pieczętne cechów rzemieślniczych w zbiorach województwa olsztyńskiego*, „Rocznik Olsztyński”, t. 5, 1993.
- Maciejowski M., *Zbiory sfragistyczne Muzeum Narodowego w Szczecinie – stan zachowania, systematyka i perspektywy badawcze*, „Materiały Zachodniopomorskie”, t. 43, 1997.
- Mandziuk J., *Zbiór tłoków pieczętnych w Archiwum Archidiecezjalnym we Wrocławiu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, t. 37, 1978.
- Mischke W., *Pieczęcie polskie w czeskich bazach internetowych*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Otwinowska D., *Zbiory pieczęci w Muzeum Narodowym w Krakowie i w Bibliotece XX Czartoryskich w Krakowie*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- *Zbiór sfragistyczny Muzeum Narodowego w Krakowie*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, t. 10, 2004.
- Pawłowska A., *Zbiory sfragistyczne w Muzeum Narodowym w Szczecinie*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Perkun V., *Katalog pieczęci z ziem ukraińskich ze zbiorów Profesora Mariana Gumowskiego*, Warszawa 2011.
- Piech Z., *Zbiory odlewów pieczęci w Zakładzie Nauk Pomocniczych Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Piowarczyk E., *Pieczęcie na dokumentach przechowywanych w Archiwum Parafialnym w Dobczycach*, „Krakowskie Studia Małopolskie”, z. 4, 2000.
- Pokora P., *Album rysunków pieczęci Kajetana Wincentego Kielisińskiego ze zbiorów Biblioteki Kórnickiej Polskiej Akademii Nauk*, Kórnik 2013.

- *Rysunki pieczęci Kajetana Wincentego Kielisińskiego w zbiorach Biblioteki PAN w Kórniku*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Popiołek E., *Tłoki pieczętne w zbiorach płockich*, Płock 1983.
- Romaniuk A., Popiołek E., *Tłoki pieczętne w zbiorach Muzeum Historycznego w Sanoku*, Sanok 2002.
- Starzyński M., *Inwentarz pieczęci luźnych w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej*, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej”, t. 55, 2005.
- Stróżyk P., *Lubiński zbiór odlewów pieczęci o. Józefa Ostrowskiego*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Sukiennik G., *Katalog tłoków pieczętnych w zbiorach Biblioteki Ossolińskich*, cz. 1, „Ze Skarbca Kultury”, z. 31, 1979; cz. 2, „Ze Skarbca Kultury”, z. 44, 1987.
- Trupinda J., *Tłoki pieczętne w zbiorach Muzeum Narodowego w Gdańsku*, „Rocznik Gdański”, t. 60, 2000, z. 2.
- Wap A., *Tłoki pieczętne w Muzeum Wojska w Białymstoku*, „Zeszyt Naukowy/Muzeum Wojska w Białymstoku”, z. 8, 1994.
- Wolnicki P., *Zbiory pieczęci w zespołach akt dziekańskich Archiwum Archidiecezji Częstochowskiej*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Wójcik M.L., *Zbiory sfragistyczne Archiwum Państwowego we Wrocławiu*, [w:] *Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Zbiory pieczęci w Polsce*, red. Z. Piech, W. Strzyżewski, Warszawa 2009.
- Zbiór tłoków i stempli pieczętnych w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu*, pod red. P. Pokory, przy współpracy M. Hlebionka, Poznań 2015.

9. ZASADY PREZENTACJI OPISU MATERIAŁÓW SFRAGISTYCZNYCH

9.1. ZASADY OGÓLNE

1. Zasady prezentacji opisu materiałów sfragistycznych określają typografię prezentacji opisu. Zbierają elementy zawarte w poszczególnych blokach w zaproponowany system opisu, dla osiągnięcia celu określonego w punkcie 2.1 wskazówek.
2. Prezentacja dokonywana jest na kartach dysponenta oraz na następujących kartach sfragistycznych: wzorca tłoka, odcisku, kopii trójwymiarowej, typariusza. Karty mogą mieć formę klasyczną tradycyjną (papierową) lub elektroniczną w formie bazy danych.
3. Opis tworzą powiązania poszczególnych elementów zdefiniowane w punkcie 2.2 wskazówek. Powiązania owe stanowią o układzie kart lub tworzą strukturę relacji w bazie danych w postaci elektronicznej.
4. Systematyzacja kart:
 - 4.1. Karty dysponenta układane są alfabetycznie według nazwy wzorcowej dysponenta (pkt 5.1.1.3).
 - 4.2. Karty wzorca tłoka układane są alfabetycznie według nazwy wzorcowej dysponenta (pkt 5.1.1.3), a w ramach jednego dysponenta – chronologicznie.
 - 4.3. Karty odcisku układane są według sygnatury określonej w punkcie 5.3.1.1.
 - 4.4. Karty typariusza układane są według sygnatury określonej w punkcie 5.4.1.1.
 - 4.5. Karty kopii trójwymiarowych układane są według sygnatury określonej w punkcie 5.5.1.1.

5. Do zbioru sfragistycznego należy sporządzić indeksy:

- 5.1. Indeks heraldyczny, budowany na podstawie następujących elementów opisu: wzorzec tłoka, odcisk, kopia trójwymiarowa i typariusz, gdy zawierają elementy heraldyczne.
- 5.2. Indeks osobowy, budowany na podstawie karty dysponenta (pkt 5.1.1.3. Nazwa wzorcowa dysponenta) oraz ewentualnie pkt 5.2.1.2. Nazwy dysponenta, wskazujące na jego kompetencje w zakresie używania pieczęci.
- 5.3. Indeks geograficzny, budowany na podstawie różnych elementów opisu zawartych zarówno w nazwach dysponenta, jak i jego historii.
- 5.4. Indeks typów dysponentów, określony w pkt 5.2.2.4. Charakter osoby dysponenta.

UWAGA: Określone w punkcie 5 indeksy są zalecane przez *Międzynarodowy słownik sfragistyczny*.

9.2. KARTA OPISU DYSPO-NENTA*

Kod dysponenta	5.1.1.1		Nazwa wzorcowa dysponenta	5.1.1.3	
Typ dysponenta	5.1.1.2		Daty istnienia	5.1.2.1	

Warianty nazwy dysponenta	5.1.1.4		Nazwy dysponenta znormalizowane zgodnie z innymi zasadami	5.1.1.5	
Historia dysponenta	5.1.2.2				
Organizacja wewnętrzna / genealogia dysponenta	5.1.2.3		Funkcje i działalność dysponenta	5.1.2.4	
Bibliografia dysponenta	5.1.2.5		Relacje pomiędzy dysponentem a zespołami, kolekcjami, dokumentami, obiektami archiwalnymi, bibliotecznymi i innymi	5.1.2.6	
Kody wzorców pieczęci (tłoka) dysponenta	5.2.1.1				

Nazwa instytucji sporządzającej opis	5.1.3.1		Data sporządzenia opisu	5.1.3.2	Dane osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu dysponenta	5.1.3.3
Aktualizacja opisu dysponenta	5.1.3.4					

9.3. KARTA OPISU WZORCA PIECZĘCI (TŁOKA)

Kod wzorca pieczęci (tłoka) dysponenta	5.2.1.1		Kod dysponenta	5.1.1.1	
Nazwa wzorcowa dysponenta	5.1.1.3		Nazwy dysponenta wskazujące na jego kompetencje w zakresie używania pieczęci	5.2.1.3	
Nazwa wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.1.2		Relacje z innymi wzorcami pieczęci dysponenta	5.2.1.4	
Podział chronologiczny	5.2.2.1		Chronologia używania pieczęci	5.2.2.2	
Autentyczność prawna wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.3		Podział ze względu na charakter dysponenta	5.2.2.4	
Podział ze względu na język	5.2.2.9		Podział ikonograficzny	5.2.2.6	
Opis legendy wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.8		Opis przedstawienia napieczętnego wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.7	
Rodzaj pisma inskrypcji pieczęci	5.2.2.10		Podział ze względu na kształt wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.13	
System pisma inskrypcji	5.2.2.11		Wymiar wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.14	
Typ liter pisma inskrypcji	5.2.2.12		Uwagi	5.2.3.5	
Podział ze względu na status prawny wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.5				

Podstawy prawne wyglądu i stosowania pieczęci	5.2.3.1		Reprodukcje	5.2.3.2	
Uwagi o publikacji	5.2.3.4		Miejsce przechowywania typariusza	5.2.3.3	

Nazwa instytucji lub jej kod wskazujący na sporządzającego opis wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.4.1	Data sporządzenia opisu	5.2.4.2	Nazwa osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu	5.2.4.3
Aktualizacja opisu wzorca tłoka	5.2.4.4				

9.4. KARTA OPISU ODCISKU

Sygnatura odcisku	5.3.1.1		Kod wzorca pieczęci (tłoka) dysponenta	5.2.1.1	
Nazwa wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.1.2		Nazwa wzorcowa dysponenta	5.1.1.3	

Datacja odcisku	5.3.2.1		Charakter odcisku	5.3.1.2	
Metoda wykonania odcisku	5.3.2.2		Czytelność rzeźby	5.3.2.5.	
Materiał odcisku	5.3.2.3		Czytelność legendy	5.3.2.6	
Barwa odcisku	5.3.2.4		Stan zachowania odcisku pieczęci	5.3.2.7	
Typ mocowania	5.3.2.10		Ubytki wizerunku	5.3.2.8	
Typ osłony	5.3.2.11		Ubytki legendy	5.3.2.9	

Sygnatura obiektu związanego	5.3.3.1		Autentyczność prawna dokumentu związanego	5.3.3.2	
------------------------------	---------	--	---	---------	--

Forma obiektu związanego	5.3.3.3				Liczba pieczęci związanych z obiektem	5.3.3.7	
Status prawny obiektu związanego	5.3.3.5				Natura prawna obiektu związanego	5.3.3.6	
Elementy opisu dyplomatycznego	5.3.3.4				Uwagi	5.3.3.8	

Identyfikacja instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie opisu odcisku	5.3.4.1			Data sporządzenia opisu	5.3.4.2	Identyfikacja osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu	5.3.4.3
Aktualizacja opisu odcisku	5.3.4.4						

9.5. KARTA OPISU TYPARIUSZA

Sygnatura typariusza	5.4.1.1			Kod wzorca pieczęci (tłoka) dysponenta	5.2.1.1	
Nazwa typariusza	5.4.1.2			Nazwa wzorcowa dysponenta	5.1.1.3	

Rodzaj typariusza	5.4.2.1			Znaki i napisy towarzyszące	5.4.2.3	
Poziom złożoności typariusza	5.4.2.2			Wymiary typariusza	5.4.2.4	
Uwagi	5.4.2.5					

Technika rytowania stempla	5.4.3.1			Czytelność legendy	5.4.3.3	
Materiał wykonania stempla	5.4.3.2			Czytelność rzeźby rysunku	5.4.3.4	
Stan zachowania stempla	5.4.3.5					

Materiał wykonania uchwytu (rączki)	5.4.4.1		Forma uchwytu (rączki)	5.4.4.2	
Opis uchwytu (rączki)	5.4.4.3		Stan zachowania uchwytu (rączki)	5.4.4.4	

Identyfikacja instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie opisu typariusza	5.4.5.1		Data sporządzenia opisu	5.4.5.2	Identyfikacja osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu	5.4.5.3
Aktualizacja opisu typariusza	5.4.5.4					

9.6. KARTA OPISU KOPII TRÓJWYMIAROWEJ

Sygnatura kopii trójwymiarowej	5.5.1.1		Kod wzorca pieczęci (tłoka) dysponenta	5.2.1.1	
Sygnatura źródła kopii trójwymiarowej	5.5.1.2		Nazwa wzorcowa dysponenta	5.1.1.3	

Rodzaj kopii trójwymiarowej	5.5.2.2		Materiał użyty do wykonania kopii	5.5.2.3	
Datacja kopii trójwymiarowej	5.5.2.1		Uwagi	5.5.2.4	

Identyfikacja instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie opisu	5.5.3.1		Data sporządzenia opisu	5.5.3.2	Identyfikacja osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu	5.5.3.3
Aktualizacja opisu kopii	5.5.3.4					

9.7. INWENTARZOWO-SKARBOWE KARTY SFRAGISTYCZNE**9.7.1. Inwentarzowo-skarbowa karta sfragistyczna dla odcisku pieczęci**

1. Nazwa wzorcowa dysponenta (5.1.1.3)

PIECZĘĆ

2. Kod wzorca pieczęci (tłoka) (5.2.1.1)

3. Nazwa wzorca pieczęci (tłoka) (5.2.1.2)

ODCISK

4. Sygnatura odcisku (5.3.1.1)

5. Datacja odcisku (5.3.2.1)

6. Materiał odcisku (5.3.2.3)

7. Barwa odcisku (5.3.2.4)

8. Typ mocowania (5.3.2.10)

9. Stan zachowania odcisku pieczęci (5.3.2.7)

10. Charakter odcisku (5.3.1.2)

11. Data sporządzenia opisu*

12. Autor opisu*

* Pola dotyczą wyłącznie sporządzenia powyższej karty i nie mają odniesienia do innych elementów opisu.

9.7.2. Inwentarzowo-skarbowa karta sfragistyczna dla typariusza (tłoka)

1. Nazwa wzorcowa dysponenta (5.1.1.3)

PIECZĘĆ

2. Chronologia używania pieczęci (5.2.2.2)

3. Kod wzorca pieczęci (tłoka) (5.2.1.1)

4. Nazwa wzorca pieczęci (tłoka) (5.2.1.2)

TYPARIUSZ

5. Sygnatura typariusza (5.4.1.1)

6. Rodzaj typariusza (5.4.2.1)

7. Wymiary typariusza (5.4.2.4)

8. Materiał wykonania stempla (5.4.3.2)

9. Stan zachowania stempla (5.4.3.5)

10. Materiał wykonania uchwytu (rączki) (5.4.4.1)

11. Stan zachowania uchwytu (rączki) (5.4.4.4)

12. Data sporządzenia opisu*

13. Autor opisu*

* Pola dotyczą wyłącznie sporządzenia powyższej karty i nie mają odniesienia do innych elementów opisu.

10. ZASADY OGÓLNE BUDOWY WSTĘPU DO INWENTARZA ZBIORÓW SFRAGISTYCZNYCH

1. Opisy obiektów sfragistycznych należy gromadzić w środkach ewidencyjno-informacyjnych trzech typów¹⁵⁰, wynikających z ich umiejscowienia w strukturze zasobu archiwum:
 - a) inwentarz archiwalny zbioru sfragistycznego – pomoc archiwalna typu B – w odniesieniu do opisu odcisków luźnych, typariuszy i kopii trójwymiarowych na poziomie jednostki archiwalnej;
 - b) inwentarz sumaryczny – pomoc archiwalna typu C¹⁵¹ – w odniesieniu do odcisków związanych z obiektami wyższego rzędu, z którymi są połączone. Odciski związane opisywane są poniżej poziomu opisu jednostki archiwalnej – na poziomie dokumentu;
 - c) inwentarzowo-skarbowych kartach sfragistycznych, których wzory stanowi załącznik nr 9.7 do niniejszych wskazówek.
2. Opisy materiałów sfragistycznych w inwentarzach powinny zawierać co najmniej elementy obligatoryjne z następujących bloków opisu:
 - 1) odcisku:
 - a) 1 blok identyfikacji,
 - b) 2 blok opisu odcisku, mocowania i osłony,
 - c) 3 blok opisu obiektu/dokumentu związanego;
 - 2) typariusza:
 - a) 1 blok identyfikacji typariusza,
 - b) 2 blok opisu typariusza,
 - c) 3 blok opisu stempla,
 - d) 4 blok opisu uchwytu (rączki);
 - 3) kopii trójwymiarowej:
 - a) 1 blok identyfikacji,
 - b) 2 blok opisu kopii trójwymiarowej.
3. Zespół zaleca oparcie budowy wstępu do inwentarza archiwalnego na wskazówkach Kazimierza Konarskiego¹⁵², wzbogaconych o uwypuklenie specyficznych cech zbioru sfragistycznego, które wskazano wyżej, a które mogłyby być rozwijane w punkcie IV (zawartość zespołu) i V (analiza metod porządkowania):
 - a) aspekt własny sfragistyczny, obejmujący czysto sfragistyczne cechy zbioru, takie jak: przechowywane tłoki, charakter dysponentów, typy ikonograficzne pieczęci, natura pieczęci, typy odcisków, kolory wosku, paleografia pieczęci, dyspozycje legendy i inne;
 - b) aspekt dyplomatyczny i prawny: pojawienie się i zasięg użycia pieczęci, pieczęć w kancelarii, ochrona pieczęci, pieczęcie tego samego dysponenta, zmiana pieczęci, unieważnienie pieczęci, pojawienie się i użycie *contrasigillum*, pieczęcie kobiece itd.;
 - c) aspekt heraldyczny: typ herbu, godło, zmiany w herbie, trzymacze i klejnoty;
 - d) aspekt artystyczny i archeologiczny: zdobnictwo, związki ze sztuką grawerską, rękodzielnictwem i rzeźbiarstwem, wpływy różnych warsztatów, figuracja (ustawienie figur) i obiektów; kostiumy, ikonografia itd.

Powyższe zasady mają charakter fakultatywny i nie powinny ograniczać prawa autora wstępu lub wydawcy do indywidualnego podejścia do opracowania informacji o zbiorze lub kolekcji sfragistycznej.

¹⁵⁰ Za podstawę typologii pomocy archiwalnych przyjęto raport Podkomitetu do spraw Środków Ewidencyjnych Międzynarodowej Rady Archiwów *Wskazówki do przygotowania i prezentacji pomocy archiwalnych*, ponieważ określają one: a) warunki, jakie pomoc archiwalna musi spełnić, aby być zgodna z normami ISAD(G) i ISAAR (CPF), b) różne typy pomocy archiwalnych – w zależności od ich przeznaczenia oraz prezentowanej przez nie głębi opisu zasobu, por. *Rapport du sous-comité sur les instruments de recherche. Orientations pour la préparation et la présentation des instruments de recherche*, przygotowany w latach 1999–2001. <http://www.icacds.org.uk/fr/instrumentsderecherche.htm> [dostęp: 21.12.2009]; w momencie publikacji strona nie jest dostępna. Zob. też: A. Baniecki, *ISAD (G) – światowy system wielopoziomowego opisu materiałów archiwalnych. Wprowadzenie do zagadnienia*, „Archeion”, 108, 2005, s. 263

¹⁵¹ Definicja inwentarza sumarycznego zob. A. Baniecki, *ISAD (G)...*, s. 263.

¹⁵² Por. K. Konarski, *Wstęp inwentarza zespołu archiwalnego. Zasady opracowania*, „Archeion”, 21, 1952, s. 192–202.

ANEKS A: PREZENTACJA GRAFICZNA STRUKTURY NORMY

Opis niearchiwalny Obiekty nie są ujęte w ewidencji zasobu		Opis dysponenta/twórcy	Niesfragistyczny opis hasła wzorcowego
		Opis wzorca typariusza	Metodyka sfragistyki
Metodyka archiwalna obiekty są ujęte w ewidencji zasobu	Pomoc archiwalna typu B (opis do poziomu jednostki archiwalnej)	Typariusz Kopia trójwymiarowa Odcisk pieczęci luźnej	
	Pomoc archiwalna typu C (opis poniżej poziomu jednostki archiwalnej: odciski związane)	Odcisk pieczęci związanej	

opis archiwalny

opis sfragistyczny

ANEKS B: PRZYKŁADY OPISU

PRZYKŁAD 1. Pieczęcie z kancelarii Bolesława III, księcia legnicko-brzeskiego (1291–1352)
KARTA OPISU DYSPONENTA (9.2.)

Kod dysponenta	5.1.1.1	D-PL-82-I	Nazwa wzorcowa dysponenta	5.1.1.3	Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)
Typ dysponenta	5.1.1.2	osoba	Daty istnienia	5.1.2.1	1302–1352

Warianty nazwy dysponenta	5.1.1.4	Bolesław III Rozrzutny; Bolesław III Hojny	Nazwy dysponenta znormalizowane zgodnie z innymi zasadami	5.1.1.5	Bolesław III (1291–1352), Herzog von Liegnitz und Brieg
Historia dysponenta	5.1.2.2	Bolesław III był najstarszym synem Henryka V Brzuchatego, księcia legnickiego i wrocławskiego, i Elżbiety, księżniczki wielkopolskiej. Po śmierci ojca w 1296 r. pod opieką: stryja Bolka I Surowego, księcia jaworskiego, do 1301 r.; Henryka z Wierzbna, biskupa wrocławskiego, do 1302 r.; następnie Wacława II, króla Czech i Polski, który w celu większego uzależnienia księcia od siebie sprowadził go na dwór do Pragi, gdzie rok później wydał za niego swoją córkę Małgorzatę. W 1311 r. pod presją możnych Bolesław został zmuszony do podziału dzielnic pomiędzy siebie i dwóch młodszych braci Henryka VI i Władysława. Księstwo miało być wówczas podzielone na części: wrocławską, legnicką i brzeską. Zdecydowanie najmnij zasobnym był dział brzeski, który miał być jednak spłacony z pozostałych dwóch dzielnic sumą 50 000 grzywien. Bolesław III wybrał część brzeską, zachowując pewne prawa do działu legnickiego, który przeznaczony był dla najmłodszego brata Władysława. Od 1312 r. samodzielnie sprawował rządy w częściach legnickiej i brzeskiej. Sojusznik Władysława Łokietka w walce z książętami głogowskimi. Od 1322 r. w konflikcie z braćmi w przedmiocie posiadania księstwa wrocławskiego. W 1329 r. został zmuszony do złożenia hołdu lennego królowi Czech i utracił prawa do Wrocławia. Jako wasal Jana Luksemburskiego brał udział w latach 1329–1331 w jego wyprawach zbrojnych, m.in. na Łużyce w 1329 i Głogów w 1331 r. Aktywna polityka przyczyniła się do trudności finansowych księcia, których skutkiem było dwukrotne obłożenie go kłatwą za zabór kościelnych majątków. Tarapaty finansowe spowodowały również wymuszenie przez synów wydzielenia im uposażenia. Bolesław zmarł 21 kwietnia 1352 r.			

Organizacja wewnętrzna/ genealogia dysponenta	5.1.2.3	Bolesław III, książę legnicko-brzeski był synem Henryka V, księcia legnicko-wrocławskiego i Elżbiety córki Bolesława Pobożnego, księcia wielkopolskiego, a wnukiem Bolesława II Rogatki, księcia legnickiego. Dwukrotnie żonaty. Pierwszą żoną była Małgorzata córka Wacława II, króla Czech i Polski, drugą zaś Katarzyna córka bana Chorwacji Mładena II. Z pierwszego małżeństwa miał trzech synów: Wacława I, księcia legnickiego, Ludwika I, księcia brzeskiego i zmarłego w dzieciństwie Mikołaja oraz córkę Katarzynę, żonę Przemysława I księcia cieszyńskiego. Drugie małżeństwo było bezdzietne.	Funkcje i działalność dysponenta	5.1.2.4	W latach 1296–1311 książę na Legnicy, Brzegu i Wrocławiu (samodzielne rządy od 1306 r., formalnie razem z młodszymi braćmi), 1311–1312 książę brzeski, 1312–1352 książę legnicki, 1352 książę brzeski. Przejściowo był księciem kaliskim (1306–1307), opawskim (1308–1311) i namysłowskim (1323–1338). Namiestnik królestwa czeskiego 1321–1322 podczas nieobecności Jana Luksemburskiego. Od 1329 r. dziedziczny lennik czeski.
Bibliografia dysponenta	5.1.2.5		Relacje pomiędzy dysponentem a zespołami, kolekcjami, dokumentami, obiektami archiwalnymi, bibliotecznymi i innymi	5.1.2.6	– Akta miasta Wrocławia. Dokumenty PL-82-28-0 – Akta miasta Legnicy. Dokumenty PL-85-3-0 – Klasztor Cystersów w Lubiążu PL-82-55-0
Kody wzorców pieczęci (tło-ka) dysponenta	5.2.1.1				
Nazwa instytucji sporządzającej opis	5.1.3.1	Archiwum Państwowe we Wrocławiu	Data sporządzenia opisu	5.1.3.2	2009-03-10
Aktualizacja opisu dysponenta	5.1.3.4.		Dane osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu dysponenta	5.1.3.3	Dariusz Bednarek

KARTA OPISU WZORCA PIECZĘCI/TŁOKA (9.3)

Kod wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.1.1	W-PL-82-1-1	Kod dysponenta	5.1.1.1	D-PL-82-1
Nazwa wzorcowa dysponenta	5.1.1.3	Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)	Nazwy dysponenta wskazujące na jego kompetencje w zakresie używania pieczęci	5.2.1.3	książę Śląska, pan Wrocławia i Legnicy
Nazwa wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.1.2	Pieczczęć pieszca Bolesława III księcia legnicko-brzeskiego	Relacje z innymi wzorcami pieczęci dysponenta	5.2.1.4	
Podział chronologiczny	5.2.2.1	pieczęć średniowieczna	Chronologia używania pieczęci	5.2.2.2	1302–1306
Autentyczność prawna wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.3	oryginał	Podział ze względu na charakter dysponenta	5.2.2.4	1.1. Pieczęć suwerena
Podział ze względu na język	5.2.2.9	lat	Podział ikonograficzny	5.2.2.6	Portretowa – pieszca
Opis legendy wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.8	{ <i>linia ciągła</i> }S BOLESLAI DEI GR(<i>ati</i>)A DUCIS SL(<i>esi</i>)E ET DOMINI WRAT(<i>islaviensis</i>) ET D[E] LIGNICZ alfabetyczne – łacińskie	Opis przedstawienia napieczętnego wzorca pieczęci	5.2.2.7	{ <i>linia ciągła</i> }W polu wewnętrznym postać księcia z odkrytą głową stojącego pod baldachimem, z dwiema czworokątnymi wieżami po bokach. Książę trzyma w prawej ręce uniesiony miecz, w lewej tarczę, na której widnieje orzeł dolnośląski z półksiężcem przez pierś. Na blankach wież stoją dwaj trębacze zwróceniem w stronę księcia z rogami przy ustach.
Rodzaj pisma inskrypcji pieczęci	5.2.2.10		Podział ze względu na kształt wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.13	okrągła
System pisma inskrypcji	5.2.2.11	majuskulne	Wymiar wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.14	86 mm
Typ liter pisma inskrypcji	5.2.2.12	gotyckie	Uwagi	5.2.3.5	
Podział ze względu na status prawny wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.5	publiczna			
Podstawy prawne wyglądu i stosowania pieczęci	5.2.3.1	brak	Reprodukcje	5.2.3.2	

Uwagi o publikacji	5.2.3.4	M. Gumowski, <i>Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400</i> , t. III, Kraków 1936, Tab. XCVL nr 28	Miejsce przechowywania	5.2.3.3	brak
--------------------	---------	---	------------------------	---------	------

Nazwa instytucji lub jej kod wskazujący na sporządzającego opis wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.4.1	Archiwum Państwowe we Wrocławiu	Data sporządzenia opisu	5.2.4.2	2009-03-10	Nazwa osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu	5.2.4.3	Dariusz Bednarek
Aktualizacja opisu wzorca tłoka	5.2.4.4							

KARTA OPISU ODCISKU (9.4)

Sygnatura odcisku	5.3.1.1	PL-82-1011-0-4/0-0-1-1	Kod wzorca pieczęci (tłoka) dysponenta	5.2.1.1	W-PL-82-1-1
Nazwa wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.1.2	pieczęć główna	Nazwa wzorcowa dysponenta	5.1.1.3	Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)

Datacja odcisku	5.3.2.1	1302, 14.06	Charakter odcisku	5.3.1.2	Pieczęć główna
Metoda wykonania odcisku	5.3.2.2	jednostronna z <i>contrasigillum</i>	Czytelność rzeźby	5.3.2.5	słabo czytelna
Materiał odcisku	5.3.2.3	wosk (masa woskowa)	Czytelność legendy	5.3.2.6	czytelna
Barwa odcisku	5.3.2.4	naturalna	Stan zachowania odcisku pieczęci	5.3.2.7	do konserwacji
Typ mocowania	5.3.2.10	sznur jedwabny niepleciony – nici jednobarwne	Ubytki wizerunku	5.3.2.8	
Typ osłony	5.3.2.11	miska woskowa	Ubytki legendy	5.3.2.9	na obrzeżu pola C i D ukruszenie legendy

Sygnatura obiektu związanego	5.3.3.1	PL-82-1011-0-4	Autentyczność prawna dokumentu związanego	5.3.3.2	oryginał
------------------------------	---------	----------------	---	---------	----------

Forma obiektu związanego	5.3.3.3	obiekt dyplomatyczny	Liczba pieczęci związanych z obiektem	5.3.3.7	1/1/2
Status prawny obiektu związanego	5.3.3.5	publiczny	Natura prawna obiektu związanego	5.3.3.6	dyspozytywny
Elementy opisu dyplomatycznego	5.3.3.4	<i>Boleslaus dux s(i)le(sie) (et) dominus Wrat (islaviensis)</i> – intytulacja 14.06.1302 – datacja	Uwagi	5.3.3.8	

Nazwa Identyfikacja instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie opisu odcisku	5.3.4.1	Archiwum Państwowe we Wrocławiu 82	Data sporządzenia opisu	5.3.4.2	2009-12-04	Identyfikacja osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu	5.3.4.3	Dorota Żygadło
Aktualizacja opisu odcisku	5.3.4.4							

KARTA OPISU WZORCA PIECZĘCI/TŁOKA (9.3.)

Kod wzorca pieczęci (tłoka) dysponenta	5.2.1.1	W-PL-82-1-6	Kod dysponenta	5.1.1.1	D-PL-82-1
Nazwa wzorcowa dysponenta	5.1.1.3	Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)	Nazwy dysponenta wskazujące na jego kompetencje w zakresie używania pieczęci	5.2.1.3	Książę Śląska, pan Wrocławia i Legnicy
Nazwa wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.1.2		Relacje z innymi wzorcami pieczęci dysponenta	5.2.1.4	używana jako <i>contrasigillum</i> pieczęci pieczęci W-PL-82-1-1

Podział chronologiczny	5.2.2.1	pieczęć średniowieczna	Chronologia używania pieczęci	5.2.2.2	1302
Autentyczność prawna wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.3	oryginał	Podział ze względu na charakter dysponenta	5.2.2.4	1.1. Pieczęć suwerena
Podział ze względu na język	5.2.2.9	lat	Podział ikonograficzny	5.2.2.6	herbowa
Opis legendy wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.8	{ <i>linia ciągła</i> }S BOL(<i>eslat</i>) DUCIS WRAT(<i>islaviensis</i>)	Opis przedstawienia napieczętnego wzorca pieczęci	5.2.2.7	{ <i>linia ciągła</i> } W polu wewnętrznym orzeł dołnośląski z głową zwróconą w prawo.
Rodzaj pisma inskrypcji pieczęci	5.2.2.10	alfabetyczne – łacińskie			

System pisma inskrypcji	5.2.2.11	majuskulne	Podział ze względu na kształt wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.13	okrągła
Typ liter pisma inskrypcji	5.2.2.12	gotyckie	Wymiar wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.14	30 mm
Podział ze względu na status prawny wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.5	publiczna	Uwagi	5.2.3.5	

Podstawy prawne stosowania pieczęci	5.2.3.1	brak	Reprodukcje	5.2.3.2	
Uwagi o publikacji	5.2.3.4		Miejsce przechowywania typariusza	5.2.3.3	brak

Nazwa instytucji lub jej kod wskazujący na sporządzającego opis wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.4.1	Archiwum Państwowe we Wrocławiu	Data sporządzenia opisu	5.2.4.2	2009-12-93	Nazwa osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu	5.2.4.3	Dorota Żygadło
Aktualizacja opisu wzorca tłoka	5.2.4.4.							

KARTA OPISU ODCISKU (9.4)

Sygnatura odcisku	5.3.1.1	PL-82-1011-0-4/0-0-1-2	Kod wzorca pieczęci (tłoka) dysponenta	5.2.1.1	W-PL-82-1-6
Nazwa wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.1.2		Nazwa wzorcowa dysponenta	5.1.1.3	Bolesław III, książę legnicko-brzeski (1291–1352)

Datacja odcisku	5.3.2.1	1302, 14.06	Charakter odcisku	5.3.1.2	<i>contrasigillum</i>
Metoda wykonania odcisku	5.3.2.2	jednostronna z <i>contrasigillum</i>	Czytelność rzeźby	5.3.2.5	czytelna
Materiał odcisku	5.3.2.3	wosk (masa woskowa)	Czytelność legendy	5.3.2.6	czytelna
Barwa odcisku	5.3.2.4	naturalna	Stan zachowania odcisku pieczęci	5.3.2.7	do konserwacji
Typ mocowania	5.3.2.10	sznur jedwabny niepleciony – nici jedwabne	Ubytki wizerunku	5.3.2.8	

Typ osłony	5.3.2.11	miska woskowa	Ubytki legendy	5.3.2.9	
Sygnatura obiektu związanego	5.3.3.1	PL-82-1011-0-4	Autentyczność prawna dokumentu związanego	5.3.3.2	oryginał
Forma obiektu związanego	5.3.3.3	obiekt dyplomatyczny	Liczba pieczęci związanych z obiektem	5.3.3.7	1/1/2
Status prawny obiektu związanego	5.3.3.5	publiczny	Natura prawna obiektu związanego	5.3.3.6	dyspozytywny
Elementy opisu dyplomatycznego	5.3.3.4	<i>Boleslaus dux s(i)le(sie) (et) dominus Wratislaviensis</i> – intytulacja 14.06.1302 – datacja	Uwagi	5.3.3.8	
Nazwa Identyfikacja instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie opisu odcisku	5.3.4.1	Archiwum Państwowe we Wrocławiu	Data sporządzenia opisu	5.3.4.2	2009-12-04
Aktualizacja opisu odcisku	5.3.4.4		Identyfikacja osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu	5.3.4.3	Dorota Żygadło

PRZYKŁAD 2. PIECZĘĆ SĄDU NADWORNego W GREIFSWALDZIE

KARTA OPISU DYSPONENTA (9.2)

Kod dysponenta	5.1.1.1	D-PL-65-1	Nazwa wzorcowa dysponenta	5.1.1.3	Sąd Nadworny w Greifswaldzie
Typ dysponenta	5.1.1.2	Jednostka organizacyjna	Daty istnienia	5.1.2.1	1642–1849
Warianty nazwy dysponenta	5.1.1.4	Hofgericht in Greifswald	Nazwy dysponenta znormalizowane zgodnie z innymi zasadami	5.1.1.5	Królewski Pruski Sąd Nadworny w Greifswaldzie <i>Das Königliche Preussische Hofgericht in Greifswald</i>

Historia dysponenta	5.1.2.2	Sąd Nadworny w Greifswaldzie powstał 25 lipca 1642 roku jako sąd najwyższy dla Księstwa Wologoskiego pod panowaniem szwedzkim. W 1657 roku objął swoim działaniem całe terytorium Pomorza Szwedzkiego (Pomorza Przedniego). Organizację jego regulowały przepisy Hofgerichtsordnung z 1673 roku, Regierungsform z 1663 roku. W 1720 roku okręg jego jurysdykcji zmniejszył się, ze względu na utratę części władztwa na Pomorzu przez Szwecję (Szczecin i ujście Odry). W 1815 roku w związku ze sprzedażą przez Szwecję Pomorza Przedniego Hohenzollernom stał się pruskim sądem. Nowe władze nie zmieniły jego organizacji do czasu jego likwidacji w 1849 roku.		
Organizacja wewnętrzna/ genealogia dysponenta	5.1.2.3	Sąd stanowił organ kolegialny i składał się z prezydenta, który był równocześnie wicegubernatorem szwedzkim na Pomorzu, dyrektora, 6 asesorów (po 1720 roku 4 asesorów), 2 lub 3 referendarzy oraz personelu kancelaryjnego. Urzędników powoływał król na wniosek stanów pomorskich. Sąd obradował na sesjach, które odbywały się kilka razy w roku. Kontrole nad sądem sprawowały komisje wizytacyjne i szwedzki gubernator w Stralsundzie.	Funkcje i działalność dysponenta	5.1.2.4
Bibliografia dysponenta	5.1.2.5	P. Gut, <i>Das Hofgericht in Greifswald in schwedischer und preussischer Zeit 1642–1849</i> , [w:] <i>Integration durch Recht. Das Wismarer Tribunal (1653–1806)</i> , hrsg. von N. Jörn, B. Diestelkamp und K.A. Modeer, Köln-Weimar-Wien 2003, s. 157–177; N. Jörn, <i>Das Vorpommersche Hofgericht – ein kurzer Abriss seiner Geschichte und Perspektiven der weiteren Forschung</i> , [w:] <i>Die Pommerschen Hofgerichte. Geschichte – Personal – Probleme der Forschung</i> , hrsg. von N. Jörn, Hamburg 2007 (Schriftreihe der David-Mevius-Gesellschaft Bd. 2), s. 17–82	Relacje pomiędzy dysponentem a zespołami, kolekcjami, dokumentami, obiektami archiwalnymi, bibliotecznymi i innymi	5.1.2.6
Kody wzorców pieczęci (tłoka) dysponenta	5.2.1.1	65-00001-001; 65-00001-002		

Nazwa instytucji sporządzającej opis	5.1.3.1	Archiwum Państwowe w Szczecinie	Data sporządzenia opisu	5.1.3.2	2009-12-15	Dane osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu dysponenta	5.1.3.3	Paweł Gut
Aktualizacja opisu dysponenta	5.1.3.4	2009-12-20, Paweł Gut, Archiwum Państwowe w Szczecinie						

KARTA OPISU WZORCA PIECZĘCI / TŁOKA (9.3)

Kod wzorca pieczęci (tłoka) dysponenta	5.2.1.1	W-PL-65-1-1	Kod dysponenta	5.1.1.1	D-PL-65-1
Nazwa wzorcowa dysponenta	5.1.1.3	Sąd Nadworny w Greifswaldzie	Nazwy dysponenta wskazujące na jego kompetencje w zakresie używania pieczęci	5.2.1.3	Sąd Nadworny w Greifswaldzie
Nazwa wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.1.2	Pieczęć Prezydium Sąd Nadworny w Greifswaldzie	Relacje z innymi wzorcami pieczęci dysponenta	5.2.1.4	Pieczęć Prezydium Sąd Nadworny w Greifswaldzie używana jednocześnie z pieczęcią ogólną Sądu Nadwornego w Greifswaldzie

Podział chronologiczny	5.2.2.1	pieczęcie późnonowżytnie	Chronologia używania pieczęci	5.2.2.2	1817–1849
Autentyczność prawna wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.3	oryginał	Podział ze względu na charakter dysponenta	5.2.2.4	1.1.4.1 wymiaru sprawiedliwości
Podział ze względu na język	5.2.2.9	ger	Podział ikonograficzny	5.2.2.6	herbowe
Opis legendy wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.8	{linia ciągła} PRAESIDIUM DES KÖN(iglichen) HOFGERICHTS VON POMMERN U.(nd) RÜGEN	Opis przedstawienia napieżętnego wzorca pieczęci	5.2.2.7	We francuskiej tarczy orzeł pruski z rozpostartymi skrzydłami w koronie, w szponach trzymający z prawej berło, z lewej – jabłko królewskie, na piersi inicjał FR. Nad tarczą korona zamknięta i wokół niej rozwieszony łańcuch z orderem Czarnego Orła. Tarcza podtrzymywana przez dwóch dzikich mę- żów.
Rodzaj pisma inskrypcji pieczęci	5.2.2.10	alfabetyczne – łaciński	Podział ze względu na kształt wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.13.	owalny
System pisma inskrypcji	5.2.2.11	majuskulne			

Typ liter pisma inskrypcji	5.2.2.12	antykwa	Wymiar wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.14	31 × 28 mm
Podział ze względu na status prawny wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.2.5	publiczna	Uwagi	5.2.3.5	

Podstawy prawne stosowania pieczęci	5.2.3.1	<i>Verordnung wegen des Königlichen Titels und Wappens, vom 9. Januar 1817, Gesetz-sammlung für die Königlichen Preussischen Staaten, 1817, s. 17–28.</i>			
Uwagi o publikacji	5.2.3.4	Reprodukcyjne Miejsce przechowywania typariusza 5.2.3.2 5.2.3.3 Archiwum Państwowe w Szczecinie, Zbiór pieczęci i tłoków pieczętnych, PL-65-45-0-14.			

Nazwa instytucji lub jej kod wskazujący na sporządzającego opis wzorca pieczęci (tłoka)	5.2.4.1	Archiwum Państwowe w Szczecinie	Data sporządzenia opisu	5.2.4.2	2009-12-15	Nazwa osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu	5.2.4.3	Paweł Gut
Aktualizacja opisu wzorca tłoka	5.2.4.4							

KARTA OPISU TYPARIUSZA (9.5)

Sygnatura typariusza	5.4.1.1	Archiwum Państwowe w Szczecinie, Zbiór pieczęci i tłoków pieczętnych, PL-65-45-0-14	Kod wzorca pieczęci (tłoka) dysponenta	5.2.1.1	W-PL-65-1-1
Nazwa typariusza	5.4.1.2	Typariusz pieczęci Prezydium Sądu Nadzwyczajnego w Greifswaldzie	Nazwa wzorcowa dysponenta	5.1.1.3	Sąd Nadzwyczajny w Greifswaldzie

Rodzaj typariusza	5.4.2.1	z uchwytami (rączką)	Znaki i napisy towarzyszące	5.4.2.3	brak
Poziom złożoności tłoka	5.4.2.2	prosty (jedenstemplowy)	Wymiary typariusza	5.4.2.4	Wysokość: 89 mm Grubość stempla: 5 mm
Uwagi	5.4.2.5				

Technika rytowania stempla	5.4.3.1	wklęsłoryty (relief wklęsły)	Czytelność legendy	5.4.3.3	czytelna
Materiał wykonania stempla	5.4.3.2	mosiądz	Czytelność rzeźby rysunku	5.4.3.4	czytelny
Stan zachowania stempla	5.4.3.5	dobry			

Materiał wykonania uchwytu (rączki)	5.4.4.1	drewno	Forma uchwytu (rączki)	5.4.4.2	prosty
Opis uchwytu (rączki)	5.4.4.3	Toczona, w kształcie walca, lakierowana na czarno;	Stan zachowania uchwytu (rączki)	5.4.4.4	dobry

Identyfikacja instytucji odpowiedzialnej za sporządzenie opisu	5.4.5.1	Archiwum Państwowe w Szczecinie	Data sporządzenia opisu	5.4.5.2	2009-12-15	Identyfikacja osoby odpowiedzialnej za sporządzenie opisu	5.4.5.3	Paweł Gut
Aktualizacja opisu typariusza	5.4.5.4							

WYKAZ SKRÓTÓW

Obejmuje nazwy archiwów oraz zespołów i zbiorów archiwalnych zastosowane w podpisach pod ilustracjami.

AAG – Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie

Dypl. Gn. – Dyplomy gnieźnieńskie

AAN – Archiwum Akt Nowych

AB – Akta Aleksandry i Mieczysława Białkiewiczów

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych

ZDPerg – Zbiór dokumentów pergaminowych

ANK – Archiwum Narodowe w Krakowie

ZLP – Zbiór luźnych pieczęci

Zbiór tłoków – Zbiór tłoków pieczętnych gumowych, odlewów: pieczęci, znaków kamieniarskich, obesłań cechowych i medali

APB – Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

AmB – Akta miasta Bydgoszczy

AmCh – Akta miasta Chojnic

Deputacja – Deputacja Kamery Wojennej i Domen w Bydgoszczy

Karmelici – Klasztor karmelitów w Bydgoszczy

Koronowo – Klasztor Cystersów w Koronowie

KWSP – Komenda Wojewódzka Powszechnej Organizacji „Służba Polsce” w Bydgoszczy

Mogilno – Klasztor Benedyktynów w Mogilnie

PBR – Państwowy Bank Rolny w Grudziądzu

Piwowarzy – Cech piwowarów w Pakości

Rejencja – Rejencja w Bydgoszczy

RHK – Regierungshauptkasse

Strzelno – Klasztor Norbertanek w Strzelnie

UWP – Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu

APB O. Inowrocław – Archiwum Państwowe w Bydgoszczy Oddział w Inowrocławiu

AmM – Akta miasta Mogilna

APG – Archiwum Państwowe w Gdańsku

AmE – Akta miasta Elbląga

AmG – Akta miasta Gdańska

KDE – Kolekcja dokumentów elbląskich

APGW – Archiwum Państwowe w Gorzowie Wielkopolskim

AmGorz. – Akta miasta Gorzowa

APŁ – Archiwum Państwowe w Łodzi

AmŁ – Akta miasta Łodzi

APP – Archiwum Państwowe w Poznaniu

Zbiór tłoków – Tłoki pieczętnie różnych urzędów i instytucji

APSz – Archiwum Państwowe w Szczecinie

AKW – Archiwum Książąt Wołoskich

NPPP – Naczelne Prezydium Prowincji Pomorskiej

UMMRN – Urząd Miejski i Miejska Rada Narodowa w Szczecinie

ZD – Zbiór dokumentów: cesarskich, królewskich, książęcych, władz administracyjnych, stanów szlacheckich, miejskich, kościelnych

ZPiT – Zbiór pieczęci i tłoków pieczętnych

APT – Archiwum Państwowe w Toruniu

AmT – Akta miasta Torunia

Cechy – Cechy i korporacje rzemieślnicze. Generalia

APWr – Archiwum Państwowe we Wrocławiu

DmW – Dokumenty miasta Wrocławia

Rep. 67 – Klasztor Premonstratensów św. Wincentego we Wrocławiu

Rep 91 – Klasztor Cystersów w Lubiążu

978-83-66739-15-4

**ARCHIWA
PAŃSTWOWE**

NACZELNA DYREKCJA
ARCHIWÓW PAŃSTWOWYCH